

KLASSZIKUS ÓKOR, BIZÁNC, HUMANIZMUS

A XII. Magyar Ókortudományi
Konferencia előadásaiból

Klasszikus ókor, Bizánc,
humanizmus

ANTIQUITAS • BYZANTIUM • RENASCENTIA XXVI.

SOROZATSZERKESZTŐK

Farkas Zoltán
Horváth László
Mészáros Tamás

Klasszikus ókor, Bizánc, humanizmus

A XII. Magyar Ókortudományi Konferencia
előadásaiból

Szerkesztette: Mészáros Tamás

ELTE Eötvös József Collegium
Budapest, 2017

ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017
Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös József Collegium igazgatója

Borítóterv: Egedi-Kovács Emese

Copyright © Eötvös Collegium 2017 © A szerzők

Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkákat a Komáromi Nyomda és Kiadó Kft. végezte
2900 Komárom, Igmándi út 1.

ISSN 2064-2369

ISBN 978-615-5371-77-6

A kötet az OTKA NN 104456 pályázat támogatásával készült.

Tartalomjegyzék

SZEPESY TIBOR Dión Chrysostomos „műfajai”	9
LINDNER GYULA A konzervatív Plutarchos	20
BURAI ERZSÉBET Női karakterábrázolás Theodóros Prodromos regényében	39
L. DELBÓ KATALIN A bizánci regény közönsége	50
KOVÁCS ISTVÁN Egy bizánci iskoláskönyv?	63
TÓTH IVÁN Alexandros életrajza az <i>Epitomé historión</i> ban – Megjegyzések Zónaras forráskezeléséhez	72
ADORJÁNI MÁRIA Az Osztrák Nemzeti Könyvtár <i>Supplementum Graecum 182</i> jelzetű kéziratának egzegetikai töredékei	84
JUHÁSZ ERIKA Uralkodók a <i>Húsvéti krónikában</i>	91
FARKAS ZOLTÁN A városi élet nyomai a bizánci világtörténetben	107

Tartalomjegyzék

MÉSZÁROS TAMÁS	
Megjegyzések a Chalkokondylés-életrajzhoz	122
SIMON LAJOS ZOLTÁN	
Adalékok Claudianus utóéletéhez: Venus birodalma (<i>Epithalamium de nuptiis Honori Augusti</i> 47–98)	137
EGEDI-KOVÁCS EMESE	
A <i>Barlám és Jozafát</i> Athosz-hegyi ófrancia fordításának nyelvi jelenségei (cod. Athon. Iviron n°. 463)	153
HORVÁTH LÁSZLÓ	
<i>Az Öreg lovag</i> . Prolegomena – a kutatás története	164
Az <i>Antiquitas – Byzantium – Renascentia</i> sorozat kötetei	186

A szerkesztő előszava

A könyv, melyet az olvasó kezében tart, szám szerint tizenhárom szerző tizenhárom tanulmányát közli – mint a cím is mutatja, különböző területekről. Eredeti célunk az volt, hogy önálló kötetben tegyük közzé a *XII. Magyar Ókortudományi Konferencia* (Debrecen, 2016. május 26–28.) *Klasszikus ókor, Bizánc, humanizmus* című ülészakán elhangzott előadásokat, de végül az anyagot más előadásokkal, egyéb dolgozatokkal is kiegészítettük, s mindez reményeink szerint – a szó jó értelmében – „tarka” eredményt szült.

Hogy a sok szín között a bizánci arany-lila a leginkább meghatározó (a tanulmányok közül tíz foglalkozik a bizánci irodalom valamely kérdésével), az utóbbi évek bizantinológiai reneszánszának köszönhetően talán már nem meglepő. Ha úgy tetszik, jelen kötet ennyiben újabb gyümölcse az Eötvös Collegiumban működő Byzantium Központ kutatómunkájának is. Mégsem kizárólag Bizánccal találkozhatunk a lapokon, hiszen két szerzőnk a klasszikus ókorból (annak is a legvégéből) választotta dolgozata tárgyát, egyikük pedig az ókor humanista recepciójához kapcsolódott. Külön öröm, hogy a pályájukat most kezdő, fiatal kutatók közül többen is megmutathatták oroszlánkörmeiket.

A kötet megjelenését a *Klasszikus ókor, Bizánc, humanizmus. Kritikai forráskiadás magyarázatokkal* (OTKA NN 104456) című pályázat támogatása tette lehetővé. Köszönet érte!

Szepessy Tibor

Dión Chrysostomos „műfajai”*

A Dión Chrysostomos neve alatt nyolcvan írást tartalmazó *corpus* életművének tört részeként, Λόγοι címmel maradt ránk.¹ A szakirodalom címének megfelelően minden darabját a *corpuson* belül nyert sorszámával és az *oratio* szó „or.” rövidítésével, azaz szónoklatként kezeli.²

A *corpus*t alkotó írások azonban zavarba ejtő változatosságot mutatnak. Vegyük csak a leginkább, az első látásra is szembeötlő változatot, vagyis a terjedelmüket, mely egy (!) és huszonöt (!) lap, illetve 4 (!) és 165 (!) *caput* között ingadozik, az előadás időtartamát tekintve pedig hol csak néhány percet (!), hol viszont két-három órát (!) vehetett igénybe. De ez még csak hagyján:

* A tanulmány az OTKA NN 104456 jelzetű pályázat támogatásával készült.

¹ Csak a pontosság kedvéért álljon itt, hogy a gyűjtemény két darabjának (nos. 37 és 64) a tudományos közvélemény szerint nem Dión, hanem a vele kortárs Favorinus (kb. 80–160) a szerzője, akinek két írása talán azért keveredhetett a Dión-művek közé, mert Favorinus Philostratos szerint Dión tanítványa volt (lásd *Vitae sophistarum* 1, 16 = p. 483 Olearius).

² Ma is idézett kiadása H. von Arnim: *Dionis Prusaensis quem vocant Chrysostomum quae exstant omnia* I–II. Berlin 1893–1896 (repr. 1962). A Loeb-sorozat 1932-től kezdve folyamatosan publikált ötkötetes Diónja, mely egyébként utolsó kötetében a Diónra vonatkozó antik és bizánci *testimonium*okat is közli, Arnim szövegéhez képest csak kevés változtatást tartalmaz.)

a miránk maradt szövegeket olvasva nem egy esetben arról sem lehetünk teljességgel biztosak, hogy a szó szoros értelmében szónoklatokat olvasunk-e, melyek tehát először élő előadásként hangzottak el, csak azután kerültek – már akár a feltételezhető szerzői példányok, akár a gyorsírói lejegyzések formájában³ – a *corpus* összeállításán buzgólkodó ismeretlen birtokába, aki aztán az antikvitásban szokásos módon mai szóval élve „kiadta”, az érdeklődő literátus közönség számára megvásárolható-elérhető olvasmánnyá tette Dión (talán a hagyatékban fellelt?) műveit. Hogy ez közelebről mikor történt, nem tudjuk, annyi azonban kétségtelen, hogy ránk hagyományozott, tartalmi-formai szempontból szemlátomást bizonyos fokig rendszerezett gyűjteményét – némileg eltérő tartalmi csoportosításban ugyan – Phótiós már ismertethette a *Bibliothékében*.⁴

A gyanakvást, hogy a *corpus*ba foglalt írások egyike-másika eredetileg korántsem volt szónoklat, bízvást táplálhatja az a kö-

³ Hogy mennyire elterjedt volt már ebben a korban a gyorsírók alkalmazása, arra csattanós bizonyítékként idézhetjük Philostratost, aki szerint az ókori milliárdos, Héródész Attikos, a Seleukeiából származó és csak Sár-Platónnak (Πηλοπλάτων) gúnyolt szónok Alexandrosnak egyebek közt nem kevesebb mint tíz (!) gyorsírót (σημειῶν γραφέας) ajándékozott, lásd *Vitae sophistarum* 2, 26 = p. 574 Olearius. Az általa alkalmazott görög kifejezést a szakirodalom következetesen „gyorsíró”-nak értelmezi, a *Vitae sophistarum* angol fordításában például Wilmer Cave Wright a „shorthand writer”, olasz fordítója, Maurizio Civiletti pedig a legfrissebb kutatási eredmények tükrében is a „stenografo” fordulattal adja vissza, az pedig közismert dolog, hogy az antik gyorsírás egy korai változatát már Cicero felszabadított rabszolgája, Marcus Tullius Tiro kidolgozta. (Nota bene, kissé később Eunapios a „gyorsírók” megjelölésére már a οἱ ταχέως γράφοντες kifejezést használja, lásd *Vitae sophistarum* 10, 4, 13.)

⁴ *Bibliothéké* cod. 209, 165a 31 – 168b 5 Henry. Ami pedig a *corpus* összeállításának idejét illeti, talán van valami jelentősége annak a körülménynek, hogy mind a ránk maradt, mind a Phótiós kezébe került változat négy, a királyság problémájának szentelt beszéddel kezdődik, melyek eredetileg – lásd lentebb – feltehetően Traianus császár előtt hangzottak el.

rülmény, hogy szónoklatain kívül voltak Diónnak történeti és filozófiai értekezései is, mint – cím szerint csak egyet-egyed idézve – a *Nagy Sándor zsenialitásáról* vagy az *Elpusztulhat-e a világegyetem* és mások, de azokat – egyetlen kivételtől eltekintve⁵ – nem őrizte meg a hagyomány.⁶

Mindenesetre a *corpus*ba foglalt írásoknak mintegy a negyed része mindjárt bevezető mondatában félre nem érthető módon jelzi, hogy szónoklatként hangzott el, Dión ugyanis ezekben következetesen az éppen jelen lévők megszólításával indít. Ha történetesen a Közel-Kelet görögajkú városaiban beszél, a szülővárosával, Prusával szomszédos Nikaiától a távoli Alexandriáig, a megszólításhoz rendszerint hozzáfűzi az illető város nevét is, a Phótiostól olyan nagyra becsült *Rhodosi beszéd*⁷ például – hogy csupán ezt az egyet idézzük – az ὁ ἄνδρες Ῥόδιοι formulával kezdődik, s a többi, *mutatis mutandis*, ugyanezt a képletet mutatja. Ettől a képlettől Dión szülővárosában, Prusában tartott beszédei szükségképpen különböznek ugyan, de csak annyiban, hogy a megszólításból elmarad a város neve, az indítás általában ἄνδρες πολῖται vagy egyszerűen ἄνδρες lesz, annak híján pedig a szövegből előbb-utóbb kiderül, milyen hallgatói kör előtt, népgyűlésen vagy netán a városi tanács előtt emelt-e éppen szót Dión.

Más oldalról nézve tehát akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy a *corpus*t alkotó írások lényegesen nagyobb, mert kereken háromnegyed (!) részéből hiányzik a megszólítás, tehát voltaképpen

⁵ Ez a kivétel az alig három-négy lap terjedelmű Ἐγκώμιον κόμης (*A haj dicsérete*), melyet Dión egyik kései bámulója, Synesios (kb. 373 – 414) tartott fenn, s aki Dión írására az annál sokkal terjedelmesebb *A kopaszág dicséretével* (Ἐγκώμιον φαλάκρας) válaszolt, s Dión műve éppenséggel ebbe a válaszbba ékelten (3, 1–53) maradt ránk.

⁶ Ld. *Suda* δ 1240, 5–7: Περὶ τῶν Ἀλεξάνδρου ἀρετῶν, illetve Εἰ φθαρτὸς ὁ κόσμος. A *Suda* egyébként összesen Dión négy művét nevezi meg, de ezeken kívül további elveszett Dión-művek címét idézi Philostratos és Synesios.

⁷ No. 31.

csak alaposabb vizsgálódással állapítható meg, vajon eredetileg előszóban elhangzott alkotások voltak- vagy lehettek-e.

Fél tucat olyan – megszólítást nélkülöző – írás van a gyűjteményben, melyet Dión a szövegben imitt-amott felbukkanó *singularis* második személyű igealakok tanúsága szerint egyszemélyű (!) közönséghez intézett, s mert valamennyi hangneme a megszólított iránt érzett mélységes odaadásról és tiszteletről tanúskodik, a személyes névmás anonimitásába burkolt címzettek nyilvánvalóan rendkívüli személyiségek voltak. A tucattól egy híján öt írásban – és ezek egytől-egyig a királyság témakörébe vágó kérdéseket boncolgatnak – Dión a tudományos közvélemény szerint a témájukban legközelebből érdekeltet, magát a császárt, Traianust szólította meg,⁸ akinél egyébként, mind Philostratos, mind Phótios, de a *Suda-lexikon* is úgy tudja, nagy kegyben állt. A hatodik idevágó írás címzettje, akárcsak Traianus, megnevezetlen marad ugyan, de szintúgy igen magas rangú közéleti méltóság lehetett,⁹ ő viszont a szónoki képesség megszerzésének mikéntjéről kérte, és a ránk maradt szöveggel kapta is Dión szakavatott útmutatását. A mind a hat írást jellemző „én”-„te” szituáció – és közülük is kiváltképpen az *expressis verbis* válaszként megfogalmazott hatodik – a levelezés alapstruktúráját idézi, mindamellett nyilvánvalóan ezek is szónoklat formájában hangzottak el, arra legalábbis bőven van bizonyíték, hogy nemcsak a császár, de a korszak más főrangú méltóságai úgyszintén szívesen hallgatták egy-egy neves szónok egyedül hozzájuk adresszált beszédét.

A bevezető megszólítást nélkülöző írások java része viszont, vagyis a *corpus* egészének közel a fele, azzal árulja el a maga szónoklat mivoltát, hogy szövegében az olvasó *pluralis* második sze-

⁸ Nos. 1–4, 62.

⁹ No. 18. Az ismeretlen címzett Dión utalásaiból ítélve az államapparátus valamelyik magas rangú hivatalnokáé lehetett, vele kapcsolatban Dión többször használja az „államférfi” és a „közélet embere” kifejezést.

mélyű igékre bukkanhat, melyek félreérthetetlenül jelzik, hogy Dión hallgatóságához beszél.

Itt azonban, mielőtt tovább mennénk, érdemes megállnunk egy kissé, hogy némileg árnyaltabbá tegyük a képet.

A megszólítással kezdődő, és a megszólítást nélkülöző két szónoklat-változat ugyanis nemcsak ebben az egy vonatkozásban különbözik egymástól, hanem abban is, hogy az előbbihez tartozó – más szóval a helyhez-hallgatóságához kötött írások – többnyire terjedelmesebbek, mint a másik változat írásai, sokkal fontosabb azonban, hogy a két változat tematikai szempontból is jelentős eltérést mutat, amennyiben a megszólító változat tömören szólva politikai kérdésekkel, azaz egy-egy város – egyebek közt Prusa – helyzetével, gondoljaival, és belső életének egyéb aspektusaival foglalkozik, a megszólítást nélkülöző másik változat viszont, melyhez most a főmértóságokhoz adresszált, és formailag amúgy is kivételes hat szónoklatot természetesen nem csatolhatjuk, különféle (etikai, szociológiai, pszichológiai és más) fogalmakat vagy élethelyzeteket vesz vizsgálat alá, de akár úgy is mondhatnánk, hogy az egyik inkább valamilyen szűkebb vagy tágabb közösséget, a másik pedig az individuumot állítja középpontba.

Ha most azt firtatjuk, mi lehet a magyarázat a két szónoklat-változat látványosnak is bízvást nevezhető különbségére, mindekelőtt tanácsos emlékeztünkbe idéznünk néhány közismert irodalomtörténeti tényet. Tudnivaló, hogy a Kr. u. I. század közepétől nagyjából a III. század közepéig terjedő két évszázadot, melynek elején Dión is élt és működött (kb. 40–120), Philostratos nyomán a „második szofisztika” korának szokás nevezni.¹⁰

¹⁰ Lásd *Vitae sophistarum* 1, 3 = p. 481 Olearius: ἡ δὲ μετ’ ἐκείνην (sc. σοφιστικὴν) ἦν οὐχὶ νέαν, ἀρχαία γάρ, δευτέραν δὲ μᾶλλον προσρητέον. A „régii szofisztika” Philostratos megfogalmazásában nagyjából azokra vonatkozik, akik az V/IV. század fordulóján éltek, s akiket Platón nem szűnt meg cáfolni-gúnyolni, az „új” (azaz a második) pedig azért „régii”, mert nagyjából két évszázaddal előtte keletkezett.

A második szofisztika két évszázada, és kivált a II. század folyamán viszont, nem kevésbé tudnivaló, a Római Birodalomba betagozódott görögség kulturális életében – a jelenség szerteágazó okainak és miértjeinek bővebb kifejtése most messzire vezetne – példátlanul nagy, mondhatni központi szerephez jutottak a szónokok, mégpedig azért, mert tevékenységük hatásköre módfelett megnövekedett: változatlanul rájuk hárultak a korabeli kül- és belpolitika sokoldalú információs feladatai, törvényszéken a vád és a védelem képviselője, vagy az ünnepi beszédek, emellett és ezen túl azonban a görög városok értelmiségi elitje tőlük igényelt, tőlük várt, és az ő előadásaikban talált szellemi élvezetet, vagy ha úgy tetszik, kielégülést. A jeles osztrák ókortudós, Ludwig Radermacher, nyelvi telitalálattal „koncertszónokok”-nak nevezi az itt megidézett kor szónokait, mert úgy járták a birodalmat, mint manapság egy-egy világhírű zeneművész, író vagy énekes, hogy aztán útjukat egy-egy nagyobb városban megszakítva (olykor talán jó előre tudatott tematikájú) szónoki műsorral szóraztassák a közönséget. Az antik rétorika három nagy válfaja, a törvényszéki, a közéleti-politikai, és a jobb híján „bemutató”-nak keresztelt szónoklat-nem közül általában az utóbbit részesítették előnyben, hiszen hallgatóságuk nem azért gyűlt egybe, hogy valamilyen konkrét ügyben vagy helyzetben ítélezzék, illetve döntést hozzon, őket vagy a program valamelyik kínálata,¹¹ vagy

¹¹ A szónoki műsor kínálata azonban, gyorsan hozzá kell tennünk, minden további nélkül tartalmazhatott olyan beszédeket, melyek – a korabeli rétorika minden fortélyával fordulatossá és érdekesítővé, meghatóra vagy megdöbbenőre hangszerezve – mégis döntést-ítéletet igénylő, csak éppen lényegükben fiktív történeteket adtak elő hallgatóik szóraztatására. Többnek a címe is fennmaradt, ízelítőnek elég az Aigaiból származó Antiochos két ilyen jellegű beszédének Philostratestól idézett (lásd *Vitae sophistarum* 2, 23 = 569 Olearius) címe: *Egy megerőszkolt lány erőszaktevője halálát választja, az erőszakból azonban gyermek születik, és a két nagyapa között azon folyik a vita, melyikük nevelje fel.* Illetve: *Egy zsarnok lemond a hatalmáról, ha biztosítják, hogy utána nem esik bántódása, ennek ellenére megöli olyasvalaki, akit ő tett eunuchhá, s aki a gyilkosság vádjá ellen védekezik.*

a vendégük nevét körüllegő hírnév vonzotta, vagy egyszerűen a szónoki produkció veretességében és szellemes vagy éppen meglepő fordulataiban akartak gyönyörködni, annál is nagyobb hozzáértéssel, mert iskoláztatásuk éveiben a szónoklás elméletébe és gyakorlatába ők is bevezetést nyertek. Dión írásainak második változatához, vagyis a megszólítást nélkülöző típushoz tartozó beszédek feltehetően ilyen, államigazgatási döntéstől, hivatalos vagy konkrét tenni-dönteni valótól teljességgel független, civil kezdeményezésű előadásokon hangzottak el, ez volt, hogy úgy mondjuk, Dión szónoki repertoárja, melynek darabjait friss hallgatóság előtt tetszése szerint bármikor ismételhette.

Ezzel azonban még nem fejezhetjük be a *corpus* szemléljét, mert a megszólítást nélkülöző írárok közül tucatnál is többnek feltűnő vagy éppen meghökkentő formai sajátága van, amennyiben dialogikus szerkezetet mutatnak,¹² ami – főként mai szemmel nézve – azt jelenthetné, hogy ezeket a darabokat nem lehet szónoklatoknak tekinteni, ezek eredetileg nem hallgatóság, hanem olvasóközönség számára készültek. Phótios azonban, aki igen jól ismerte a *corpust*, és annak kivétel nélkül minden darabjához fűzött valamilyen, hol kurta, hol terjedelmesebb megjegyzést, sehol sem tesz különbséget egy vitathatatlan szónoklat és egy dialógus között, mindkettőt egyformán *λόγος*-nak nevezi. Phótiosénál perdöntőbb azonban Dión személyes tanúságtétele. Ő ugyanis megszólítást mellőző írásai közül nem egyben szó szerint idézi a maga másokkal, vagy mások egymással folytatott beszélgetéseit, előfordul, hogy több *caputnyi* beszédet, mi több, beszédeket iktat saját mondanivalójába,¹³ vagy éppen többes szám második személyű igével (tehát hallgatóságot feltételezve) kezd, és néhány sorral lentebb előadását már dialógusként, mint egy megnevezetlen partnerrel folytatott beszélgetést rekeszti

¹² Nos. 14, 15, 25, 28, 56, 57, 60, 61, 67, 69, 70, 74, 77, 78.

¹³ Nos. 12, 13.

be.¹⁴ Egyszóval, ha meglepően hangzik is, mondhatni nem lehet nem arra következtetnünk, hogy teljes tudatossággal lett magán kívül más, sőt mások szavainak – és ismételjük: csorbítatlan – felidézője, vagyis a dialógusait alkotó párbeszédet igenis egymaga adta elő, igaz, azok a korai platóni mintát követték, vagyis a partnernek általában nem jutott bennük érdemleges szerep.¹⁵ Dión rokonszenve a dialógus-forma iránt természetesen nem szorul magyarázatra, végülis filozófusnak tartotta magát, de talán többet nyomott a latban az, hogy egy személyben előadott dialógusaival meglephette közönségét.

És még valami Dión dialógusairól. A *corpus* egyik írásában nem Dión vagy más, a jelen és a múlt hol megnevezett, hol névtelenül hagyott szereplője beszélget valakivel, hanem két jeles mitológiai személyiség, Odysseus és Philoktésés,¹⁶ az előbbi éppen érkezik Lémnos szigetére, az utóbbi fogadja. Kettőjük beszélgetése azonban nem Dión kreálta fikció, hanem Euripidés mára elveszett *Philoktésésének* a *prooimionja*, de a verses eredetiből készült, nyilvánvalóan pontosságra és nyelvi eleganciára törekvő prózai változat, következésképpen nem több olyan stílárius gyakorlatnál, mint amelyet, adatok bizonyítják, a rétoriskolák tanulóira szabtak ki (egyebek közt) lecke gyanánt tanáraik. A kis írás tehát egyfelől bizonyára Dión kezdő éveiből származik (s ezt a *corpus* tüzetes vizsgálata más írásaival kapcsolatban is valószínűsíti), másfelől azt is mutatja, hogy a rétoriskolák viszonylag korán igyekeztek megbarátkoztatni hallgatóikat a dialogikus formával is.

¹⁴ No. 26.

¹⁵ Bár akad azért kivétel, mert a *Chryseis* című dialógusban (no. 61), mely az *Ilias*ban Agamemnón rabnőjeként szereplő Chryseis jellemét és gondolkodásmódját szeretné körvonalazni, Dión beszélgető társa, egy meg nem nevezett nő (tanítvány?), végig kemény ellenállást tanúsít a Dión által vázolt elképzelés ellen; itt tehát valóban vita zajlik.

¹⁶ No. 59.

A rétorikai gyakorlatok azonban, szinte magától értetődik, egy-egy életmű későbbi szakaszában és persze magasabb szinten, mintegy szónoki bravúrként, nem egyszer közönségnek is bemutatható szónoklatokká érhettek – jó példát mutat rá maga Dión is. Amikor ugyanis az imént említett ismeretlen előkelőségnek arról beszél, hogyan kell felkészülnie a szónoki szerepre, egy helyt azt a tanácsot adja neki, hogy kiváltképpen Xenophónt és az *Anabazist* tekintse példaképnek, gyakorlás gyanánt pedig, ha írni akar, vegyen elő – és most hadd idézzük szó szerint: „egy szónoklatot, melyet élvezettel olvastál..., aztán vagy állítsd az ott leírtak ellenkezőjét, vagy fogalmazd meg ugyanazt másként”.¹⁷ Hogy az illető megfogadta-e a két jó tanácsot, vagy sem, nem tudjuk, Dión egyik legterjedelmesebb beszéde viszont elsőnek megfogalmazott jó tanácsán alapul, mert a 154 *caputnyi Trója-beszéd* nem más, mint a trójai háború régóta közismert története,¹⁸ csak éppen elejétől végig az ellenkezőjére fordítva: hogy tehát a görögök csúfos vereséget szenvedtek, és sohasem sikerült Tróját bevenniük – más kérdés, hogy a figyelmes olvasó hamar észreveheti a sorok közt és mögött bujkáló iróniát, de ha átlát is a szitán, akkor is élvezettel követheti azt a furfangos érvelés- és bizonyítássort, mellyel Dión a hagyományos történet képtelenségét igyekszik igazolni.

Az eddigiekben már imitt-amott szóba került a szónokok hallgatósága. A korabeli közönség – befejezésül fűzzük még hozzá – a meglepetéseket, a szónoki brillírozást is elvárta kedvenceitől, és a kínálkozó lehetőségek közül is elsősorban azt, hogy szónok

¹⁷ No. 18, 18: ... τινὰ τῶν λόγων, οἷς ἂν ἡσθηῆς ἐντυγχάνων ... ἢ ἀντιλέγοντα τοῖς εἰρημένοις ἢ τὰ αὐτὰ ἕτερον τρόπον ὑποβάλλοντα. A tapasztalattal vagy közfelfogással ellenkező álláspont bizonyítása egyébként, lett légyen terjedelme csak néhány *caput*, egyébként is szinte kötelező műsorszáma volt a koncertszónoki előadásoknak, s ha a Dión-*corpusban* (a Trója-beszédet kivéve) nincs is ilyen, jó példa rá a Lukianos neve alatt fennmaradt Μυῖας ἐγκώμιον (A légy dicsérete).

¹⁸ No. 11.

vendégük valamilyen tőlük kapott témát ott helyben, egy-két percnyi gondolkodás után tökéletes szónoklattá formálva tudja nekik előadni, azaz mester legyen egyebek közt a rögtönzésben (αὐτοσχεδιάζειν) is. Amit a kor jeles szónokai közül egyedül Ailios Aristeidész tartott az igazi szónokláshoz (és természetesen önmagához is) méltatlannak, Philostratos elbeszélése szerint egy alkalommal kért ugyan témát Marcus Aureliustól, de tudtára adta a császárnak, hogy szónoklattá kibontva csak másnap fogja hallani, mert – fűzte hozzá morózusan – „*mi nem okádjuk, hanem megrádjuk, amit mondunk*”.¹⁹ Ami Diónt illeti, ő – szintén Philostratos-tól tudjuk – „*a rögtönzött beszédben is párját ritkította*”,²⁰ s mikor ugyancsak Philostratos másutt Dión „*korántsem fontos kérdéseket feszegető egyéb munkái*”-ról tesz említést,²¹ talán éppen a (feltehetően gyorsíróktól lejegyzett) rögtönzéseire gondolt, sőt talán ugyancsak Dión rögtönzéseire vonatkozik szinte bocsánatkérő megjegyzése, miszerint „*végtére a szónoknak ilyesmihez*” – vagyis a „*korántsem fontos kérdések*”-hez – „*is értenie kell*”.²² S csakugyan, a *corpus* egyik darabja megfelelni látszik a rögtönzéstől joggal várható kritériumoknak, azaz nem több filozófiai gondolatokat, tanulságok levonását vagy morális ítéletet nélkülöző, játékos szónoki bűvészmutatványnál. A másfél lapnyi írás az *Achilleus* címet

¹⁹ Lásd Philostratos, *Vitae sophistarum* 2, 9 = p. 583, 2–3 Olearius: οὐ γὰρ ἐσμὲν τῶν ἐμούντων, ἀλλὰ τῶν ἀκριβούντων.

²⁰ *Vita Apollonii* 5, 37, 24–25: προσῆν δὲ αὐτῷ (sc. Δίῳνι) καὶ τὸ ἀποσχεδιάζειν ἄριστα ἀνθρώπων. Diónnak ezt a képességét talán azért nem teszi szóvá *expressis verbis* Philostratos a *Vitae Sophistarum* neki szentelt passzusában, mert az a beszéd, mellyel a lázadásra készülődő katonákat jobb belátásra bírja, maga is a rögtönzött beszédek közé sorolható, bár korántsem szórakoztatásul hangzott el.

²¹ *Vitae sophistarum* 1, 7 = p. 487 Olearius: ... ὁπόσα οὐχ ὑπὲρ μεγάλων ἐσπούδασται τῷ Δίῳνι.

²² *Vitae sophistarum* 1, 7 = p. 487 Olearius: σοφιστοῦ γὰρ τὸ καὶ ὑπὲρ τοιοῦτων (sc. ὑπὲρ τῶν μικρῶν) σπουδάζειν.

viseli,²³ témája pedig a még serdülőkorú Achilleus és az őt nevelő bölcs kentaur, Cheirón szenvedélyes vitája, melyet a szerző egyetlen szűkszavú mondattal indít, és a továbbiakban is csak kétszer, de ott is rövidre fogva szakít meg; az így három részre osztott jelenet első, szinte lélegzetelállító hévvel zajló szópárbaját az oktatási módszerei miatt megszorongatott Cheirón nyeri, a némileg oldottabb folytatást viszont a kamaszosan nyelvelő Achilleus, igaz, érvek helyett vaskos gorombasággal, mire Cheirón dühbe gurul, s bár szeretete nem csökken tanítványa iránt, csupa rosszzat mond és jósol Achilleusról, egyebek közt azt, hogy sosem lesz belőle sem vezér vagy király, de még csak jó harcos sem – vagyis Dión előadásai és rögtönzései a humort sem nélkülözték.

Folytathatnánk tovább, de talán ez a futólagos szemle is mutatja, hogy a Dión-*corpus* bevezetőben zavarba ejtőnek nevezett – és fenti néhány megjegyzésünkkel messze nem kimerített – változatossága voltaképpen a dióni életmű és azon túl az antik rétorika forma- és színgazdagságából ered.

²³ No. 58.

Lindner Gyula

A konzervatív Plutarchos

Epiktétos *Encheiridion*jában így ír az istenek és emberek közötti helyes viszonyt meghatározó εὐσέβεια fogalmáról: „A kegyes jámborság dolgában az istennel szemben – tudnod kell – az a legfontosabb, hogy helyes véleménnyel rendelkez felőlük: az istenek léteznek és mindent szépen és igazságosan kormányoznak, téged pedig arra rendelnek, hogy engedelmeskedj nekik, (...) mert a legjobb belátással intézik sorsunkat. (...)”, továbbá: „Úgy illik, hogy minden alkalommal ősi szokás szerint mutassunk be ital- és égőáldozatot és ajánljuk föl a termés zsengejét, mégpedig tiszta szívvel, nem hanyagul, nem közönyösen, nem fösvényen és nem is túllépve anyagi lehetőségeinket.”¹

Epiktétos fenti útmutatásában szokatlan tömörséggel foglalja össze, hogy a görög politeista rendszerben az egyszeri embernek, és nem is föltétlen csupán a filozófusnak, milyen módon kell vi-

¹ Epict. *Ench.* 31: Τῆς περὶ τοὺς θεοὺς εὐσεβείας ἴσθι ὅτι τὸ κυριώτατον ἐκεῖνό ἐστιν, ὀρθὰς ὑπολήψεις περὶ αὐτῶν ἔχειν ὡς ὄντων καὶ διοικούντων τὰ ὅλα καλῶς καὶ δικαίως καὶ σαυτὸν εἰς τοῦτο κατατεταχέναι, τὸ πείθεσθαι αὐτοῖς (...) ὡς ὑπὸ τῆς ἀρίστης γνώμης ἐπιτελουμένοις. (...) σπένδειν δὲ καὶ θύειν καὶ ἀπάρχεσθαι κατὰ τὰ πάτρια ἐκάστοτε προσήκει καθαρῶς καὶ μὴ ἐπισεσυρμένως μηδὲ ἀμελῶς μηδὲ γε γλίσχρως μηδὲ ὑπὲρ δύναμιν. A vagyonnunkhoz, lehetőségeinkhez képest való áldozat szükségességét már Hésiodos is hirdeti: *Erga* 336–337: Κάδ δύναμιν δ' ἔρδειν ἰέρ' ἀθανάτοισι θεοῖσιν ἀγνώσ καὶ καθαρῶς (...).

szonyulnia az istenekhez és kultuszaikhoz: 1. mindenkinek, aki el akarja érni az εὐσέβεια-t, vagy legalábbis εὐσεβής-ként akar odaállni az istenek elé, helyes véleménnyel kell rendelkeznie róluk, természetükről és funkcióikról; be kell látnia, hogy jóságuk és bölcsességük, azaz erényességük révén képesek a világot kormányozni és ilyen módon az emberek sorsát kellően és helyesen irányítani.² 2. mindenkinek, aki az εὐσέβεια-t tartja szem előtt, őseinek, atyáinak kultikus előírásai, szokásai, az általuk megvalósított és követett kultikus praxis, a generációról-generációra öröklődő vallási tudásanyag figyelembevételével kell az istenek kultuszát ápolnia.

Ez a kettősség Epiktétos érvelésében a görög politeizmus szokatlan ellentmondására hívja föl a figyelmet, nevezetesen arra, hogy az ősi tradíció szempontjából miképpen lehet belátni, hogy az istenek jók, ha egyszer mítoszaink, az istenek és félistenek tetteiről és egymáshoz való viszonyáról szóló tradicionális történetek éppen ennek ellenkezőjét sugallják. Hogyan lehetséges egyszerre hinni azt, hogy az istenek jók, tehát nem olyanok, mint ahogy őket mítoszaink bemutatják, de ugyanakkor kiállni az ősi vallási tradíció mellett? Nem arról van-e szó, hogy a kettő nem ugyanazon érvelési mezőben, érvelési szinten jelentkezik? Nem arról van-e szó, amit Augustinus hallatlan tömörséggel úgy fogalmazott, hogy a filozófusok ugyan vitatkoznak az istenek természetéről, hogy hányan vannak, milyenek, de mégiscsak ugyanazokba a templomokba mennek el, ugyanazon kultuszokban vesznek részt? Azaz – maradva az augustinusi példánál – filozófiai érvelés, filozófiai meggyőzési technika és kultikus praxis egészen eltérő értelmezési mezőbe tartoznak, a kettő között feszülő látzólagos ellentét pedig valójában olyan ellentmondása, H. S. Versnel szavaival élve inkonzisztenciája a görög vallásnak, amivel mi beszűkült monoteisták aligha tudunk bármit is kezdeni.³

² Istenség és erény összefüggéséhez lásd Plut. *Arist.* 6.

³ A problémához, hogy rituális praxis és filozófiai álláspont sok esetben ellen-

A görög vallás éppen azért, mert nem volt könyvekben lefektetett dogmatikája, nem voltak az istenekben való hit minőségét és jellegét meghatározó szent iratai, kétféle eszköz révén biztosította fönmaradását: egyfelől azáltal, hogy a κατὰ τὰ πάτρια, κατὰ τὰ νομιζόμενα megvalósuló vallásgyakorlat elsődlegességét hirdette, amelyre az archaikus korszaktól kezdve számos példa áll rendelkezésünkre, mind irodalmi, mind epigráfiai forrásainkban.⁴ Azaz: az őseinktől ránk hagyományozott, tőlük megtanult és ellesett vallási praxis megfelelő módon és megfelelő időben való alkalmazása révén. Másfelől pedig azáltal, hogy nem

tétbe kerül, ugyanakkor a kettő nem értelmezhető ugyanazon koordináta-rendszerben, a legjobb példát Cicero nyújtja Gaius Aurelius Cotta alakján keresztül a *De natura deorum* című írásában. A témában lásd A. Bendlin: Nicht der Eine, nicht die Vielen. Zur Pragmatik religiösen Verhaltens in einer polytheistischen Gesellschaft am Beispiel Roms. In: R. G. Kratz – H. Spieckermann (Hrsgg.): *Götterbilder, Gottesbilder, Weltbilder II*. Tübingen 2006, 298–299; A. Bendlin: Wer braucht ‚heilige Schriften‘. Die Textbezogenheit der Religionsgeschichte und das ‚Reden über die Götter‘ in der griechisch-römischen Antike. In: Chr. Bultmann – C. P. März – V. N. Makrides (Hrsgg.): *Heilige Schriften. Ursprung, Geltung und Gebrauch*. Münster 2005, 224–226.

⁴ A téma szakirodalma óriási, a teljesség igénye nélkül: M. P. Nilsson: *Geschichte der griechischen Religion*. München 1955, 844–845; H. S. Versnel: *Inconsistencies in Greek and Roman Religion I*. Ter Unus. Isis, Dionysos, Hermes. Three Studies in Henotheism. Leiden – New York – Köln 1990, 130–131; A. Chaniotis: *Reinheit des Körpers. Reinheit des Sinnes in den griechischen Kultgesetzen*. In: J. Assmann – Th. Sundermeier (Hrsgg.): *Schuld, Gewissen und Person. Studien zum Verstehen fremder Religionen*. Gütersloh 1997, 143–144; Ch. Sourvinou-Inwood: *What is Polis Religion?* In: O. Murray – S. Price (eds.): *The Greek City From Homer to Alexander*. Oxford 1990, 295–322; Ch. Sourvinou-Inwood: *Tragedy and Religion. Constructs and Readings*. In: Ch. Pelling (ed.): *Greek Tragedy and the Historian*. Oxford 2001, 162; A. Heinrichs: *Writing Religion. Inscribed Texts, Ritual Authority, and the Religious Discourse of the Polis*. In: H. Yunis (ed.): *Written Texts and the Rise of Literate Culture in Ancient Greece*. Cambridge 2003, 40–41; J. Kindt: *Polis Religion. A Critical Appreciation*. *Kernos* 22 (2009) 12; W. Burkert: *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*. Stuttgart 2011, 18.

alkotott egy teológiailag zárt és statikus rendszert. A görög vallás „dogmanélkülisége” biztosította, hogy a kultuszban résztvevő személy a saját képére és hasonlatosságára formálja a vallást, hogy a saját egyéni igényeinek megfelelően interpretálja az isteneket és a hozzájuk kötődő rituálékat.⁵

Ahogy a téma egyik kutatója fogalmazott: ez a két vonása a görög vallásnak tág teret ad a kultuszgyakorlatban résztvevő egyén számára a rögtönzésre.⁶ Az ősi tradíció, a rítus és a mítosz időről-időre történő megisméltése és megjelenítése közepette mindig van lehetőség új elemek, új istenek, kultuszok bevezetésére.⁷ A görög vallás tehát a nyilvánvaló konzervatív, tradicionális vonásokon túl egyúttal egy improvizáción és nyíltságon alapuló

⁵ A görög vallás vizsgálatok általában a hit szerepét és funkcióját háttérbe szorítva a cselekedet elsődlegességét hangsúlyozzuk, *orthodoxia* helyett tehát az *orthopraxia* fogalma az, amely a görög ember valláshoz való pozitív viszonyulását leírja. A görög vallástörténet-írás újabban azonban az egyéni vallásosság és a személyes meggyőződés, hit vizsgálatát tűzi ki elsődleges céljául és a forrásokon keresztül megragadható személyes istenhit egyes megnyilvánulásait vizsgálja az attikai tragédiákon, Hérodotoson Theophrastos *Jellemrajzain*, Plutarchos, Lukianos és Ailios Aristeidés művein, valamint az epigráfiai anyagon keresztül. Az új irányzat abból indul ki, hogy – bár a görög vallás főként a polis kultikus közösségén, a polis-vallás intézményein keresztül áll előttünk megragadható formában (lásd Sourvinou-Inwood fentebb idézett cikkét) – a vallást az ember csinálja, az istenek kultuszaiban emberek vesznek részt, emberek tisztelik az isteneket és áldoznak nekik, és emberek azok, akik vallásos érzületükről votívokon és feliratokon keresztül vallomást tesznek.

⁶ *J. Gould: On Making Sense of Greek Religion.* In: *J. Gould* (ed.): *Myth, Ritual, Memory, and Exchange. Essays in Greek Literature and Culture.* Oxford – New York, 203–234. Vö.: *S. Deacy: „Famous Athens, Divine Polis”: The Religious System at Athens.* In: *D. Ogden* (ed.): *A Companion To Greek Religion.* Oxford 2007, 221.

⁷ Ehhez lásd például Bendis, Asklépios, Zeus Sabazios kultuszának a meghonosítását Attikában a 430-as/420-as években. Vallási tradíció és innováció, valamint vallási autoritás kérdésében mindmáig mérvadó *R. Garland: Religious Authority in Archaic and Classical Athens.* *ABSA* 79 (1984) 75–123.

rendszer is jelentett. Ebben a kettősségben az istenek természetéről és a helyes vallásosság mibenlétéről elmélkedő mindenkori egyénnek tág tere nyílhatott, ha a vallási keretek lefektetésére vagy újrainterpretálására került sor.

Epiktétos tehát ugyan sok évszázados filozófiai előzmények farvizén haladva érvel az isteni jószág és bölcsesség maximája mellett, érveinek kifejtésekor mégis szembe kell néznie azzal, amit ő és sok más forrás is ősi, atyai tradíciónak nevezett: szerinte tehát a kettő együttes figyelembevételének kell meghatároznia az egyén vallási identitását. Az alábbiakban e kettősség utóbbi tagjával, az ősi vallási tradíció jelentőségével, úgy is mondhatnánk, hogy a görög vallás egyik tradicionális alappillérevel szeretnék foglalkozni, mégpedig egy olyan szerző életművében, akinek termékenysége és vallási kérdések iránti fogékonysága lehetővé teszi, hogy a kérdést/problematikát az epiktétosinál nagyobb és bőségebb anyagon tegyük vizsgálat tárgyává.

Ezzel a kettősséggel kellett a korszakban a chairóneiai Plutarchosnak is szembenéznie. Annak a Plutarchosnak, aki írásaiban egyértelműen és következetesen kiállt az atyai, ősi tradíció mellett, εὐσέβεια és az ősök vallásos hagyományának az összefüggése mellett, noha tudta, az, amit a mítoszok elmondanak az istenekről, aligha fér össze az isteni jószág, bölcsesség, kiválóság koncepciójával. Vallási tradicionalizmusa Plutarchost olyan szerzők sorába illeszti, akik írásaikban, ha csak elszórtan is, de következetesen kitértek a κατὰ τὰ πάτρια megvalósuló vallási praxis és a generációról-generációra öröklődő vallási tudásanyag érvényessége mellett. A sor Hésiodos „ὥς κε πόλις ῥέζησι, νόμος δ' ἀρχαῖος ἄριστος” kijelentésével kezdődik, majd Thukydidesen, Lysiason, Isokratésen át egészen Cassius Dióig egyértelműen megragadható forrásainkban.

A 421-es Nikias-féle béke szövegében az ősi, atyai vallási tradíció hangsúlyos szerepet kap,⁸ Lysias Nikomachos ellen írt beszé-

⁸ Thuc. V, 18: Σπονδὰς ἐποιήσαντο Ἀθηναῖοι καὶ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι κατὰ τὰδε, καὶ ὤμοσαν κατὰ πόλεις. περὶ μὲν τῶν ἱερῶν τῶν κοινῶν, θύειν

dében (Or. 30) minden tekintetben a κατὰ τὰ πάτρια megvalósuló vallásos praxis jelentőségét hirdeti, amelyben változtatásnak, a régi ünnepek újjakkal történő fölcserelésének nincs helye. Isokratés *Areopagiticus*ában az athéni atyák εὐσέβεια-ja az ősi tradíciókhoz való ragaszkodás és a vallás változatlan formában való megőrzése mentén kerül meghatározásra,⁹ Porphyrios szerint pedig már Drakón is foglalkozott az ősi törvények mentén megvalósuló vallásgyakorlattal és istentisztelettel.¹⁰

Az ősi, atyai tradícióra épülő εὐσέβεια Plutarchos vallásos koncepciójában is központi helyet foglal el.¹¹ *Amatorius* című dialógusában az atyai hit szükségességét hirdeti az emberi közösségek együttélése során: ha nincs meg a szokásoktól szentesített alap, amelyet ő εὐσέβεια-nak nevez, akkor minden kétségessé és bizonytalaná válik.¹² Más helyütt úgy véli, hogy ha engedünk a barbár szokásoknak, neveknek, szavaknak, varázslatoknak a val-

καὶ ἰεῖναι καὶ μαντεύεσθαι καὶ θεωρεῖν κατὰ τὰ πάτρια τὸν βουλόμενον καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν ἀδεῶς.

⁹ Isocr. *Areop.* 30: ἄλλ' ἐκεῖνο μόνον ἐτήρουν, ὅπως μηδὲν μῆτε τῶν πατρίων καταλύσουσιν μήτ' ἕξω τῶν νομιζομένων προσθήσουσιν. Οὐ γὰρ ἐν ταῖς πολυτελείαις ἐνόμιζον εἶναι τὴν εὐσέβειαν, ἀλλ' ἐν τῷ μηδὲν κινεῖν ὧν αὐτοῖς οἱ πρόγονοι παρέδωσαν.

¹⁰ Porph. *De abst.* 4, 22: ἐπεὶ καὶ Δράκοντος νόμος μνημονεύεται τοιοῦτος, θεσμὸς αἰώνιος τοῖς Ἀτθίδα νεμομένοις, [κύριος τὸν ἅπαντα χρόνον,] θεοὺς τιμᾶν καὶ ἥρωας ἐγχωρίους ἐν κοινῷ ἐπομένοις νόμοις πατρίοις.

¹¹ J. Oakesmith: *The Religion of Plutarch. A Pagan Creed of Apostolic Times.* London 1902, 74–77; a plutarchosi vallásos érzület sok szempontú ismertetését adja P. Geigenmüller: *Plutarchs Stellung zur Religion und Philosophie seiner Zeit.* *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur* 21 (1921) 256–257. Vö.: H. Erbse: *Plutarchs Schrift ΠΕΡΙ ΔΕΙΣΙΔΑΙΜΟΝΙΑΣ.* *Hermes* 80 (1952) 302–303; J. Rives: *Religious Choice and Religious Change in Classical and Late Antiquity: Models and Questions.* *Antigüedad, Religiones y Sociedades* 9 (2011) 269.

¹² *Amat.* 756 b: ἀρκεῖ γὰρ ἡ πάτριος καὶ παλαιὰ πίστις, ἧς οὐκ ἔστιν εἰπεῖν οὐδ' ἀνευρεῖν τεκμήριον ἐναργέστερον. ἀλλ' ἔδρα τις αὕτη καὶ βᾶσις ὑφ' ἑστώσα κοινὴ πρὸς εὐσέβειαν, ἐὰν ἐφ' ἐνὸς ταραττήται καὶ σαλεύηται τὸ βέβαιον αὐτῆς καὶ νενομισμένον, ἐπισφαλὴς γίνεται πᾶσι καὶ ὕποπτος.

lási kultusz terén, akkor azzal vétkezünk az atyai vallásosság ősi méltósága ellen.¹³ Feleségéhez írott vigasztalásában, amelynek apropóját kislányuk tragikus elvesztése adja, az elhunytak részére öntött italáldozat összefüggésében beszél az atyai hagyományokról: kisgyermek halála esetén őseik sem öntöttek libációt, hanem méltósággal viselték a fájdalmat. Plutarchos tehát akár még egy ilyen szélsőséges szituációban is képes következetes és hű maradni az ősi vallási tradícióhoz.

A plutarchosi vagy az általában vett görög példák sorát persze hosszasan folytathatnánk, de talán szükségtelen is. Ha a másik oldalt, az epigráfiai anyagot vizsgáljuk, a *κατὰ τὰ πάτρια*-formula különböző ünnepek rendezésével, kultuszok ápolásával, szentélyek építésével, a jóslás folyamatával, áldozatok bemutatásával, rituális vétket elkövetők megbüntetésével kapcsolatban rengeteg helyen fordul elő, olyan bőséggel állunk tehát szemben, amelynek ismertetése ehelyütt aligha lehetséges.¹⁴

A formula alkalmazásakor sok esetben nem derül ki, hogy az adott rituálé ősi tradíció szerint történő bemutatása mit is takar valójában, a *κατὰ τὰ πάτρια* kitétel csupán az adott vallási cselekmény ősiségét hangsúlyozza, és ilyen módon szerez annak legitimációs alapot. Görög szerzőinknél és az epigráfiai anyagban is közös, hogy amit mindenki tud, azaz hogy miben is áll egy adott

¹³ *De sup.* 166 b: ἡμεῖς δὲ τοῖς θεοῖς ἀξιοῦμεν ὀρθῶ τῷ στόματι καὶ δικαίῳ προσεῦχέσθαι, καὶ μὴ τὴν ἐπὶ τῶν σπλάγχνων μὲν γλῶτταν εἰ καθαρὰ καὶ ὀρθῆ σκοπεῖν, τὴν δ' εἰσὶν διαστρέφοντας καὶ μολύνοντας ἀτόποις ὀνόμασι καὶ ῥήμασι βαρβαρικοῖς καταισχύνειν καὶ παρανομεῖν τὸ θεῖον καὶ πάτριον ἀξίωμα τῆς εὐσεβείας.

¹⁴ A <http://epigraphy.packhum.org/> oldal adatbázisában a *κατὰ τὰ πάτρια*, *κατὰ τὰ νομιζόμενα* keresőkifejezésekre 136, ill. 15 találat jelenik meg (letöltés ideje: 2016.10.01.). Vallás és epigráfia összefüggéséhez lásd R. Parker: *Epigraphy and Greek Religion*. In: J. Davies – J. Wilkes (eds.): *Epigraphy and the Historical Sciences*. Oxford – New York 2005, 17–30; F. Graf: *Gods in Greek Inscriptions. Some Methodological Questions*. In: J. Bremmer – A. Erskine (eds.): *The Gods of Ancient Greece*. Edinburgh 2010, 55–80.

vallási szokás ősi hagyománya és annak mi a jelentősége, azt nem magyarázzák el, nem írják le részletesen, csupán közlik, hogy a rituálé κατὰ τὰ πάτρια megvalósítandó.

Ha valaki ugyanis részt akart venni a kultikus közösség életében bizonyos rituálékon keresztül, annak rendelkeznie kellett azzal a vallásos tudásanyaggal, amelyet generációról-generációra örökítettek rá, amelyet ellesett szüleitől, nagyszüleitől. Rituális értelemben vett ἰδιώτης-eknek a közösségben nincs helye, csupán annak, aki ezt az ősi vallási tudásanyagot ismeri és magára nézve kötelezőnek fogadja el, adott alkalommal nem is igazán értve, hogy mit miért tesz, csupán elismerve az atyai, ősi hagyományok egyes elemeit.¹⁵ Forrásaink viszont – ahogy az a fenti példákon keresztül is megmutatkozik – nem igazán kötik az orrunkra, hogy miben is áll egy-egy rituálé ősisége (kivételt képezhet például Plutarchosnak a gyermekek halotti kultuszáról tett kijelentése).

A nagyszámú példa ellenére az alábbiakban arra próbálok meg választ találni, hogy ennek a vallási konzervativizmusának a császárkor első évszázadaiban milyen megjelenési formával találkozunk, mely szerzők, milyen kontextusban beszélnek a vallási hagyomány megőrzéséről, tradicionalizmusról, atyai szokások, ősi kultuszgyakorlat fenntartásáról. Ha ugyanis azon plutarchosi gondolatok mellett, amelyek az ősi atyai hit fenntartása mellett érvelnek, megvizsgáljuk azon szöveghelyeket is, amelyek a régi ünnepek jelentőségét pozitívan, a vallási innováció kérdését negatívan szemlélik, arra juthatunk, hogy a plutarchosi beszédmód egyértelműen illeszkedik más császárkori szerzők konzervatív, a vallást tradicionális alapokról szemlélő gondolatmenetéhez. Ennek alátámasztására segítőtársunk lesz

¹⁵ W. Burkert: *Homo Necans. Interpretationen altgriechischer Opferriten und Mythen*. Berlin – New York, 1997. 37–38. *The Problem of Ritual Killing*. In: W. Burkert – R. Girard – J. Z. Smith (eds.): *Violent Origins. Ritual Killing and Cultural Formation*. Stanford 1987, 152–154. A vallási tudásanyag örökítéséhez lásd még Pl. *Leges* 887 d-e; vö.: 681 b.

Alios Aristeidés, a tyanaei Apollónios philostratosi alakja, prusai Dión és más, sok esetben kevésbé ismerős személy, akik az ősi vallási hagyományok és az εὐσέβεια iránti elköteleződésüknek feliratos formában állítottak maradandó emléket.

Plutarchos az athéni Dionysia kapcsán például úgy véli, hogy míg régen az ünnep családias, mértéktartó esemény volt, addig saját korára a luxus és a fennhéjzás nagyban hozzájárultak az ünnep magasztosságának a megszűnéséhez.¹⁶ Hasonlóan beszél az athéni Panathénaiáról, ahol az emberek nem vesznek tudomást az istenekről és pusztán saját ügyeik és szórakozásuk érdekli őket az ünnepek alatt. Ez különösen fájdalmas lehetett Plutarchos számára, akinek az ünnepek az isten és ember közötti kapcsolat legfontosabb eseményei és pillérei voltak, amelyet az emberi szórakozás és az isteni magasztosság egyszerre határoz meg.

Az ünnep Plutarchos számára a mindennapok taposómalmából való kikökenést, ugyanakkor az istenektől az emberekre háramló áldás egyik formáját jelentette.¹⁷ Ha viszont ez az egyensúlyi helyzet fölborul és az emberi szórakozás az isteni tekintély rovására valósul meg, akkor az Plutarchos értékrendje szerint nem elfogadható. Bezzeg régen – mondhatnánk Plutarchossal – nem volt ennyi látványosság, nem volt ennyi zavaró tényező, amely az embert elvonta az isteni fenség és tekintély értő szemlélésétől. Kérdés persze, hogy Plutarchosnak az ünnepek szekularizálódásával szemben megfogalmazott kritikáját, illetve az ünnepeken az elit részéről megvalósított és gazdag látványosságokban kicsúcsosodó *euergetizmusát* a társadalom mekkora

¹⁶ Plut. *De cup. div.* 527 d: Ἡ πάτριος τῶν Διονυσίων ἑορτὴ τὸ παλαιὸν ἐπέμπετο δημοτικῶς καὶ ἰλαρῶς ἀμφορεύς οἴνου καὶ κληματῖς, εἶτα τράγον τις εἶλκεν, ἄλλος ἰσχάδων ἄρριχον ἠκολούθει κομίζων, ἐπὶ πᾶσι δ' ὁ φαλλός. ἀλλὰ νῦν ταῦτα παρεώραται καὶ ἠφάνισται χρυσωμάτων παραφερομένων καὶ ἱματίων πολυτελῶν καὶ ζευγῶν ἐλαυνομένων καὶ προσωπειῶν.

¹⁷ *De sup.* 169 d. Vö.: Thuc. II, 38; Pl. *Leges* 653 d és 716 d.

hányada támogatta. Kinek kellett a plutarchosi értelemben vett igazi, áhítatos istentisztelet, és kinek a látványos fölvonulás és színpadi előadás? A mérleg nyelve aligha az előbbi irányába mozdult.

Plutarchos ugyanakkor látja a változást és annyi engedményt azért tesz, hogy elismeri: az elit, amely egy-egy ünnep fényének emelésében érdekelt, akkor szolgálja a valódi εὐσέβεια ügyét, ha a látványosság, verseny valóban az isten tiszteletéhez vezet tovább az ünnep résztvevőit, és nem pusztán az ünnepet szervező egyén, nyilván az elit egy tagjának a társadalmi pozícióját erősíti.¹⁸ Csupán öncélú *euergetizmus* helyett az isteni tekintély figyelembevételét és *euergetizmust* egyszerre! – vallja Plutarchos. Ez a tradicionálisan görögre hangsúlyt helyező plutarchosi érvelemző mód nem áll párhuzamok nélkül a korszakban.

Alios Aristeidés Smyrnában járván kel ki élesen a Dionysían vagy más istenek, például Aphrodité ünnepein bemutatott komédia- és szatíraelőadások ellen: amire szerinte szükség van egy ünnepen, az a paián éneklése, az áldozat bemutatása, az italáldozat, ezek jelentik az εὐσέβεια-t, és ezekből nem volna szabad semmit sem elhagyni.¹⁹ Viszont, ami nem méltó az ünnep és az istenség magasztos fényéhez, az a komédia, egymás pocskondiázása, szidása, kifigurázása; ezekkel ugyanis csupán a nép szórakoztatását szolgáljuk. Alios Aristeidés érve különös módon cseng össze Plutarchosnak és barátainak egy beszélgetés alkalmával tett kije-

¹⁸ *Praec. ger. reip.* 822 a-b: Οὐ μὴν διὰ τοῦτο μικρολογητέον ἐν τοῖς νενομισμένοις φιλοτιμίῃμασι, τῶν πραγμάτων εὐπορίαν παρεχόντων· ὡς μᾶλλον οἱ πολλοὶ μὴ μεταδιδόντα τῶν ἰδίων πλοῦσιον ἢ πένητα τῶν δημοσίων κλέπτοντα δι' ἔχθους ἔχουσιν, ὑπεροψίαν τοῦτο καὶ περιφρόνησιν αὐτῶν ἐκεῖνο δι' ἀνάγκην ἡγούμενοι. γιγνέσθωσαν οὖν αἱ μεταδόσεις πρῶτον μὲν ἀντὶ μηδενός· οὕτω γὰρ ἐκπλήττουσι καὶ χειροῦνται μᾶλλον τοὺς λαμβάνοντας· ἔπειτα σὺν καιρῷ πρόφασιν ἀστείαν καὶ καλὴν ἔχοντι, μετὰ τιμῆς θεοῦ πάντας ἀγούσης πρὸς εὐσέβειαν.

¹⁹ *Ael. Arist. Or.* 29, 4.

lentéseivel, amelyek azt taglalják, hogy vajon a pythói játékokon egy új zenei versenyt el kell-e törölni. A vita során érvként merül föl az a gondolat, hogy ha bizonyos újításoknak teret engednek, akkor más új elemek is beférkőzhetnek az ünnepi programba. Ezzel pedig elvész annak szigorú magasztossága, vita és veszekedés lesz a versenyek vesztesei között, és mindez aligha szolgálja az istenség ügyét.

A színielőadások, zenei versenyek, egyéb látványosságok mellett a gladiátorjátékok is azon események közé tartoztak, amelyek számos kritikára adhattak okot a városi ünnepek összefüggésében. A prusai Dión megrökönyödve látja, hogy az athéniak a Dionysos-színházat gladiátorjátékokra használják, és ott nagy érdeklődéssel figyelik, amint embereket vágnak le, és azok a papok székei között hullnak a földre. Ez – Dión szerint – aligha összeegyeztethető az isteni magasztosság eszményével.²⁰

Ugyanez a tradicionálisra hangsúlyt fektető gondolat jelenik meg Philostratos szerint a tyanoi Apollónios érvelésében is, amikor az ephesosiakat azért kárhoztatja, mert ünnepeiken a filozófia helyett mindenféle látványosságnak, táncnak, pantomim-előadásoknak, féktelen mulatozásnak engednek teret, a város pedig fölbolydul, elnőiesedett, fajtalankodó férfiak lepik el az utcákat.²¹ Hasonlóképpen helyteleníti az athéniak gladiátorbemutatóit, sőt azt is kijelenti, hogy csodálja, amiért Athéné a véres látványosságok fölött érzett undorában még nem hagyta el az Akropolist. Az athéniak ugyanis odáig jutottak a féktelenkedésben, hogy lassan emberi hekatombákat fognak áldozni az istennőnek.²² Ezek a cselekedetek, a vallási rituálék ilyen szintű eltorzulása pedig aligha egyeztethető össze az isten tisztaságával és a valódi εὐσεβεία-val.

²⁰ Or. 31, 121, amely szerint az athéniak a korinthisiak példáját követik a gladiátorjátékok rendezésében és a látványosságokban már túl is tesznek rajtuk.

²¹ Phil. VA 4, 2.

²² Phil. VA 4, 22.

Következő példánk Athénaios *Deipnosophistai* című igen gazdag gyűjteményéből származik: a szöveghely szintén párhuzamba állítható Plutarchos egy gondolatával, mégpedig a *De superstitione*-ban olvasható érvelésével a zene és a görög vallás hanyatlásának összefüggéséről.²³ Plutarchos szerint ahogy a zenében időről-időre megjelennek újítások és ez a zene minőségi hanyatlását idézi elő, úgy a vallás is hanyatlásnak indul, ha a barbár befolyásnak, hatásnak ajtót nyitunk. Ahogy a zenében megmutatkozó hanyatlás, úgy a vallási praxisban a barbár szavak kántálása is a dekadens fázisnak az eljövételét, azaz a görögség saját karakterének elvesztését hirdetik. Athénaios valami nagyon hasonlót állít, amikor Aristoxenos példájával – aki Paestum elbarbárosodott görög lakóira hivatkozik – a görögség barbárrá válását fájtalja, és azt állítja, hogy akárcsak az itáliai város lakóinak, nekünk is időről-időre emlékeznünk kell igazi identitásunkra, arra, hogy mit is jelent görögnek lenni.²⁴ Ebben pedig kézenfekvő eszköz a zene, azaz emlékezni arra, hogy régen mit is jelentettek a zenei előadások. Ami Athénaiosnak a régi zene, az Plutarchos számára az atyai hagyományokon alapuló vallás: közös bennük, hogy mindketten a görög azonosságtudat válságára keresnek válaszokat.

A konzervatív, tradicionális meggyőzési stratégiának van egy másik aspektusa: ha az epigráfiai anyag tanúságtételét nézzük, akkor hasonló tradicionális irányvonalat fedezhetünk föl a régi ünnepeknek, vallási szokásoknak az elit egy tagja által történő

²³ *De sup.* 166 b: δικαίῳ τῷ στόματι τοὺς κιθαρωδοὺς ἐκέλευον ἄδειν οἱ τὴν νόμιμον μουσικὴν σφῆζειν δοκοῦντες· ἡμεῖς δὲ τοῖς θεοῖς ἀξιοῦμεν ὀρθῶ τῷ στόματι καὶ δικαίῳ προσεύχεσθαι, καὶ μὴ τὴν ἐπὶ τῶν σπλάγχνων μὲν γλῶτταν εἰ καθαρὰ καὶ ὀρθῆ σκοπεῖν, τὴν δ' ἑαυτῶν διαστρέφοντας καὶ μολύνοντας ἀτόποις ὀνόμασι καὶ ῥήμασι βαρβαρικοῖς καταισχύνειν καὶ παρανομεῖν τὸ θεῖον καὶ πάτριον ἀξίωμα τῆς εὐσεβείας. A zene ősi formájának megőrzéséhez lásd *Ps-Plut. De musica* 1141 c-d.

²⁴ *Ath.* XIV, 632 a-b.

fömlújításában.²⁵ A kezdeményezők általában az ősi, atyai hagyomány fömlújításában és ilyen módon az εὐσέβεια, a közösség vallásos érzületének a megőrzésében, fönn tartásában érdekeltek.

Ennek alátámasztására álljon itt egy *lex sacra*, azaz egy kultusz keretét és működését meghatározó normatív előírás, rituális rendelkezés: egy milétosi polgár, bizonyos Tiberius Claudius Damas valamikor a Kr. u. I. században beterjeszt egy javaslatot, amely egy ünnepi lakoma újbóli megrendezésével függ össze.²⁶ Damas Apollón Didymaios kultuszának volt a papja, a népgyűlési határozat meghozatalakor pedig a városi tanács prytanisi hivatalát viselte. Ebben a minőségében igyekezett egy olyan vallási aktust megrendezni a kultusz többi tisztségviselője számára (*kosmoi, molpoi*), amely régen a város vallási életének a részét képezte.

Damas, mint azt neve mutatja, göröggént nyert római polgárjogot, s egyúttal a milétosi lokális elit tagjait gyarapította;

²⁵ A témában ld. S. Hotz: Ritual Traditions in the Discourse of the Imperial Period. In: E. Stavrianopoulou (ed.): Ritual and Communication in the Graeco-Roman World. Liège 2006, 283–296.

²⁶ LSAM 53 = I. Mil. 6, 1, 134: ψήφισμα τὸ γραφὲν ὑπὸ τοῦ ἀρχιπρυτάνιδος Τιβερίου Κλαυδίου Δαμά. ἔδοξε τῷ φιλοκαίσαρι δήμῳ, γνώμῃ ἐπιστατῶν· ἐπεὶ ὁ δῆμος ἡμῶν τὴν ἐκ προγόνων εἰσφερόμενος εὐσέβειαν εἶς τε τὸν προκαθηγεμόνα τῆς πόλεως ἡμῶν Ἀπόλλωνα Διδυμέα καὶ εἰς τὸν Δελφεῖνιον καὶ εἰς τοὺς συνκαθειδρυμένους αὐτοῖς Σεβαστοὺς αὔξιν τε προαιρούμενος τὰ πρὸς τειμῆν αὐτοῖς ἀνήκοντα διέγνω τὰ πρέποντα <ἐ>ψηφίσθαι, τύχῃ ἀγαθῆ· δεδόχθαι τοὺς προφήτας καὶ τοὺς στεφανηφόρους ἐπάναγκες ἐπιτελεῖν τὰς εὐωχίας τῶν τε κόσμων καὶ τῶν μολπῶν κατὰ τὰ π[ά]τρια ἔθῃ, καθὼς προνενομοθῆται κ[αί] προεψήφισται. Vö.: SEG 15, 685; 54, 1201; A. Chaniotis: Negotiating Religion in the Cities of the Eastern Roman Empire. Kernos 16 (2003) 179–184; A. Chaniotis: Das Bankett des Damas und der Hymnos des Sosandros. Öffentlicher Diskurs über über Rituale in den griechischen Städten der Kaiserzeit. In: D. Harth – G. J. Schenk (Hrsgg.): Ritualdynamik. Kulturübergreifende Studien zur Theorie und Geschichte rituellen Handelns. Heidelberg 2004, 291–296; Hotz: i. m. (25. j.). Damas alakjához lásd még S. Goldhill (ed.): Being Greek Under Rome. Cultural Identity, the Second Sophistic and the Development of Empire. Cambridge 2001, 7–8.

ez a név egyébként, Apollón Didymaios társaságában ugyanezen korszakban milétosi vereteken is megjelenik.²⁷ Státusza tehát hasonló Plutarchoséhoz, aki római polgárjoggal és a chairóneiai elit körében kitüntetett pozícióval egyaránt rendelkezett. Damas a múlthoz és az ősi tradícióhoz való kötődését az atyáktól örökölt εὐσέβεια hangsúlyozásával teszi egyértelművé, így igyekszik meggyőzni a népgyűlést a határozat fontosságáról. A nép eleget tesz Damas kérésének és elfogadja a javaslatot, ennek tárgya-sult formáját pedig feliratként olvashatjuk, amelyen az εὐσέβεια eszménye, az istenek tiszteletének növelése, emelése (ἐπαύξησις) – egy tipikusan a hellénisztikus kortól elterjedt vallási fogalom –, valamint az ősi tradíció fontossága (κατὰ τὰ π[ά]τρια ἔθνη) egyaránt megjelennek.

Damasról egy másik feliratából tudjuk azt is, hogy visszautasította a *stratégosi* tisztséget és helyette Apollón kultuszának lett a papja, *prophétése*: furcsa lehet a görög hivatali előmenetel szempontjából, hiszen mind a klasszikus, mind az azt követő időszakban a hadvezérség, a hadi sikerek elérésének a lehetősége volt a fő motiváló erő a *polis* polgára számára. Ehelyett Damas a vallás, a kultikus kötelezettségek mellett teszi le voksát és ünnepli görög identitását és a görög vallás atyai tradíciójához való kötődését. Damas választása a korszaknak egy igen lényeges vonására mutat rá. A görög hadisikerek elmúltával mi lehet a legegyszerűbb eszköz a görögség megmutatására, annak jelzésére, hogy mi az egykori dicső görög múlt letéteményesei vagyunk: nem más, mint a vallási szokások felélesztése, megtartása.

Hasonló szándék vezeti azt az akraiphiai (Boiótia) polgárt, bizonyos Epameinóndast, aki Caligula uralkodása alatt Apollón Ptoos harminc éve feledésbe merült ünnepét akarja fölújítani a rituálé ősiségére hivatkozva. Az ünnepi menetet Epameinóndas rendelkezése nyomán az atyai tradíciónak megfelelően kell meg-

²⁷ Chaniotis: i. m. 2004 (26. j.) 293.

rendezni.²⁸ Hasonló szándék jelenik meg Epinikos javaslatában, aki Milétoşban Zeus Sótér rég elfeledett ünnepét igyekszik megújítani.²⁹ Sőt maga az isten is hivatkozhat egy rituálé ősi és ilyen módon számára kedves mivoltára: Apollón Didymaios számára a költséges áldozatok helyett az éneklés, azon belül is az ősi himnuszok éneklése a legkedvesebb.³⁰ Az istenek tiszteletére énekelt himnuszok újbóli elterjedése is ennek a tradicionálisra hangsúlyt helyező vallási érzületnek a megnyilvánulása: a Kr. u. II. századi Stratonikeiában bizonyos Sósandros az istenekkel szembeni εὐσέβεια és θρησκεία szükségességét hirdetve írja elő, hogy 30 ifjúnak minden nap a városháza előtt kell elvonulnia és közben az általa Zeus és Hekaté tiszteletére írt himnuszokat énekelnie.³¹

A fenti irodalmi és feliratos példákban egyvalami közös: függetlenül a bennük szereplő kritika vagy újítás tárgyától mindegyik konzervatív álláspontot fogalmaz meg, mindegyik kötődni akar ahhoz, ami összhangban van a régi gyakorlattal, azzal, ami a mindenkori szerző/kezdeményező értékrendje szerint görög. Ezen a ponton talán nem haszontalan elidőzni az identitás sokat

²⁸ IG VII, 2712: ἐγ[λε]λοιπότος γὰρ ἤδη τριάκοντα ἔτη τοῦ τῶν Πτωίων ἀγῶνος, κατασταθίς ἀγωνοθέτης προθυμότητα ἐπεδέξατο φιλοδοξήσας τὸ ἀνανεώσασθαι τὴν ἀρχα[ι]ότητα τοῦ ἀγῶνος (...) τ]ὰς δὲ πατρίους πομπὰς μεγάλας καὶ τὴν τῶν συρτῶν πάτριον] ὄρχησιν θεοσεβῶς ἐπετέλεσεν (...).

²⁹ I. Didyma 199: [κα][τ' ἔτο]ς καθιστάνηται βο<η>γὸς [ιερουρ][γῶ]ν? εἰς τὴν ὀφείλουσαν π[αρ]ὰ Δ<ί>[α] [Σ]ωφῆρα θυσίαν καὶ ἱεουργίαν συντ[ε]λ[ε]ῖσθαι, καθὼς ἐθίζεται τῶι -θε>ῶι, διὰ τὸ [ἐ]κ πλείονος χρόνου μηδένα ὑπομεμ[ε]ληκέναί. Ehhez lásd még F. W. Schehl: On the Epinicus Inscription From Didyma. AJA 58 (1954) 13–26.

³⁰ SEG 15, 670 = I. Didyma 217: [ῶ μέλαιοι, τί μοι] εἰλιπόδων ζατρεφεῖς ἐκατόμβαι [λαμπροί τε χρυ]σοῖο βαθυπλούτοιο κολοσσοί [καὶ χαλκῶ δει]κηλα καὶ ἀργύρω ἀσκηθέντα; [οὐ μέντοι] ἀ θάνατοι κτεάνων ἐπιδευέες εἰσὶν [οὐδέ τινος χρ]εῖρις, ἥπερ φρένας ἰαίνονται [θητοί.. ~ ~ ~ ~ ~] ες ὕμνον ἑμοῖς μέλπειν παρὰ σηκοῖς [~ ~ ~ ~ ~] καὶ πρόσθεν, ὅταν μέλλη φάτιν ἄξων [~ ~ ~ ~ ~] ἐξ ἀδ]ύτων. χαίρω δ' ἐπὶ πάση ἀοιδῇ [~ ~ ~ ~ ~] τ]ελέθη - πολλὸν δ' εἶπερ τε παλαιῇ ~ ~ ~ ~ ~ ε μᾶλλον, ἑμοὶ πολὺ φέρτερόν ἐστιν. Vö.: SEG 58, 1301.

³¹ I. Stratonikeia 1101 = LSAM 69.

tárgyalt fogalmánál. Az identitásnál, amely nem adott, hanem konstruálható, nem állandó, hanem napról-napra létrehozható, változtatható és másokkal szemben közszemlére tehető; az identitás építésében pedig a múlt interpretációja elsődleges fontossággal bír, főként egy olyan környezetben, amelyben a cselekvési és választási lehetőségek megsokszorozódva állnak az egyén rendelkezésére.

Az identitást kommunikálni kell, akár úgy is, hogy a vallási rítusokról szólva meggyőzési stratégiákat alkalmazunk: mi görög, mi van összhangban a régi gyakorlattal, és mi nem. Az újítás lényege: fönntartani azt, ami a régi görögség, atyáink, őseink sajátja volt, és – alkalmasint – elítélni azt, ami ezzel szembemegy, így építve identitást, függetlenül attól, hogy a kritika, illetve az újítási szándék megfogalmazóját Plutarchosnak vagy Damasznak hívják. Ilyen módon válik hasonló szándékkal és érvelésmóddal felvértezve rituális kommunikációvá az, amit irodalmi szövegeinkben és az, amit a feliratokon olvasunk. Ez a rituális kommunikáció, a régi fönntartására irányuló igény a görög identitás építését szolgálja a római császárkor első évszázadaiban, ahogy a szekciót bevezető szavakban hallhattuk:³² a rituálék szerepet játszhatnak „aszimmetrikus hatalmi helyzetben levő egyének vagy közösségek közötti kapcsolattartásban”, akár úgy is, hogy az egyén göröggént egy görög *polis*, ugyanakkor egy római *proconsul* által irányított provincia lakójaként kísérli meg egy régi görög ünnep felújítását, a régi görög hagyományok egy szeletének megőrzését.

Jól tudjuk, hogy egy görög számára egy olyan plurális környezetben, mint amilyen Plutarchos kora, az én-építés egyes fázisaiban milyen lehetőségei vannak. Plutarchos elbeszélésmódja, múlt melletti kiállása ennek az identitásépítésnek egy fontos

³² Ehhez lásd Kató Péter Rituálék az ókori világban című nyitóelőadását a XII. Magyar Ókortudományi Konferencia vallástörténeti szekciójában 2016. május 26-án.

eleme, amely tehát a vallási hagyomány, az ősi kultikus praxis megőrzésével együtt akar valamit megtartani abból, amit mi egyszerűen így fogalmazhatunk meg: „a régi jó görögség”. A görög identitásépítés összetett kérdésének a Római Birodalom évszázadaiban nagy irodalma van, amelyet ehelyütt nincs mód részletezni: emlékszünk Plinius Achaia provinciába tartó barátjának, Maximusnak írt levelére (*Ep.* VIII, 24), emlékszünk Lukianos Anacharsis–Solón jelenetére, és emlékszünk arra, hogy Plutarchos mit mond a politikusi pályára készülő fiatal tanítványának arról, hogy mi is a görög ember helye a Római Birodalom egy provinciájába tartozó város vezetőjeként: egy várost vezetsz, amely a *princeps* beosztottjának, a *proconsul*nak az irányítása alá tartozik.³³ Így sorolható be és strukturálható a görög identitás Plutarchos szerint. Görög vagy és tudd hol a helyed. De ennél azért többről is szó lehet.

Plutarchos identitása messze komplexebb, mint azt első ránézésre, pusztán a *Párhuzamos életrajzok* görög–római hősokeket egymás mellé állító elbeszélései sugallják. Nem egyszerűen göröggént mutatja be a görög hősokeket, hogy így próbálja meg közelebb hozni a római olvasót a göröghöz, hiszen Plutarchosnak el kell ismernie, amint azt az előbbi idézet is láttatja, hogy ő bizony római. Része annak a birodalomnak, amelyet Róma hozott létre. Egyszerre van kint és bent, egyszerre ír róla és akarja megérteni, és egyszerre érezteti annak különbözőségét attól, amit ő görögnek tart.³⁴

Milyen Plutarchos viszonya a rómaiakhoz, túl azon, hogy római barátai vannak a politikai vezetés legfelsőbb köreiből, és Lucius Mestrius révén római polgárjogot nyer? Plutarchos egy-

³³ *Praec. ger. reip.* 813 e. A témában lásd E. L. Bowie: *Greeks and Their Past in the Second Sophistic.* P&P 46 (1970) 3–41; *Goldhill*: i. m. (26. j.).

³⁴ A témában lásd R. Preston: *Roman Questions, Greek Answers: Plutarch and the Construction of Identity.* In: *Goldhill*: i. m. (26. j.) 86–119.

szerre ír a görögöknek a rómaiakról, és fordítva, egyszerre akar közölni valamit a görög kultúráról és megérteni valamit a rómaiakról. A hagyományos görög-barbár dichotómiába, amely a görög identitás kiformálódását hosszú évszázadokon keresztül meghatározza, hogyan illeszthető be a római kultúra. Róma a hellénizált barbárság képviselője, vagy a görög ősökhez és hősökhöz fölértő emberanyag?

Ezek a kérdések vezetik a *Quaestiones Romanae* és a *Quaestiones Graecae* című művek megírásakor, ahol a görög olvasó számára a római, a római számára pedig a görög kultúra bizonyos vonásainak a megvilágítását tűzi ki célul. Ezen megismertetésre váró vonások között pedig a vallási kérdések, egyes kultuszok leírása, rituálék értelmének a magyarázata elsődleges szerepet kap.³⁵ A római kultúra megértésével szemben pedig ott áll Plutarchos múlthatatlan érdeklődése a görög múlt dicsősége iránt: ha csak a *Moralia*-beli írásainak címét nézzük is, kirajzolódnak azok a szerveződési pontok, amelyek megmutatják görög múlt iránti szeretetét: *Apophthegmata Laconica*; *Instituta Laconica*; *De gloria Atheniensium*; *De Alexandri magni fortuna aut virtute*; *Septem sapientium convivium*; *Mulierum virtutes*; *De Herodoti malignitate*. Tehát nem pusztán a rómaiak megértése, hanem annak megmutatása, hogy mi, görögök is itt vagyunk: Athénunkkal, Spártánkkal, nagy alakjainkkal és vallási szokásainkkal, rituáléinkkal, kultuszainkkal együtt.

Plutarchos az antikvitás utolsó *gentleman*-jeként – ahogy egykor E. R. Dodds nevezte³⁶ – annak a görög παιδεία-nak a letéteményese, amely éppen a vele kezdődő időszakban, a második szofisztika korszakában válik a görög identitás és kultúra elsődleges szervezőerejévé. Hiszen tudjuk: a παιδεία révén válik valaki

³⁵ Ehhez lásd például: *Quaest. graec.* 292 b; 292 e-f; 293 c-e; 296 f; 297 a; 297 c-d; 298 b-c stb.

³⁶ E. R. Dodds: *The Portrait of a Greek Gentleman*. G&R 2 (1933) 97–107.

παιδευμένος-szá és lesz a görög identitást hordozó elit részévé; annak az elitnek a részévé, amelynél a római polgárjog megléte már-már evidenciának tűnik. Ennek a παιδεία-nak a terjesztése Plutarchosnak is feladata: klasszikus paradigmák fölállítása és megmutatása, amelyek a korszak görögségének, a Római Birodalom részévé lett görögségnek ad követendő és követhető példákat. Plutarchos ebben a paradigmaállításban szánt elsődleges szerepet annak az ősi tradíciókon alapuló kultikus praxisnak, amelyet görög szerzőink egytől-egyig a κατὰ τὰ πάτρια szókapcsolattal adtak vissza.

A görögséget ugyanis nemcsak Marathón vagy Salamis, Themistoklés, Periklés vagy Epameinóndas jelentik, hanem legalább annyira az a fölhalmozott vallásos tudásanyag, amely az εὐσέβεια fogalma alatt öröklődik archaikus időktől elkezdve. Hogy Plutarchos éppen ezt hangsúlyozza, annak saját korában már tétje van: megőrizni a görög identitást, megőrizni a görög vallást, hiszen „az atyai és ősi hitnél biztosabb alapot sem megnevezni, sem találni nem lehet. (...) Ez ugyanis a közös alapja és kiindulása a jámbor vallásosságnak. Ha viszont ez a biztos és szokásoktól szentesített alap egyszer megrogy és meginog, minden veszélyessé és kétségessé válik.”³⁷ Plutarchos számára az atyai εὐσέβεια ennek a görög παιδεία-gondolatnak válik az egyik tartópillérévé.

³⁷ Amat. 756 b.

Burai Erzsébet

Női karakterábrázolás Theodóros Prodromos regényében

Theodóros Prodromos, akit Anthony Kaldellis méltán nevez a bizánci Lukianosnak,¹ mert elődjéhez hasonlóan sokoldalú *auctor* volt, az antik regény műfajának egyik bizánci megújítójaként is értékes alkotást hagyott az utókorra. Minden mű elmélyültebb tanulmányozásához feltétlenül szükséges egy megbízható, lehetőleg kommentáros szövegkiadás, ami a bizánci szerzők esetében nem mindig áll rendelkezésünkre. Prodromos esetében ez nem így van; regényének két modern kiadása van,² és több nyelvre is lefordították,³ ezeket vettem alapul kutatásaimnál.

¹ A. Kaldellis: *Hellenism in Byzantium. The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*. Cambridge 2007, 251 és 271.

² F. Conca: *Il romanzo bizantino del XII secolo. Teodoro Prodromo – Niceta Eugenio – Eustazio Macrembolita – Costantino Manasse*. Torino 1994 görög szöveg olasz fordítással, terjedelmi okok miatt névmutató nélkül és nagyon kevés kommentárral. M. Markovich: *Theodori Prodromo. De Rhodanthes et Dosiclis amoribus*. Libri IX. Stuttgart – Leipzig 1992 a névmutató mellett a fontosabb szavak mutatóját is tartalmazza.

³ A művet a modern korban angolra, németre, olaszra és spanyolra fordították le. K. Plepeltis: *Theodoros Prodromos, Rhodanthe und Dosikles*. Stuttgart 1996 kommentáros német fordítása tartalmaz egy regisztert is. J. A. Moreno Jurado: *Theodoro Prodromos. Rodante y Dosicles*. Madrid 1996 bevezetővel ellátott

Regénye, *Rhodanthé és Dosiklés* története kilenc fejezetből áll, s három három-három fejezetből álló részre tagolható. A női szereplők – az ókori előképektől⁴ és a kortárs regényektől⁵ is eltérően – a középső triászban egyáltalán nem jelennek meg, egyedül Rhodanthé és Chrysochré. Rhodanthé is csak a hatodik könyvben valódi szereplő, Chrysochrét pedig csak megemlíti Kratandros (VI, 448), amikor Dosiklést vigasztalja, mert az azt hiszi, hogy meghalt a kedvese. Annak a triásznak tehát, amelynek fő témája a kalózok diplomáciai tárgyalásai és háborúja, a főszereplői és egyedüli szereplői férfiak, közülük is leginkább a kalózok, akiknek fogságába estek a hősök.

A regénynek 14 női szereplője van a főhősnőt, Rhodanthét is beleértve. A női szereplők az antik mintát követve főképp a főszereplők rokonai, szülei, testvérei és szolgálói. A főhős, Dosiklés édesanyja Philinna, a hősnőé, Rhodanthéé Phryné. Dosiklés családjának szolgálólányát Charissának hívják. Emellett megismerjük a regényekben gyakori barátnak, a ciprusi Kratandrosnak az édesanyját, Stalét, lánytestvérét, Myrillát, Kratandros szerelmét, Chrysochrét, annak édesanyját, Myrtalét és őrét, Bryát is. A női szereplők közül az egyetlen barbár szereplő a kalózvezér Mistylos lánya, Kalippé. Három női szereplővel pedig a fiatalok utazásuk közben ismerkednek meg: Myrtipnoé és Kallichroé a fiatalokat Rhodoson vendégül látó Glaukón felesége és lánya, Panthia pedig Stratoklésnak, az öreg kereskedőnek a felesége, akinek hajóján megszöktek a főhősök. A regény női szereplője még Pythia, akit

spanyol fordítás a nem tartalmaz névmutatót. A legújabb fordítás, *E. Jeffreys: Four Byzantine Novels*. Manchester 2014 bevezetővel, kommentárral és névmutatóval ellátott munka.

⁴ A XII. századi bizánci regények előképe Héliodóros és Achilleus Tatios regénye.

⁵ Thedóros Prodromos mellett három kortársa Nikétas Eugenianos, Eumathios/Eustathios Makrembolitis, Kónstantinos Manassés is a bizánci regény műfaját művelte.

a főhősök kétségbeesett szülei keresnek fel, hogy megtudják, mi történt a gyermekeikkel és hol vannak.

A női szereplők jelentős része csak az első triász szereplője, mind a két triászban csak maga a hősnő, a főhősök édesanyja és a ciprusi fogolytárs, Kratandros édesanyja szerepel. Az utolsó triászban egyetlen új női szereplő jelenik meg, Kratandros Myrilla nevű testvére. Ő az utolsó triász egyik főszereplője és egyben a hősnő, Rhodanthé riválisa is, mert beleszeret Dosiklésbe. A női szereplők karakterére már a nevük alapján is következtethetünk, illetve néhány esetben csak ez árulkodik a szereplő jelleméről, külső és belső tulajdonságairól, mert Prodomos más információval nem, vagy alig szolgál róluk. Az összes szereplő neve, ahogy Karl Plepelits alaposan elemzi,⁶ az antik görög világot idézi, míg a férfi szereplők közt a kalózkodó nevei a görög irodalomból jól ismert perzsa nevek (Artaxanés, Mithranés), addig a nők esetében csak görög nevekkal találkozunk.

Lássuk először a mellékszereplőket! Róluk Prodomos nagyon kevés információval szolgál. Az első könyv főszereplője és a történet jelentős részének narrátora ciprusi fogolytársuk, Kratandros, aki miután bemutatkozik a két abydosi ifjúnak, elmeséli szerelme történetét és kedvese halálát. Chrysochrénak hívták a fiatal lányt, akinek leírásakor Rhodanthéhoz hasonlóan a κάλλος szót használja, beszélő neve szőke hajára utalhat. Chrysochré a szomszédságukba lakott, Kratandros beleszeretett és küldönc révén tudatta vele érzelmeit, melyeket a lány viszonzott, s találkozót beszéltek meg, hogy megállapodjanak az esküvő időpontjáról. Kratandros leírásából ismerjük meg a lány szépségét (I, 223–225) és azt is, hogy a halálát okozó kő hogyan csúfította el arcát (I, 246–251). A fiatalon elhunyt lányt egy szép, magas, de hiába virágba boruló fához hasonlítja, melyet kivágtak, mielőtt termőre fordult volna (I, 224–225, 229). Kratandros mellett az édesapa, Androklés

⁶ Plepelits: i. m. (3. j.) 9 skk.

is bemutatja a lányát a bírósági tárgyaláson, szépnek és házasulandó sorba levő lánynak (I, 337–340) nevezi őt. A lány édesanyjának csak a nevét tudjuk meg, Myrtalénak hívják. A történet fontos szereplője még Brya, Chrysochré öre (φυλάκισσα), akinek beszélő neve (βρύον = élősdű növény) utal arra, hogy nagyon szigorúan őrzi a lányt, ő veszi észre az éjszaka a házba lopózó szerelme is. Fellármázza a szolgálkat, s közülük az egyik a beosonó Kratandros helyett a szerelmes lányt kövezi halálra. A kémkedő szolga figurája nem előzmény nélküli a korábbi görög irodalomban, az epigrammairodalom (AP 262 és 290) mellett Achilles Tatios regényében is felbukkan hasonló szereplő,⁷ név szerint Kónóps, de ő a főhősök után kémkedik.

A második könyvben Kratandros kérésére Dosiklés is elmeséli történetét. A hősök Stratoklés hajóján Rhodosra hajóznak, és ott Stratoklés barátainál találnak szállásra. A találkozáskor a barátok Stratoklés felesége felől érdeklődnek, akit Panthiának hívnak, ami Plepelits szerint a Pantheia alak névváltozata.⁸ Tatios regényében a főhősnő, Leukippé édesanyját hívják így. Panthiáról annyit tudunk meg, hogy ἀγαθή, azaz derék asszony.

A két másik új női szereplő, a kapitány barátjának, Glaukosnak a felesége, Myrtipnoé és lánya, Kallichroé. A feleségről anynyi derül ki, hogy a férjéhez hasonlóan vendégszerető, szívesen látja vendégül a kapitány utasait is. A szívélyes házigazdák lakomát rendeznek a vendégek tiszteletére, amin részt vesz lányuk, a παρθένος és neve alapján szép Kallichroé is. Dosiklés a lakomán a vendéglátók kérdésére elmeséli, hogy ki ő, hogy hogyan szeretett bele, majd rabolta el Rhodanthét. Itt tudjuk meg, hogy Rhodanthé édesanyját Phrynének (II, 215: Dosiklés jellemzése) hívják, Dosiklését pedig Philinnának. A két anya közül Dosiklés édesanyját, Philinnát ábrázolja részletesebben a szerző: szerető

⁷ Conca: i. m. (2. j.) 73.

⁸ Plepelits: i. m. (3. j.) 12.

anya, aki fia szenvedését átérzve – Dosiklés reménytelennek hiszi, hogy feleségül adják hozzá Rhodanthét –, sírásra fakad, szerelmes gyermekét mégis arra bátorítja, hogy kérje meg a lány kezét. Philinna a család szolgáját, a jóindulatú (εὐνοος) és neve alapján bájos Charissát küldi el Rhodanthé édesanyjához, hogy kérje meg fia számára a lány kezét. Dosiklés, amikor beleszeret Rhodanthéba és magában vívódik, hogy mitévő legyen, dicséri Rhodanthé édesanyját is, tiszteletreméltó, nemes és erkölcsös asszonynak (II, 215: σεμνῆς γυναικός, εὐπρεποῦς καὶ κοσμίας) nevezi. A két anya valódi szereplőként a regény végén (IX, 461–470) jelenik meg még egyszer, amikor megtudják, hogy férjeik és gyermekeik úton vannak hazafelé, és eléjük sietnek a kikötőbe. A két anya szinte szárnyakon siet a hajó elé, hogy saját szemével lássa, hogy él a gyermeke. Örömkönnyek közepette ölelik át őket és rábeszéli a két fiataalt, hogy nagy lakodalmat rendezzenek. Annak ellenére, hogy Dosiklés édesanyjáról többet tudunk meg, mindkét anya ábrázolása sematikus, Prodomos semmilyen egyéni tulajdonsággal nem ruházza fel őket.

Az első triász nem valódi szereplője még Kalippé (III, 361; III, 381), Mistylos kalózvezér lánya. Őt Góbryasnak, Mistylos *satrapájának* az elbeszéléséből ismerjük meg: egy gazdag uralkodó szép lánya (III, 358), akinek méltó párja lehetne Dosiklés. Góbryas tehát Dosiklésnek ígéri a kezét cserébe, ha segít meggyőzni Rhodanthét, hogy legyen az ő felesége. Kalippé esetében meglepő, hogy egy barbár uralkodó lányaként görög neve van.

A harmadik triász női szereplői Dosiklés és Rhodanthé édesanyja, a jósnő Pythia, Stalé, Kratandros édesanyja, Myrilla, Kratandros testvére és természetesen a főhősnő, Rhodanthé. A szerelmesek szüleinek és Pythiának az ábrázolásáról már esett szó, így lássuk a másik három szereplőt. Stalét, Kratandros édesanyját mind Dosiklés, mind Rhodanthé jónak nevezi, még lányuk szörnyű tette után is. Stalé jólelkűségét tanúsítja, hogy amikor Rhodanthé beszámol róla, hogy találkozott Kratandrosszal, a jó hírért cse-

rébe felszabadítja a lányt, s amikor fény derül Rhodanthé valódi származására is, akkor rangjához méltó ruhát ad neki és asztalukhoz ülteti a lakomán.

Prodromos művében a két részletesebben ábrázolt szereplő a hősnő Rhodanthé és riválisa, Myrilla. Rhodanthé karakterábrázolása összetettebb, egyrészt *ekphrasis*okból ismerjük meg szépségét, másrészt Dosiklés elbeszéléséből, harmadrészt a szerelmesek elszakadásakor a *narrator omnisciens* idézi a lány monológiát, és ebből következtethetünk jellemére. A bizánci regények előképe, ahogy fentebb már említettük, a görög regények közül Héliodóros és Achilleus Tatios regénye. Prodromosnál is kimutatható mindkét alkotás ismerete és hatása. Plepelits szerint a két főszereplő nevének megválasztásakor a szerző mind a két elődre utal,⁹ Dosiklés esetében a név Héliodóros regényéhez köthető, Rhodanthé nevét pedig Tatios regénye ihlette, Kleitophón ugyanis, amikor először pillantja meg Leukippét, szépségét dicsérve rózsavirághoz hasonlítja az ajkát (τὸ στόμα ρόδων ἄνθος).

Az első fejezet két szempontból is Héliodóros művét követi: *in medias res* kezdődik, és hasonlóan rettenetes látvány tárul az olvasó szeme elé, mint a *Sorsüldözött szerelmesek*ben; Prodromos a kalózok Rhodoson véghezvitt mézszárlását mutatja be, és csak később értesülünk arról, hogy a szerelmesek hogyan kerültek Abydosból Rhodosra. A másik hasonlóság, hogy a rhodosi lakosok lemészárlása után a kalózok megpillantják a foglyok közt Dosiklést és Rhodanthét, és itt írja le a szerző először a lányt és rendkívüli szépségét (I, 39–60). Rhodanthét tehát a kalózok szemével látjuk, akiket lenyűgöz szépsége és *ekphrasis* formájában mutatják be a hősnőt; ebben a jelenetben ő a valódi főszereplő, rá szegeződik mindenki tekintete, Dosiklés csak mellékszereplő. Szoborra, sőt istennőre hasonlít, Artemisre hósín bőrével, arányos testével. Szépségének akkora az ereje, hogy Góbryas kalózvezér első látásra szerelemre gyullad iránta és rögtön leoldozza bilincseit.

⁹ Plepelits: i. m. (3. j.) 12.

A rablók Héliodórosnál is istennőnek hiszik Charikleiát, Artemisnek vagy az egyiptomi Ísisnek. Mind Héliodóros, mind Tatios regényében megjelenik a hősnő egy-egy istennővel történő azonosítása, Artemisszel a tisztaságuk, Aphroditével a szerelmi vágyuk rokonítja őket. Prodomos művében Artemis istennő csak ezen a helyen szerepel. Aphrodité ugyan négy helyen tűnik fel (VII, 9; IX, 199; 202; 203), de ebből az utóbbi három alkalommal csak anynyiban kapcsolódik Rhodanthéhoz, hogy a gyermekeiket kereső Stratón és Lysippos a delphoi jósdában azt a jóslatot kapják, hogy Aphrodité szülőhelyén, azaz Cipruson találják meg Rhodanthét és Dosiklést. Aphrodité korábban a hetedik könyvben szerepel még, amikor megtudjuk, hogy Rhodanthé Kratón szolgálja lett, a *narrator omnisciens* elmondja, hogy a lány már ismerte a szolgálást, korábban Erós és Aphrodité szolgálja volt, és bár most új gazdákat (a ciprusi Kratón és Stalé, Kratandros szülei) kell szolgálnia, korábbi urairól és szolgatársáról, Dosiklésről sem feledkezett el (VII, 5–11). Prodomosnál is megjelenik tehát a hősnő és egy-egy istennő azonosítása,¹⁰ de Prodomosnál hangsúlyosabb a szűz istennővel való azonosítás, feltehetően amiatt, hogy a mű keresztény uralkodó udvarában született. Rhodanthé megőrzi szeplőtelen tisztaságát az esküvőig, nem szégyelli bevallani, hogy szerelmét a nász előtt ölelte és csókolta (VII, 115–116), de valódi szerelmi együttélésre nem került sor köztük.

A második könyvben szerelme, Dosiklés is dicséri a lány istenekhez hasonlatos szépségét (II, 111–125; II, 206–220), de ebben a könyvben a férfiszépség megítélésének kritériumairól is szól (II, 246–278). Dosiklés elbeszéléséből tudjuk meg, hogy a lánykérésre a szolgálólány elutasító választ kapott, ezért a szerelmes ifjú társai biztatására úgy dönt, hogy elrabolja Rhodanthét. Fegyveres társaival megtámadják Rhodanthé kíséretét, akik elmenekülnek,

¹⁰ K. Haynes: *Fashioning the Feminine in the Greek Novel*. London – New York 2003, 48 sk.

Dosiklés ölébe kapva a lányt a kikötőbe siet, ahol már vár rájuk Stratoklés hajója. A szerelmes lány örömteli szavait Dosiklés idézi fel, de ez a szöveg a kalózháború borzalmait előlegezi meg, mert λησταί, φίλοι βιασταί, καλοὶ τύραννοι nevekkel illeti elrablója társait.

A harmadik könyvben a kalóz Góbryasban Rhodanthé olyan erős vágyat ébreszt, hogy az éj leple alatt erőszakkal a magáévá akarja tenni a lányt. Ő azonban elmenekül előle, kiabálásával fel-lármázza alvó kedvesét, aki így a segítségére siet.

Rhodanthé ezt követően a hatodik könyvben jelenik meg újra; a kedvesétől elszakított Dosiklés szomorúan emlékszik szépségére (VI, 291–307). Ebben az *ekphrasis*ban növényi hasonlatok sora idézi a lány szépségét: termetét ciprushoz, ajka és arca színét rózsához, hajfürtjeit a borostyánhoz hasonlítja, mely befonja a plátán lombját. Az ezt követő növényi hasonlatok (az alma elfonynyad, a gránátalma elpusztul, a fák lehullatják leveleiket, a lilium szirma is lehull, a gyümölcs is földre hull) az elmúlást idézik, mert Dosiklés sejtése szerint az irigy Nótos elragadta tőle Rhodanthét.

Rhodanthé, a hősnő a hetedik könyv főszereplője, aki miután elszakad kedvesétől és Tyché jóvoltából ciprusi fogolytársuk, Kratandros családjának szolgálója lesz, egy hosszú monológban tesz tanúbizonyságot Dosiklés iránti szerelméről. Hol reménykedik, hogy kedvese él, hol elsiratja, mondván, ő sem akar tovább élni. A több mint százsoros monológ (VII, 17–160) szinte csak felkiáltásokból és kérdésekből áll. Itt vall arról is, hogy szerelmét már ölelte és csókolta, és arra buzdítja a többi fiatal lányt, hogy ők se féljenek a csókoktól.

A nyolcadik könyvben Rhodanthé jelleméről nem tudunk meg semmi újat, a *narrator omnisciens* elbeszéléséből azonban kiderül, hogy riválisa megmérgezte és a méregtől megbénult. Kedvese, Dosiklés, ahogy a neve is mutatja az „ajándékozó”, aki sok nehéz helyzetben nem tudott szerelmén segíteni, most – mivel a gyil-

kossági kísérlet idején Kratandrosszal vadászott és az erdőben látott egy lebénult medvét, ami egy növényt kenegette magát és attól elmúlt a bénasága – azzal a gyógynövényt, ami a medvét meggyógyította, meggyógyítja Rhodanthét.

A kilencedik könyv elején a féltékeny Rhodanthé jelenik meg. Dosiklés nem akarja elhagyni Kratandrosék házát Myrilla gyilkossági kísérlete után sem, és ezért Rhodanthé azzal vádolja kedvesét, hogy az beleszeretett Myrillába. Dosiklés azonban meggyőzi, hogy őt szereti és miután a szülei megtalálják őket Cipruson, együtt hazahajóznak. A regény kettejük esküvőjével zárul, Rhodanthé Dosiklés asszonya lesz szülővárosukban, Abydosban.

Myrilla, a rivális, Rhodanthé monológiából és elbeszéléséből ismeri meg a hőst, és első hallásra beleszeret,¹¹ s amikor Kratandrosszal, testvérével az ifjú megérkezik ciprusi házukba, a lány szerelme még erősebbé válik. Az irigység (φθόρος) gyakran kapcsolódik nevéhez. Ez az irigység indítja arra az elkeseredett lány, hogy úgy próbálja a szerelmeseket elszakítani és Dosiklésben szerelmet ébreszteni maga iránt, hogy megmérgezi Rhodanthét. Myrilláról többet nem tudunk meg, sem belső, sem külső tulajdonságairól, s azt sem, hogy érzi magát gonosz tette lelepleződése után. A rivális figurája tehát nem annyira kidolgozott, mint például Achilleus Tatios regényében.

¹¹ Az antik és bizánci regények bizonyos motívumai azonosak a görög erotikus és mimetikus fiktív levélgyűjteményekéivel (Ailianos, Aristainétos, Alkiphrón, Philostratos és a bizánci Theophylaktos Simokattés). E levélgyűjtemények szerzői közül Philostratos szerelmeslevél-gyűjteményében szerepel ez a gondolat. A 41. levélben a feladó az előző levelekkel ellentétben éppen arról számol be, hogy bár a szemeknek fontos szerepe van a szerelem ébredésében, Athénodóros csak hallott egy fiúról, és mégis beleszeretett. A feladó azzal magyarázza az ellentmondást, hogy az elménnyel is látunk, azaz a leírás alapján megszületett egy kép Athénodóros elméjében, és ez a kép is képes lángra lobbantani a szívet.

Rhodanthé szereti Dosiklést, de fogadalmukhoz híven az esküvő előtt nem akar az asszonya lenni. Rhodosra való megérkezésükkor Glaukónék házába sem akar bemenni, mert nem tartja illendőnek, hogy ismeretlen férfiak társaságában lakomázzon. Bátran néz szembe a veszélyekkel is. Dosiklés ennek ellenére gyakran kételkedik kedvese hűségében, s nőként sír az a férfi, aki azzal dicsekedik, hogy számos véres csatában rengeteg embert mérszárolt le, mert azt hiszi, hogy a lány elfogadja a kalóz Góbryas házassági ajánlatát. Rhodanthé azonban letörli könnyeit és megerősíti hűségeskűjét. Dosiklés tart attól is, hogy mivel kedvese jó módhoz szokott, akár az utazás alatt, akár utána a kalózok fogóságában az egyszerű körülmények és a nélkülözés megviseli majd (I, 118–121), de Rhodanthé hőiesen viseli a megpróbáltatásokat. A regényben tehát érdekes módon Dosiklés viselkedik úgy, mint ha ő lenne a hősnő, a görög tragédiákban és a görög regényekben gyakori hamis női beszéd is e regényben hamis férfi beszéd,¹² amikor Góbryast megerősíti abban a hitében, hogy ők testvérek illetve azt hazudja, hogy édesanyjuk nemrég halt meg, és így a kalóz még néhány napig a gyászidő miatt nem veheti feleségül Rhodanthét. Hogy a főhősöket testvéreknek vélik, Héliodórosnál (I, 22) is előfordul, akárcsak egy bibliai történetben (Sára és Ábrahám).

Összegezve Prodromos regényében a női mellékszereplőkről nagyon keveset tudunk meg, néhány szereplőről a nevén kívül szinte semmit, és egyáltalán nem tűnnek igazi hús-vér figuráknak. A főszereplő és riválisa ábrázolása sem olyan részletes, mint az antik regényekben. A női szereplők ábrázolása és a tény, hogy jóval kevesebb szerepük van a regény cselekményének alakulásában, szintén azt erősíti meg, hogy Prodromos az antik mintákat követve, de mégis megújítva, a görög szerelmi regény mezébe öl-

¹² E. Redondo Moyano: El discurso falso en los personajes femeninos de la novela griega. *Nova Tellus* 30/1 (2012) 77 skk.

Női karakterábrázolás Theodóros Prodromos regényében

töztetve saját korának háborúiról és a vallásáról (a kereszténységről) is szeretne burkoltan, finom utalások formájában véleményt mondani.¹³

¹³ *Kaldellis*: i. m. (1. j.) 261.

L. Delbó Katalin

A bizánci regény közönsége*

I.

*„It used to be thought that Byzantium was a society without a literature, or that if it had a literature, it was without a readership, without literary merit, without poetry, without fiction...without a drama. But recent research has demonstrated that it was a highly performative society with a rich rhetorical literature, with a demanding and critical readership, a sophisticated... use of prose and verse, and a handling of fiction which goes far beyond the novels or romances of the twelfth to fifteenth centuries.”*¹ A fenti idézetben M. Mullett frappánsan rávilágít a bizánci irodalommal kapcsolatos téveszmékre, kiemelve közöttük a bizánci olvasóközönséggel kapcsolatos általános tájékozatlanságot. A kép (ti. van, még hozzá igényes és kritikus olvasóközönség) azonban nem elég árnyalt, mert annak ellenére, hogy az utóbbi években valóban több figyelem irányul a művek befogadásának vizsgálatára, az irodalmi termés egészét tekintve még mindig elenyésző információnk van az olvasókról. Jelen tanulmány

* A tanulmány az OTKA NN 104456 jelzetű pályázat támogatásával készült.

¹ M. Mullett: No Drama, No Poetry, No Fiction, No Readership. No Literature. In: L. James (ed.): A Companion to Byzantium. Chichester 2010, 227–238.

középpontjában a XII. századi bizánci regények közönsége áll, pontosabban Nikétas Eugenianos *Drosilla és Chariklés* című művének közönsége. A megközelítés módja újszerűnek tekinthető a bizánci irodalomkutatásban: egyrészt ténylegesen szóba kerül a „regénybefogadó” (Kik olvasták vagy hallgatták a regényeket?), másrészt azonban a közönség vizsgálata eszköz is lesz a korszak irodalmi ízlésének feltárásához. Például olyan kérdéseket kívánunk körbejárni a következőkben, hogy vajon mi vezethette a műfaj XII. századi újjászületéséhez vagy mit vár el Eugenianos a befogadótól.²

II.

A bizánci olvasó

A források, s az a tény, hogy az 1204-es és 1453-as pusztítások ellenére hatalmas mennyiségű kézirat maradt fenn, arra engednek következtetni, hogy Bizáncban viszonylag nagy olvasóközönséggel kell számolnunk.³ Felmerül a kérdés, hogy az írók és olvasók köre elkülönül-e bármilyen tekintetben is egymástól, vagy egy és ugyanazon csoportból kerülnek ki? Fl. Bernard bizánci költé-

² A témához kapcsolódóan két tanulmányt érdemes megemlíteni: J. B. Burton: *Byzantine Readers*. In: T. Whitmarsh (ed.): *The Cambridge Companion to the Greek and Roman Novel*. Cambridge 2008, 272–281; P. Roilos: „I grasp, oh, artist, your enigma, I grasp your drama”: *Reconstructing the Implied Audience of the Twelfth-Century Byzantine Novel*. In: C. Cupane – B. Krönung (eds.): *Fictional Storytelling in the Medieval Eastern Mediterranean and Beyond*. Leiden 2016, 463–478.

³ *Mullet*: i. m. (1. j.) 233; *Fl. Bernard: Writing and Reading Byzantine Secular Poetry 1025–1081*. Oxford 2014, 5.

szetre vonatkozó kutatásai rávilágítottak arra,⁴ hogy a XI. századi irodalmárok olyan emberek voltak, akik a mindennapi életben is aktív szerepet vállaltak (pl. tanárok, kormányzók, közvetlenül a császári udvarban szolgálók). Az intellektuális képességek és a társadalmi életben való sikeresség összefonódása – a XII. század előfutáraként – a korszak kulturális életének legfőbb jellemzője volt, ugyanakkor a műveltség minden kétséget kizáróan a szociális megkülönböztetés eszközeként is funkcionált. Ekkortól beszélhetünk irodalmárokról mint önálló, elkülönült társadalmi csoportról, ahol a grammatikai tudás mellett – amire lényegében bárki szert tehetett – elengedhetetlen volt a rétorikában való jártasság, kiválóság. A bizánci irodalmi élet központja, ahogy a felső szintű oktatásé is, Konstantinápoly volt, ami magával vonta a vidék (χωρίον) és a város (ἄστυ), azaz Konstantinápoly szembeállítását, nemcsak gazdasági, kulturális szinten, hanem az irodalomművelés terén is, közvetlen módon, azaz a mindennapi megítélésben és közvetetten, azaz az irodalomban, a műveken belül egyaránt.⁵

A befogadás módjáról, ami az utóbbi évek egyik legkedveltebb kutatási területe a Bizánccal foglalkozók körében, mára már viszonylag letisztult képünk van. A kulcsfogalom az oralitás: már a XI. századtól megfigyelhető, hogy az irodalmárok olvasócsoportokba tömörültek, ahol közösen olvastak vagy előadtak egy-egy művet. A források ezekre az olvasókörökre gyakran a *syllogoi* és a *theatron* szóval hivatkoznak. Fontos megjegyezni, hogy a *theatron* megnevezés kezdetben még nem az uralkodói család

⁴ Bernard: i. m. (3. j.) 155–156.

⁵ Ez az ellentét megosztja a *Drosilla* és *Chariklés* szereplőit is. Elég csak egy pillantást vetnünk *Drosilla* megmentőjének, az öreg Baryllisnak vagy a földművelő Kallidémosnak a figurájára, akik első látásra a pejoratív értelemben vett vidéki, vagyis civilizálatlan és tanulatlan emberek (χωριατικός) mintái. Vö. P. Roilos: *Amphoteroglossia: A Poetics of the Twelfth Century Medieval Greek Novel*. Washington 2005, 295–296.

vagy egy arisztokrata patrónus köré tömörült művelt értelmiségi csoportot jelölte – ahogy azt majd a XII. században látjuk –, bár funkcióját tekintve hasonló elven és hasonló célokkal működött. Jó példát ad erre Psellos, aki egyik levelében az olvasóköröket a pánhellén *theatron*hoz hasonlítja, ahol a barátok összegyűlnek, megmutatják egymásnak a leveleiket, felolvassák azokat és versengenek a kölcsönös megbecsülésért.⁶ A XII. századi szónok, Nikolaos Kataphlóron arról számol be, hogy az antik elődöket utánzó irodalmárok a formális szalonok mellett, gyakran gyűltek össze magánházakban, kifejezetten abból a célból, hogy egymás szórakoztatására beszédeket rögtönözzenek, énekeljenek, s bemutassák műveiket.⁷

Kikből állt tehát a bizánci irodalmi közönség? A kutatás hagyományosan a befogadók körét is elsősorban a városi intelligencia között keresi. Ez azonban némi pontosításra szorul, ugyanis feltételezhető, hogy olvasni jóval többen tudtak, mint irodalmat művelni – ennek egyszerű magyarázata az oktatási rendszerben rejlik, amely alsó szintjén, a grammatikai iskolában a tanulók elsajátították az írást, olvasást és alapvető filológiai ismereteket szereztek; grammatikai iskola pedig a birodalom minden pontján működött. Továbbá azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a városi értelmiség mellett számolnunk kell a nem konstantinápolyi értelmiség jelenlétével is.⁸ M. Mullett szerint a válaszhoz

⁶ Bernard: i. m. (3. jegyzet) 98.

⁷ M. Mullett: *Aristocracy and Patronage in the Literary Circles of Comnenian Constantinople*. In: M. Angold (ed.): *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*. Oxford 1984, 173–201, 176.

⁸ A XI. századi Katakálón Kekeamenos például katonai pályafutása befejeztével összeállított egy anekdotagyűjteményt, amelyben többek között olvasásra is buzdítja közönségét (47, 14: „Olvass sokat, és sokat fogsz tanulni”). Ch. Roueché: *Byzantine Writers and Readers. Storytelling in the Eleventh Century*. In: R. Beaton (ed.): *The Greek Novel AD 1–1985*. London 1988, 123–133, 125.

a rétorikai tudáson keresztül vezet az út.⁹ A ránk hagyományozott alkotások ugyanis azt sugallják, hogy a rétorika erős hatást gyakorolt az irodalomra, a jó írónak nemcsak elméleti, hanem gyakorlati szinten is kiválóan kellett értenie hozzá. A befogadáshoz viszont ez már nem alapfeltétel, hiszen minden megérthető rétorikai tudás nélkül – a temetési beszédektől kezdve a nyilvános vallási vitákon át egészen a fesztiválokon előadott szentekről szóló történetekig, dicséretekig. Mindezeket figyelembe véve megállapítható, hogy az irodalmi közönség valójában jóval szélesebb lehetett, mint a konstantinápolyi *theatran* résztvevők száma, vagy az írók és patrónusok összessége.¹⁰

A regények közönsége

J. B. Burton a források alapján rávilágított arra, hogy az ókori görög nyelvű regényeket a Bizánci Birodalomban töretlenül olvasták, igaz, azok megítélése erkölcsi szempontból vitatott volt:¹¹ Phótios *Bibliothékéjében* például nem ajánlja Achilleus Tatiost az olvasóknak, mivel erkölcstelennek és obszcénnek tartja, helyette inkább javasolja Héliodóros művét, mivel utóbbi igyekszik tekintettel lenni az illemre. Két századdal később Psellos is inkább Héliodóros védelmére kel, s elítéli Tatiost az illetlen gondolatai miatt. A XII. században Geórgios Tornikés Anna Komnéné temetésén mondott beszédében tér ki a pogány irodalom olvasásával kapcsolatos aggályaira (pl. annak olyan mozzanatait, motívumait bírálja, mint a többistenhívő vallás, a szűz megerőszkolása és elrablása). Véleménye szerint ezek a művek még a férfiak számára is veszélyesek, a nőkkel és lányokkal szemben pedig kifejezetten alattomosak.

⁹ Mullett: i. m. (1. j.) 234.

¹⁰ Mullett: i. m. (1. j.) 234.

¹¹ Burton: i. m. (2. j.) 273.

A kereszténység megerősödésével az antik regényműfaj helyére idővel a szentéletrajzok és apokrif történetek léptek, ám azok tematikáját, néhány főbb motívumát megtartották (pl. szüzesség, sanyarú megpróbáltatások, a szerelmesek elválasztása, majd újra egymásra találása). Újabb változást a XI. század hozott. A történetírásban a politikai-rétorikai elbeszélésmódot felváltotta a narratív diskurzus, ami azt sugallja, hogy az írókra is hatással volt az ókori romantikus és heroikus fikció, illetve, hogy az olvasóközönség sokkal jobban kedvelte az ilyen típusú narratívát.¹² Az utóbbi megállapítást alátámasztja egy vidéki földtulajdonos és műkedvelő, Eustathios Boilas könyvgyűjteménye is, amelyben a számos liturgikus, patrisztikus tárgyú könyv és Biblia között helyet kapott 22 szórakoztató irodalmi mű is, közöttük Aisópos meséi, a *Leukippé és Kleitophón* és a *Nagy Sándor-regény*.¹³ Ebben a környezetben mikor a század végén a szentéletrajzírás lassan háttérbe került, s az érdeklődés egyébként is az individuum felé fordult, szinte nyitott ajtókon térhetett vissza a szerelmi regény műfaja. Ahogy azt Ch. Roueché a XI. századi irodalmi folyamatokat vizsgálva hangsúlyozta: igény volt a hétköznapi hősök kalandos történetére.¹⁴ A francia kultúra beszűrődése további lendületet adott a folyamatnak. Ezt mi sem igazolja jobban, minthogy a négy tudós nyelvű Komnénos-kori regény viszonylag rövid időközön belül íródott, majd kis szünet után megjelentek az újabb elvárásokra felelő, nyugati hatást tükröző népnyelvi regények is.¹⁵

A XII. századi regények a kortárs ízlésre reflektáltak. Mindegyik regény tudós, stilizált nyelven íródott, viszont két író esetében, Eugenianosnál és Manassésnél, az atticizáló sorok között

¹² Roueché: i. m. (8. j.) 129.

¹³ Roueché: i. m. (8. j.) 125.

¹⁴ Roueché: i. m. (8. j.) 129.

¹⁵ A nyugati hatás a tematikán tükröződik leginkább: királyi származású főhős, kastélyok, lovagi játékok, házasság előtti együttlét.

már számtalan köznyelvi formával, szófordulattal találkozunk.¹⁶ Bár a művek megőrizték az ókori előképek cselekményének alapvető fordulatait és azoknak motívumkincsét, igyekeztek a keresztény erkölcsi ideálnak is megfelelni. Ennek egyik eszköze az irodalmi utalás – számtalan bibliai és keresztény allúziót szőttek műveikbe –, a másik útja pedig a motívumok formálása – mint új motívumot bevezették például a templomban kötött házasságot, valamint hangsúlyosabbá vált a szüzesség megőrzésére való törekvés.¹⁷ A harmadik módszer, amellyel a szerzők az olvasók ízlésének kívántak megfelelni, az aktualizálás. Aktualizálás alatt jelen esetben a bizánci mindennapokból vett képeket értem, mint Prodromosnál a hiteles csataábrázolást, Makrembolitésnél a lakomák és a falfestmények leírását, Eugenianosnál pedig többek között a *theatron*-jeleneteket, vagy épp Baryllisnak a népi kultúrából merített táncát.

Mit tudunk még biztosan a regények közönségéről? A négyből három író közvetlenül kapcsolódott az uralkodói udvarhoz,¹⁸ így

¹⁶ A kettős nyelvhasználatnak leginkább praktikus vagy stilisztikai okai voltak. Lásd E. Trapp: *Learned and Vernacular Literature in Byzantium: Dichotomy or Symbiosis?* DOP 47 (1993) 115–129, 117–128 *passim*. Mivel Bizáncban hagyományosan a XII. századra tehető az írott népnyelvű irodalom megjelenése, s tudjuk, hogy néhány író mindkét nyelvi szintet használta, véleményem szerint egyáltalán nem meglepő a két nyelvi réteg (tudatos) keverése és az azokkal való játék.

¹⁷ J. B. Burton egy egész tanulmányt szánt arra, hogy igazolja a keresztény témák és motívumok jelenlétét a regényekben. Bár a kutató érvelése néha kissé erőltetettnek tűnik, érdemes elemzésének főbb pontjait áttekinteni: Prodromos művéhez az *eucharistia*, a feltámadás, az emberáldozat és az idegen istenek témája felől közelít, a *Drosilla* és *Chariklés*ben az Énekek énekének hatásait és a pogány istenekhez való hozzáállást vizsgálja, míg Makrembolitésnél a lábmosás történetére fókuszál. J. B. Burton: *Reviving the Pagan Greek Novel in a Christian World*. GRBS (2000) 179–216, 187.

¹⁸ I. Alexios felesége, Anna Dukaina személyes kapcsolatban állt Theodóros Prodromosszal, öccse Eugeniosszal, *sebastokratorissa* Eiréné két regényíró mecénása volt, Prodromosé és Manassésé. Makrembolités a kivétel, aki a közizgazgatásban futott be fényes karriert. *Mullett*: i. m. (7. j.) 177–179.

azok elsődleges befogadói az irodalmi szalonok résztvevői közül kerültek ki.¹⁹ A XIII–XVI. századi kódexek bejegyzései is képzett olvasóra engednek következni, mivel az olvasók a kéziratokban akkurátusan jelölték az egy-egy *progymnasmának* megfeleltethető szöveghelyeket.²⁰ Érdekes kérdés azonban, hogy az írók kizárólag azon tanult elitnek és irodalmároknak szánták-e regényeiket, akik képesek megérteni és értékelni irodalmi művészetüket. A választ maguk a szövegek adják meg.

Eugenianos játéka a közönséggel

Eugenianos közönségéről feltételezhetjük, hogy tagjai – mesterének és barátjának, Theódoros Prodromosnak olvasóival ellentétben – nem a felső arisztokráciához tartoztak. A szerző egyetlen ismert patrónusa, Stephanos Komnénos, I. Alexios Komnénos öcsöce, aki rangját tekintve elmaradt az uralkodó lánya, Anna Komnéné és annak férje, Niképhoros Bryennios mögött.²¹ P. Agapitos

¹⁹ Theodóros Prodromos regényének egyik kéziratában fennmaradt egy dedikációs epigramma, amit a szerző – a kutatás mai álláspontja szerint – Anna Komnéné férjének címzett. Ez az epigramma fontos elem a regények olvasókörének feltárásához, hiszen azt igazolja, hogy a konstantinápolyi arisztokrácia a mű célközönsége közé tartozott. *Roilos*: i. m. (2. j.) 465.

²⁰ Ez arra utal, hogy a tanult irodalmi közönség a bizánci regényekre (Héliodóros és Tatio regényéhez hasonlóan) mint rétorikai művekre tekintett. *R. E. Harder*: *Der byzantinische Roman des 12. Jh. als Spiegel des zeitgenössischen Literaturbetriebs*. In: *S. Panayotakis - S. Zimmermann - W. Keulen* (eds.): *The Ancient Novel and Beyond*. Leiden 2003, 357–369, 360. A rétorika és XII. századi regények kapcsolatához: *Roilos*: i. m. (5. j.) 25–112.

²¹ *P. A. Agapitos*: *Writing, Reading and Reciting* (in) *Byzantine Erotic Fiction*. In: *B. Mondrain* (ed.): *Lire et écrire à Byzance*. Paris 2006, 125–176, 150; *E. Jeffreys*: *Four Byzantine Novels*. Liverpool 2014, 342.

szerint Eugenianos nemcsak társadalmi pozíciójában, hanem irodalmi tudását tekintve is alacsonyabb szinten lévő közönséget célzott meg, regénye ugyanis nem követeli meg a magasan képzett befogadót: a *Drosilla* és *Chariklés*ből hiányzik a rejtett filológiai játék, túl egyértelműek az antik regényre való utalások, a *Rodanthé* és *Dosiklés* politikai-diplomáciai – illetve a *Hysminé* és *Hysminias* művészi – diskurzusához képest pedig sokkal egyszerűbb az elbeszélés módja, inkább a magánszférában mozog.²² Véleményem szerint Agapitosnak jelen esetben csak abban van igaza, hogy az Eugenianos-regény különbözik kortársaiétól: a struktúrája valóban egyszerűbb, követhetőbb, ez azonban nem jár együtt az irodalmi és rétorikai játék egyszerűsödésével vagy eltűnésével, nem von le semmit a mű filológiai értékéből.²³ Sőt, éppen azt eredményezi, hogy a *Drosilla* és *Chariklés*nek sok értelmi rétege van. Végeredményében pontosan ez, a szerző intellektuális játéka teszi lehetővé, hogy elődjeihez képest – feltételezhetően – szélesebb réteget is meg tudjon szólítani, a szerelmi és lírai diskurzusban járatos befogadótól kezdve egészen az egyszerű értelmiségig. A recepciónak pedig különböző szinteken különböző célja lehetett, akár a cselekményszál követése, az üzenet megfejtése, vagy épp a nyelvi színezet és a szójátékok élvezete.²⁴ Hogyan játszik Eugenianos az interpretációs síkokkal? A szövegrészeket lényegében három csoportba lehet sorolni aszerint, hogy

²² *Agapitos*: i. m. (21. j.) 151.

²³ Ránk maradt egy levél Eugenianostól, amit egy ismeretlen (képzelt vagy valóban létező) hölgynek, egy *ἑρομένη γραμματικῆ*-nek címzett, s amiben feltárul előttünk az Eugenianos számára ideális, különösen művelt regényolvasó képe. P. Roilos veti fel, hogy ha a levél címzettje élő személy, akkor elsősorban azok között a XII. században élő asszonyok között kell keresnünk, akik az irodalmi tevékenységet patronálták. *Roilos*: i. m. (2. j.) 464. A levél azonban akkor is fontos, ha nem létező személy a címzettje, ugyanis azt mutatja, hogy számolhatunk a befogadók között tanult női olvasókkal.

²⁴ *Mullett*: i. m. (1. j.) 234.

azok esetén 1) az értelmezési szintek nem válnak el élesen egymástól, 2) elválnak és nem is találkoznak, 3) a síkok elválnak, de a végeredményt tekintve ugyanoda jutnak. Lássunk ezekre egy-egy példát a műből!

(1) Az első csoportba sorolhatjuk például a mindennapi élethelyzetre vetített mitikus utalásokat, gnómákat és történeteket, amelyek értelmezése az általános műveltség részeként nem okozott gondot a mindenkori bizánci közönségnek.²⁵ Ugyanakkor ide tartozik öreg Baryllis komikus táncjelenete is.²⁶ A tanult olvasó jól ismeri az antik regényekből és komédiákból a figura előképeit, a táncjelenetet párhuzamba tudja állítani a *Daphnis és Chloé*-beli Dryaséval, valamint Prodrornos hajóskapitányának, Nausikratésnak táncával. Valójában itt nincs is több feladata az irodalmárnak, hiszen a jelenet önmagában minden bizánci számára jól értelmezhető. Baryllis bacchikus fellépése ugyanis vélhetően nem okozott különösebb meglepetést vagy meghökkenést az olvasóknak/nézőknek, hiszen hasonló jelenetekkel találkozhattak ünnepi (karneváli) alkalmakkor is. L. Garland kutatásai nyomán feltehető, hogy a táncot lezáró fordulat, azaz hogy az asszony égnék álló lábakkal a földön fekszik és szellenteni kezd, nemcsak a regény hőseit neveltette meg, hanem szórakoztató lehetett a XII. századi „egyszerű” befogadó számára is, akinek humorérzéke a helyzetkomikumra és az obszcenitásra hegyződött.²⁷

²⁵ A mítoszok és mitikus utalások bizánci regényekben betöltött szerepéhez: K. L. Delbó: Παρατηρήσεις σχετικά με τα βυζαντινά μυθιστορήματα του 12ου αιώνα. In: D. E. Solti (ed.): *Studia Hellenica*. Budapest 2016, 49–56.

²⁶ *Drosilla és Chariklés* VII, 276–301: Baryllis a párnak rendezett lakomán kissé felöntve a garatra felállt az asztal tetejére, ahol bacchikus táncot lejtett. A jelenet klasszikus komédiai jelenetté akkor válik, mikor az öreg hölgy leesik az asztalról és a hátán forgolódva, lábait az ég felé emelve szellenteni kezd. A táncjelenetről részletesen: Roilos: i. m. (5. j.) 288–301; K. L. Delbó: Hagymány és újítás a bizánci regényekben: Az öreg nő alakja. *AntTan* 59 (2015) 245–253.

²⁷ L. Garland: *Street Life in Constantinople. Women and the Carnevalesque*. In: L.

(2) A következő példának, Drosilla *ekphrasis*ának²⁸ értelmezési horizontjai az előbbinél nagyobb távolságot mutatnak, az egyszerű befogadónak valószínűleg fel sem tűnik mindaz, ami a tanult társaiban zavart kelthet. Az *ekphrasis* a bizánci irodalom egyik legkedveltebb rétorikai eleme, a bizánci regényekben a főszereplő lány bemutatása a kertleírások mellett állandóan jelen van. Esetünkben feltűnő azonban, hogy míg Eugenianos kortársai a klasszikus szabályok szerint, logikailag jól követhető rendszerben mutatják be hősnőjük szépségét, az író koncepciója itt zavaros, semmilyen elvet nem követ, egy-egy testrésze akár háromszor, négyszer is ok nélkül visszatér.²⁹ Minthogy Eugenianos tanult irodalmár volt és Prodrómos-tanítványként a legmagasabb tudós körökben mozgott, valószínűtlen, hogy ne lett volna tisztában a leírás rétorikai szabályaival, vagy ne tudott volna akár szó szerint felidézni egyet a klasszikus példák közül. Feltűnő még, hogy szóhasználatában az atticizáló görögöt népnyelvi összetételekre hasonlító – az irodalmi nyelvben gyakran *hapax*ként megjelenő – szókapcsolatokkal ötvözi, mint a *λευκοπόρφυρος*, *λευκοχειροσαρδόνυξ*, *λευκερυθρόχρους* és *ἀργυροσκελής*. Leírását véleményem szerint azonban mégsem tekinthetjük egyszerűen írói gyengeségnek, sokkal inkább tudatosságot sugall. Célja minden bizonnyal az irodalmi elit szórakoztatása volt – talán még a műfajparódiát is megkockáztathatjuk –, míg a kevésbé képzett befogadó egyszerű kitérőként tekintett erre a részre.

(3) Harmadikként a vidéki Kallidemos Drosillához intézett udvarlóbeszédét emelem ki,³⁰ ahol az előző példához hasonlóan ugyancsak a rétorikai, irodalmi tanulmányok megléte választja

Garland (ed.): *Byzantine Women. Varieties of Experience 800–1200*. Farnham – London 2006, 163.

²⁸ *Drosilla és Chariklés* I, 120–158

²⁹ *H. Hunger: Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* II. München 1978, 135.

³⁰ *Drosilla és Chariklés* VI, 332–643

el az értelmezési horizontokat. Különbség mutatkozik viszont abban, hogy az interpretációs síkok, noha más-más úton, de ugyanahhoz az eredményhez vezetnek. Kallidémós a jelenetben romantikus és mindenekelőtt tanult szónokként kíván fellépni, ám nincs érzéke a rétorikához és a szerelemi diskurzushoz. Beszédében az ókori irodalomból és mitológiából jól ismert szerelemi történeteket fűzi össze: a mindent elsöprő szerelem példaként hozza fel Héliodóros művéből az öreg Arsaké hiábavaló vágyakozását a főhős Theagenés iránt és Achaimenésnek Charikleia felé tanúsított – ugyancsak viszonzás nélkül maradt – érzelmeit. Mellettük hosszabban kitér Héró és Leandros tragikus történetére, valamint Polyphémosnak Galateia iránt érzett reménytelen szerelmére – az utóbbit úgy említi, hogy közben saját helyzetét a *kyklops*éval állítja párhuzamba. S bár Kallidémós célja Drosilla szívének meghódítása, a sikertelenségbe fulladt és tragikus példákkal saját kudarcát is előre vetíti. Ennek köszönhetően komikussá válik Drosilla és a mindenkori befogadóközönség előtt. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt aényt, hogy az elbeszélő itt nemcsak elmeséli a történeteket, hanem közvetetten, allúziók, gyakran szó szerinti idézetek révén megjelöli azokat a műveket is, amelyekből kiemelte és egységgé formázta példáit. Így például tudjuk, hogy Eugenianos Musaios *epyllion*jából kölcsönzi Héró és Leandros tragikus mítoszt, míg a *kyklops* szerelmi vívódásainak bemutatásához Theokritos *idylljei* szolgálnak közvetlen alapul.

A fiú mosolyt fakasztó kudarca már egy önmagában is komikus szituációba van ágyazva: a vidéki tanulatlan ifjú tökéletesen ismeri az ókori irodalom remekeit, nem melleleg még a rétorikában is jártas. A bizánci tanult közönség számára viszont a komikus hatás nagy valószínűséggel inkább a részlet rétorikai aspektusából fakad: Kallidémós már a metódusban hibázik, azaz az *inventió*ban, a szónoklat tárgyának és az azt hihetővé tevő elemek, példák kivá-

lasztásában.³¹ A tanult és évek óta rétorikán edzett befogadó előtt az említett négy szerelmi történet világosan rossz minta, amihez ráadásul kissé terjengős és hatásvadász előadásmód társul. Természetesen ennek felismerésében fontos körülmény a bizánciak irodalmi jártassága: fejükben van az egész antik irodalom, ismerik a motívumokat és azt, hogy azok hogyan fordultak elő korábbi szövegekben (*hypotextus*). Így ismerik a jelenet előképét Achilleus Tatiósnál, ahol Kleitophón példát mutat arra, mi a sikeresség titka, hogyan kell rétorikailag felépíteni egy antik motívumokkal és allúziókkal teletűzdelt udvarlóbeszédet. Kallidémós viszont nem ezt a mintát követve jár el, játékos, de egyben önsorsrontó gondolatmenete teszi őt komikus figurává, a jelenetet pedig irodalmi szempontból parodisztikussá.

III.

A XII. századi bizánci regények írói az intertextualitással, a műfajok keresztezésével, a hagyomány átformálásával, a folyamatos műfajújítással mutatják, hogy olvassák az antik és kortárs regényeket, s egyúttal reflektálnak közönségük elvárásaira. Ugyanakkor olykor nehezebb, olykor egyszerűbb játékokra hívják az olvasót – és egymást is. Tudatosan törekednek arra, hogy túlszárnyalják egymást, s elkápráztassák a befogadókat. Ahogy Agapitos utalt rá, a regényfejlődés folyamatában Eugenianossal valóban egyszerűsödés indul el a narráció szintjén, az őt követőkkel pedig majd nyelvi síkon is, de ahogy láthattuk, ez a *Drosilla és Chariklés* esetén nem vonta magával az intellektuális játék megszűnését. Csupán lehetővé tette, hogy minél többen belépjenek a regények olvasótáborába, amely majd a népnyelvi regényekkel szélesedik, szélesedhet ki igazán.

³¹ Lásd I. Nilsson: *Romantic Love in Rhetorical Guise: The Byzantine Revival of the Twelfth Century*. In: *Cupane -Krönung*: i. m. (2. j.) 39–66.

Kovács István

Egy bizánci iskoláskönyv?*

Jelen dolgozat tárgya egy, a XIV. század második felében írt görög nyelvű kódex, amely nagy valószínűséggel rétorikai tanulmányokhoz szolgálhatott segédkönyvként. A kézirat jelenleg a British Libraryban található *Harley 5735* jelzettel, az első ismert tulajdonosa az Agen-i Jezsuita Kollégium volt a XVII. században.¹

A könyv 144 *folium*ból áll. A British Library katalógusa szerint papírból készült, Francesco Bianchi azonban kevert kéziratként említi: pergament és papírt is felhasználtak hozzá.² A kódex mérete 213 x 128 milliméter, jelenlegi kötése pedig a XIX. században készült a British Museumban. A könyv írásképén több kéz nyoma is felismerhető, minden bizonnyal több másoló dolgozott a szövegen.

A kézirat elsősorban rétorikai szövegeket tartalmaz, de mintha a szövegek válogatásánál az ismeretlen szerkesztő kiemelt hangsúlyt fektetett volna a levélírásra. A kódex tartalma:

* A tanulmány az OTKA NN 104456 jelzetű pályázat támogatásával készült.

¹ C. E. Wright: *Fontes Harleiani. A Study of the Sources of the Harleian Collection of Manuscripts preserved in the Department of Manuscripts in the British Museum.* London 1972, 47. Vö. f 1r.

² F. Bianchi: *Une recherche sur les manuscrits à cahiers mixtes.* *Scriptorium* 48 (1994) 259–286.

- Theophylaktos Simokattés levelei (ff 1^r–8^v)³
- II. ciprusi György patriarcha *Mythoi, Diégéseis és Éthopoia* című műveinek részletei (ff 9^r–12^v)⁴
- Libanios levelei (ff 13^r–83^v)⁵
- Synesios levelei (ff 84^r–129^v)⁶
- Lykophrón *Alexandrájához írt kommentárok* (ff 130^r–135^v)
- egy ismeretlen költői szöveghez írt kommentárok (ff 136^r–142^r)
- történelmi események felsorolása évszámmal (ff 142^v)
- Agapétos diakonos *Expositio capitum admonitoriorum* című művének első három fejezete (ff 143^r–144^v)

A könyvnek mintegy felét, 142 oldalt Libanios levelei teszik ki. Ezt a levélgyűjteményt bizonyos paleográfiai jellemzők alapján két részre lehet elkülöníteni: az első rész a f 13^r-től f 35^v-ig, a második rész pedig f 36^r-től f 83^v-ig tart. Az első részben sűrűbbek a sorközök, csak itt-ott olvasható egy-egy sorközi megjegyzés, míg a második részben a másoló sokkal nagyobb sorközöket hagyott, s itt a sorközi megjegyzések is gyakoribbak. Az első részben három fekete, valamint egy piros tintát különböztethetünk meg (utóbbit az iniciálékhoz használta a másoló), a második részben pedig két feketét és két pirosat. Itt először halványabb feketével írták le a főszöveget, majd piros tintával a sorközi megjegyzéseket és az iniciálékat, végül erősebb fekete tintával a szövegjavításokat, kiegészítéseket vezették a szövegbe. A piros tintával írt sorközi megjegyzések fokozatosan ritkulnak, ahogy haladunk előre

³ R. Hercher (ed.): *Epistolographi Graeci*. Paris 1873, 763–786.

⁴ S. Kotzabassi (ed.): *Die Progyrnasmata des Gregor von Zypern*. Fabeln, Erzählung und Ethopoiie. *Ellenika* 43 (1993) 45–63.

⁵ A ma is mértékadónak számító kiadás: R. Foerster (ed.): *Libanii Opera* I–XII. Leipzig 1903–1923. A levelezés a X. (1–839) és a XI. kötetben (840–1544) olvasható.

⁶ Hercher: i. m. (3. j.) 638–739.

a kéziratban, ráadásul a tinta színe is halványodik, végül felváltja egy bíborszerű piros tinta. Hasonló árnyalatú piros tintával írták a f 83^v-n olvasható, a Libanios-levelek végét jelző *Desunt caetera* mondatot is, de piros tintával tünteti fel a jegyzetek készítője – két írásjel között – azt is, hogy kik voltak a levelek címzettjei.

Érdemes megjegyeznünk, hogy a másoló egy-egy levél közepén hagyja abba mind az első,⁷ mind a második részt,⁸ majd új oldalt kezd. Az is figyelemre méltó, hogy a kódex befejezetlennek tűnik: néhány oldalon, ahol sorközi megjegyzések sem szerepelnek, a piros tintával írt iniciálék is hiányoznak.

A Libanios műveit kiadó Richard Foerster mintegy 442 kéziratot használt fel az összesen 1544 levél szövegének megállapításához. Foerster feltételez egy archetípust, amelyet *a*-val jelöl a *stemmájában*.⁹ Ez az archetípus elveszett, és az erről készült *apographa* – amelyet *b*-vel jelöl – szintén nem maradt fenn, ám az utóbbiról készült másolat, a *Vaticanus Gr. 83*, amit a XI–XII. században írtak és összesen 1528 Libanios-levelet tartalmaz, ma is olvasható. Ezt a kéziratot tekintjük a Libanios-levél*corpus* fő forrásának.¹⁰

Foerster a kéziratunkban olvasható, fentebb első résznek nevezett Libanios-levelezést további két egységre osztja, mert az anyagát két különböző gyűjteményből eredzteti. A f 13^r-tól a f 20^r-ig található leveleket (*Ha_I*) az *e* kéziratból származtatott Σ gyűjteményhez kapcsolja (22 levél),¹¹ a f 20^r-tól a f 35^v-ig tartó rész szövegét (*Ha_{II}*) pedig (39 levél) a *Lacapeniana collectió*ból vezeti le, mely a Σ -val közös eredetű *g* kéziraatra megy vissza.¹²

⁷ Az első egység végén: τοῦτ' εὐθὺς μὲν[.

⁸ A második rész végén: μόνος δὲ σὺ[.

⁹ Vö.: Appendix (a *Harley 5735* esetében saját jelzést használtam: *Ha*).

¹⁰ Vö.: <http://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/66714/> (2016.10.14.); Foerster: i. m. (5. j.) IX, 52.

¹¹ Foerster: i. m. (5. j.) IX, 107–108.

¹² Foerster: i. m. (5. j.) IX, 140.

A f 36^r-tól a f 83^v-ig tartó rész (*Ha_{III}*) eredete ismeretlen, Foerster csupán annyit ír róla, hogy egy sorközi glosszákkal kiegészített, 74 levélből álló gyűjtemény, melyben a levelek sorrendje a hagyomány főágában találhatóétól eltér.¹³

Általában nehéz eldönteni, hogy mi számít iskolai könyvnek a Palaiologos-kori birodalom oktatási rendszerében. Szinte bármilyen könyv lehetett tankönyv, ahol ezt a tartalom vagy már eleve megengedte, vagy ahol azt igény szerint át lehetett alakítani.¹⁴ Erre kiváló példa, hogy a gyerekek az eredetileg liturgikus használatra készült *Zsoltárok* segítségével tanultak olvasni.¹⁵ Kifejezetten oktatási segédkönyvnek készültek az ún. *schedographiák*, a *Marc. App. Gr. Cl. X. 5* jelzetű kódex például Moschopoulos *schedographiáit* tartalmazza.¹⁶ Az ilyen típusú szövegek általában két különböző részből álltak. A magyarázandó részeket – vagyis a főszöveget – nagyobb betűkkel írták, míg a hozzájuk tartozó *schedographikus* magyarázatokat kisebb betűkkel és egyszerű sorközzel. Kérdés, hogy ezek a művek tanításra vagy tanulásra készültek.¹⁷

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a *Harley 5735* kifejezetten díszes pergamen-kódex, márpedig a pergamen a fővárosban is igen drágának számított.¹⁸ Ennek ellenére a szövegek elrendezése meglehetősen szellős, a margó széles, a sorköz nagy.

A könyv készítőjének kilétét csak találgatni tudjuk: elképzelhető, hogy egy tanár készít(t)ette saját használatra, illetve a di-

¹³ Foerster: i. m. (5. j.) IX, 177.

¹⁴ D. Bianconi: *Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio*. In: *Libri di scuola e pratiche didattiche. Dall'Antichità al Rinascimento II. Atti del Convegno Internazionale di Studi*. Cassino, 7–10 maggio 2008, a cura di L. Del Corso e O. Pecere. Cassino 2010, 480.

¹⁵ A. Markopoulos: *Education*. In: E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack (eds.): *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. Oxford 2008, 788.

¹⁶ Vö. <http://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/70599/> (2016.10.14.).

¹⁷ Bianconi: i. m. (14. j.) 482.

¹⁸ J. Lowden: *Book Production*. In: *Jeffreys – Haldon – Cormack*: i. m. (15. j.) 463–464.

ákjainak, esetleg megrendelésre dolgozó, hivatásos másoló munkája. Ettől függetlenül valószínűleg számolnunk kell iskolai használattal.¹⁹

Felsőbb szintű oktatás esetén még nehezebb eldönteni, hol húzódik a határ a tanári kézikönyv, a diákok tankönyve és más, értelmiségiek által olvasott könyvek között. Nem válnak el élesen az iskolai és a tudományos munkára használt könyvek sem. Elég csak arra gondolnunk, hogy a tananyagban előrébb járó diákok a tanár munkáját is segítették.²⁰

A Palaiologos-korban a hagyományos értelemben vett filológiai tevékenység, melyet a modern szövegkritika előzményének is tekinthetünk, igen jelentős. Főként a négy klasszikus drámaíró életművének kutatása erősödik fel. Manuél Moschopoulos, Maximus Planudés, Thomas Magistros és Démétrios Triklinios művei didaktikus szempontból is kifejezetten használhatóak voltak. Kommentárjaik és egyéb írásaik a grammatikai és nyelvi kérdések magyarázatára, a homályos szövegrészek megvilágítására irányultak. Céljaik közé tartozott a stilisztikai mintának tekintett attikai nyelvjárás részletes bemutatása: Moschopoulos, Thomas Magistros és Planudés attikai szó- és kifejezésgyűjteményeket is írtak.²¹

Triklinios tudományos igénnyel készült szövegkiadásai elsősorban filológusoknak szólhattak, bár meg kell jegyeznünk, hogy tanári segédlet mellett iskolai felhasználásuk sem zárható ki. Ezek a kiadások népszerűségüket egyszerre köszönhatték a jó költői szövegeknek és a bőséges kommentárnak, de az áttekinthetőség, könnyen használhatóság sem volt elhanyagolható té-

¹⁹ *Bianconi*: i. m. (14. j.) 484.

²⁰ Vö.: *W. Lameere* (ed.): *Gregorius II Patriarcha, De vita sua*. Brussels – Roma 1937, 185, 17–20: *Συνέρρεον πρὸς αὐτὸν οὐκ ὀλίγοι, ἔρωτι παιδείας ἐλκόμενοι ἠπείγετο καὶ ὄδε, νεώτατος μὲν τοῦ χοροῦ, πλεονεκτεῖν δὲ αὐτοῦ ἐν τῇ τοῦ μαθήματος καταλήψει οὐδὲ τῶν πρεσβυτέρων παραχωρῶν οὐδενί.*

²¹ Például Moschopoulos, valamint Thomas Magister Ἐκλογαί, Maximus Planudés Ἀττικισμοί című munkái.

nyező. A Triklinios-féle kiadások ügyeltek a külső megjelenésre is. Elrendezésük világos, a szellős sorközökben elférnek a nyelvi és grammatikai megjegyzések, a margón kommentár veszi körbe a főszöveget, a tájékozódást diakritikus, prozódikus és kólometrikus jelek segítik, melyek kapcsolatot teremtenek a fő- és mellék-szövegek között.²²

A hasonló jellegű tudományos munka szorosan összefüggött a Palaiologosok által is szorgalmazott antik kulturális örökség rendszerezésével és újradefiniálásával. Ezen rendszerezés keretein belül a retorika tanulmányozása Aphthónios és Hermogenés műveivel kezdődött, majd a klasszikus és a keresztény szerzők következtek. Libanios és Synesios különösen nagy népszerűségnek örvendtek, az ő munkásságuk intenzív szövegkiadói tevékenység központjában állt.²³

A Libanios levél-*corpus* fő forrásának számítító *Vaticanus Gr. 83*-ban is azonosítható Démétrios és Nikolaos Triklinios kézírása:²⁴ ők tisztították meg a szöveget a hibáktól. Démétrios a margón jelezte a levelekben fellelhető *proverbium*okat, a történeti és mitológiai, illetve a metrikus részeket is.

Ennek ellenére az iskolai használat nem vehető bizonyosra, elképzelhető, hogy a kéziratot szélesebb olvasóközönségnek szánták. Libanios nemcsak a tanárok és a diákok körében volt nagyon népszerű, mindenki szívesen olvasta, aki csak művelődni kívánt.²⁵

Az oxfordi *Lincoln College*-ben található *Gr. 25* jelzetű kódex anyaga is hasonló törekvést tükrözhet: ebben Libanios *progymnasmái* és levelei, illetve Synesios levelei olvashatóak.²⁶ El kell ismernünk azonban azt is, hogy iskolai használatra közvetlen

²² *Bianconi*: i. m. (14. j.) 495–497.

²³ *Bianconi*: i. m. (14. j.) 498–499.

²⁴ Vö. *D. Bianconi*: Un doppio restauro Tricliniano: il Libanio Vat. gr. 83 tra Nicola e Demetrio. *Bollettino de Classici* 26 (2005) 3–38.

²⁵ *Bianconi*: i. m. (14. j.) 500.

²⁶ Vö. <http://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/48679/> (2016.10.14. 20:12)

bizonyíték nincs, ráadásul bárki hozzájuthatott olyan kéziratához, amely egyébként az iskolai képzés részét alkotta.²⁷

Triklinios és Grégoras iskoláiban a tanár és a tudós, a diák és a kutató, illetve az iskola és az értelmiségi kör egymástól elválaszthatatlannak számított. A könyveket iskolai használatra és tudományos munkára egyaránt felhasználták. Az olvasók és a könyvkészítők köre is keveredett: egy-egy könyv másolója éppúgy lehetett tanár vagy diák, mint hivatásos *scriptor*. A legmagasabb szintű képzések esetén – a *quadrivium* csúcán – még nyilvánvalóbban látszik, hogy az iskolai oktatás és a tudományos munka között nem húzható éles határ. Ráadásul a szövegek újralfedezésük után megfelelő gondozással és tudós munkával iskolai szövegekké váltak.²⁸

A *Harley 5735*-ös kéziratban található Libanios-levelek is fenti módszert tükrözik. Mind a szöveg elrendezése, mind a kódex szövegtípusai, mind az ezekhez írt megjegyzések jellege erre utal. A kézirat műveinek többsége különböző szerzők leveleiből áll, a fennmaradt részt pedig *progymnasmák*, valamint irodalmi művekhez írt kommentárok teszik ki. A másoló több helyen hagy nagyobb sorközöket és margókat, amelyek elegendőek sorközi vagy lapszéli megjegyzések írásához. A Libanios levelek esetében f 36^r-tól szintén nagyobb sorközöket találunk – feltehetően ugyanebből az okból. A sorközi megjegyzések túlnyomó többségét glosszák teszik ki, egy-egy szó, kifejezés fölé rokon értelmű szavak, kifejezések kerültek, például a *προσειπεῖν* (= megszólít) *infinitivus* fölé a rokonértelmű *προσαγορεύσαι* (= üdvözöl) *infinitivus*. A glosszák az attikai nyelvjárás szókincsének bővítésére kiválóan alkalmasak. Néhány oldalon annyira sok a glossza, mintha a jegyzetek szerzője az egész levelet újraírná. Ez a módszer Thomas Magistros, Moschopoulos vagy Planudés törekvéseit idézi a mintának tekintett attikai nyelvjárás elsajátítására.

²⁷ *Bianconi*: i. m. (14. j.) 502–503.

²⁸ *Bianconi*: i. m. (14. j.) 506.

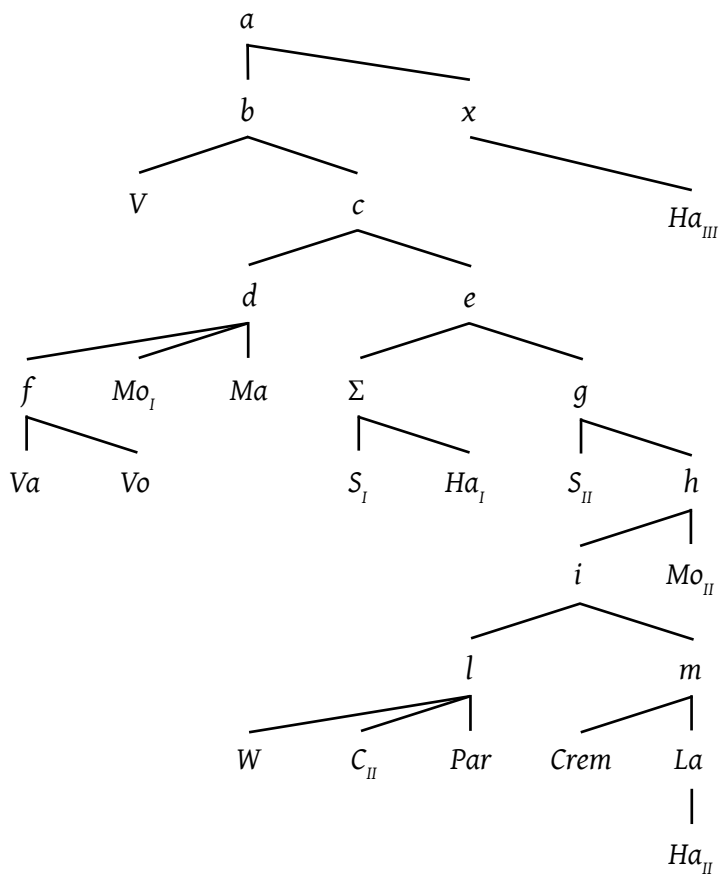
Másik, jóval kisebb csoportot alkotnak azok a megjegyzések, amelyek a főszövegben szereplő szavakat pontosítják, igazítják. Ezek a pontosítások többnyire névmások feloldásai konkrét nevekkel vagy szavakkal. Szerzőjük ezzel is segíteni kívánja a szövegben való tájékozódást, a pontos megértést. Efféle nyelvtani útmutató például az is, mikor a jegyzet készítője a ἤς (= aminek) vonatkozó névmási *genitivus* fölé beírja az előző tagmondatban szereplő φλυαρίας (= fecsegésnek) *genitivusi* alakot.

Ritkábban ugyan, de előfordul, hogy a jegyzetkészítő szóképeket magyaráz. A τὸ σκῆπτρον (= jogar) főnév fölé τὴν βασιλείαν-τ (= királyság, uralkodói hatalom) ír vagy a τῶν πτερῶν (= szárny) *pluralis genitivus* alakot a ἔνεκεν τῆς ταχυτήτος (= a gyorsaság miatt) kifejezéssel értelmezi. Ezzel egyrészt ösztönzi a diákot/olvasót a szóképek használatára, másrészt segíti a szöveg megértését.

További csoportot alkotnak azok a megjegyzések, amikor a jegyzetek készítője úgy ítéli meg, hogy az adott mondat elliptikus, s azt saját elképzelése szerint kiegészíti. Erre példa, amikor a σὺ δὲ ἐμέ (= te pedig engem) mondatot az odaértendő ποιεῖς λαμπρὸν ἐμέ (= te pedig engem kiválóvá teszel) szavakkal egészíti ki. Hasonlóképpen a nyelvtani feloldásokhoz, ez is a szöveg megértéséhez szolgál útmutatóként.

Az ismertetett szerkezeti és tartalmi jellegzetességek alapján megállapíthatjuk tehát, hogy a *Harley 5735* kézirat alkalmas volt iskolai használatra, azonban a Palaiologos-kor kulturális közegét ismerve, nehéz eldönteni, hogy valóban oktatási céllal használták, vagy pedig tudományos munkára.

Appendix

Tóth Iván

Alexandros életrajza az *Epitomé historiónban*

Megjegyzések Zónaras forráskezeléséhez*

A bizantinológusok kitartó kutatásainak köszönhetően ma már máshogy olvassuk a bizánci krónikaírók műveit, mint korábban. Ma már tudjuk, hogy a krónikaírók munkái – jóllehet mást állítanak magukról – nem csupán korábbi krónikák és történeti művek összegzései, egyszerű kivonatai. Az olvasónak mindig résen kell lennie és tudatosítania kell magában, hogy amit olvas az valójában (ahogy persze mindig, bármely műfajról is legyen szó) a szerző, vagyis a krónikaíró szövegértelmezése, amely értelmezés olykor gyökeresen el is térhet a felhasznált forrásszöveg eredeti mondanivalójától. Több kiváló tanulmány látott napvilágot, amely szemléletes példákon keresztül mutatja be, hogyan tudták a bizánci krónikaírók – még akkor is, ha szinte szó szerint idézték forrásaikat – a kontextus újrendezésével, egy-egy melléknév vagy határozószó beillesztésével (vagy éppen elhagyásával), a kronológia megváltoztatásával és más egyéb nyelvi, szerkesztői eszközökkel újraértelmezni forrásaikat.¹ Ezek a szövegmodosítá-

* A tanulmány az OTKA NN 104456 jelzetű pályázat támogatásával készült.

¹ Lásd további példákkal: R. Scott: Text and Context in Byzantine Historiography. In: L. James (ed.): A Companion to Byzantium. Chichester – Malden, MA – Oxford 2010, 251–262, különösen: 254 skk.

sok, apró változtatások nem csak arról árulkodnak, hogy a krónikaíró miként viszonyult a tárgyalt történeti személyhez, eseményhez, korszakhoz vagy a forrásként választott szerzőhöz, de fényt vetnek annak a korszaknak a múltértelmezésére is, amelyben a krónikaíró alkotott.

Jelen írásban a fenti szempontokat figyelembe véve vizsgáljuk (olvassuk) a közép bizánci korszak egyik legjelentősebb krónikaírójának, Ióannés Zónarasnak a világ történetét a Teremtéstől 1118-ig, I. Alexios császár haláláig tárgyaló *Epitomé historión* című művét,² pontosabban annak csak egy rövid töredékét, a krónika Alexandros életével foglalkozó fejezeteit (Zon. *Epitome* IV, 8, 329 [9]–14, 353 [10]).³ Zónaras a makedón király élettörténetét – egy anekdota kivételével, amelyet valószínűleg Arrhianos *Anabasis*ából kölcsönzött⁴ – Plutarchos alapján írta meg.⁵ A chaironeiai történetíró Alexandros életrajza – miként a többi, az *Epitomé*ban forrásként használt plutarchosi életrajz is, nevezetesen az *Artaxerxés*, a *Romulus*, a *Numa*, a *Publicola*, a *Camillus* és az *Aemilius Paulus*⁶ – ideális alapanyagot jelenthetett a bizánci krónikaíró számára. Plutarchost ugyanis az életrajzok megírásánál, ahogy azt éppen az *Alexandros* életrajz bevezetőjében írja, részben hasonló irányelvek vezérelték, mint a krónikaírót: az ókori biográfus is figyelmezteti olvasóit, hogy nem szól részletesen minden híres eseményről, hanem csak vázlatosan mondja el azokat,

² Zónarasról és az *Epitoméról* lásd további bibliográfiával: H. Hunger: Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I. München 1978, 416–419; W. Treadgold: The Middle Byzantine Historians. Basingstoke 2013, 388–399.

³ Az *Epitomé* szövegét és (oldal)számozását a következő kiadás alapján közöljük: M. Pinder (ed.): Ioannis Zonarae Annales. Vol. 1. Bonn 1841.

⁴ Vö. Zon. *Epitome* IV, 14, 353 (3–8); Arr. *An.* VII, 27, 3.

⁵ A továbbiakban az *Alexandros* életrajz szövegét és számozását a következő kiadás alapján közöljük: K. Ziegler (ed.): Plutarchi vitae parallelae. Vol. 2.2. Leipzig 1968², 152–253.

⁶ Vö. Treadgold: i. m. (2. j.) 394.

továbbá mellőzi elbeszéléséből a nagy csataleírásokat és a hosszú szónoklatokat, ahogy azt krónikájában később Zónaras is teszi.⁷ A felfogásbeli hasonlóságok ellenére a bizánci krónikaíró nem egyszer módosítja vagy átértelmezi – még ha nem is gyökeresen – forrásszövegét. A továbbiakban néhány szövegrészlet elemzésén keresztül próbáljuk azokat az írói, nyelvi eszközöket bemutatni, melyek segítségével a krónikaíró „a sajátjává” formálta a forrásul választott szöveget. Mielőtt azonban rátérnénk e(zen értelmezési) folyamat vizsgálatára, érdemes pár szót szólnunk Alexandros történetének helyéről az *Epitomé*ban.

Zónaras Alexandros életpályáját a zsidók történetébe ágyazva beszéli el, amolyan kitérőként. Ahogy azt a makedón király történetét felvezető mondatban olvasóinak jelzi,⁸ Alexandros tetteiről (πράξεις), jelleméről (ἦθη) és származásáról (ὄθεν κακ τίνων ἔφω) csak röviden szándékszik szólni (κατ’ ἐπιδρομὴν διηγῆσασθαι), ami után elbeszélését visszatereli a leírás fősodrába (ἐπαναγαγεῖν τὸν λόγον πρὸς τὴν συνέχειαν), s inkább Alexandros jeruzsálemi látogatásáról számol be Iosephus Flavius nyomán. E rövid bevezetőből s a *prooimion*ban olvasható utalásból is kiderül,⁹ hogy az Alexandros-*ekphrasis* apropóját részben Iosephus – történetileg kétségbe vonható – tudósítása szolgáltatta, mely szerint a zsidó nép és a világhódító makedón király útjai egyszer közvetlenül is keresztezték egymást a történelem során.¹⁰ A látogatáson kívül

⁷ Vö. Plut. *Alex.* 1, 1–3; Zon. *Praef.* 1. Az *Epitomé* bevezetőjéről lásd még: H. Lieberich: Studien zu den Proömien in der griechischen und byzantinischen Geschichtsschreibung II. Die byzantinischen Geschichtsschreiber und Chronisten. (Programm des Kgl. Realgymnasiums München für das Schuljahr 1899/1900) München 1900, 53–54; R. Maisano: Il problema della forma letteraria nei proemi storiografici bizantini. BZ 78 (1985) 329–343, különösen: 338; L. R. Cresci: Ποικιλία nei proemi storiografici bizantini. Byzantion 74 (2004) 330–347, különösen 343–345.

⁸ Zon. *Epitome* IV, 8, 329, (9–16).

⁹ Zon. *Praef.* 3, 10 (21)–11 (7).

¹⁰ Vö. JA XI, 8, 3–6; lásd még: T. M. Banchich (trans., introd. & comm.) – E. N. Lane

Alexandros történetének vázlatos ismertetését a világkrónikák hagyományos tematikája is indokoltta, amelyben a perzsa birodalmat megdöntő, s így Dániel próféta jövendölését beteljesítő Alexandrosnak állandó helye volt.¹¹

Zónaras a bevezető mondatban tett ígéretéhez híven ismertetését Alexandros származásával kezdi, de nem teljesen úgy, ahogy azt választott forrása, Plutarchos teszi. Az ókori történetíró ugyanis a közvélekedésre (τῶν πάνυ πεπιστευμένων) hivatkozva azzal indítja beszámolóját, hogy a makedón király származását apai ágon Héraklésra, anyai ágon pedig Neoptolemosra vezeti vissza.¹² Ennek az adatnak azonban nyomát sem találja Zónarasnál; a bizánci krónikaíró meglepészik azzal, hogy rögzíti, Alexandros apja Philippos, anyja pedig Olympias volt, majd a μυθεύεται és a τοῦτο μῦθος kifejezésekkel bevezeti azokat a történeteket, amelyek Alexandros születésének körülményeiről szólnak és származását Ammónnal, azaz Zeusszal is összefüggésbe hozzák: a Plutarchosnál olvasható sorrendet megfordítva Zónaras először az Olympias kígyó alakban meglátogató Ammónról tesz említést, majd Olympias álmáról, melyben a királyné hasába egy mindent lángba borító villám csap, végül Philippos álomlátásáról, melyben a király jövendőbelijének méhét oroszlános pecsét zárja le.¹³ Hogy Zónaras, aki a legtöbb esetben pontosan követi Plutarchos elbeszélését, itt miért változtatott a sorrenden, csak találgathatjuk. Mindenesetre figyelmet érdemel, hogy a krónikaíró, bár mesebeszédnek tartja ókori forrásának értesüléseit, lejegyzí azokat, alighanem mert szórakoztató, érdekes történetnek ítélte mindhármát, ellentétben Plutarchosnak az Alexandros

(trans.): The History of Zonaras. From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great. Abingdon, OX – New York 2009, 35, 16. jegyz.

¹¹ Vö. E. M. Jeffreys: The Attitudes of Byzantine Chroniclers towards Ancient History. Byzantion 49 (1979) 199–238, különösen 203, 205–207, 217, 223, 230, 232.

¹² Vö. Plut. Alex. 2, 1.

¹³ Zon. Epitome IV, 8, 329 (17)–330 (7).

hősi felmenőiről szóló száraz adatközlésével, amit elhagyott krónikájából.¹⁴ Zónaras egyébként is nagyon ritkán utal *Epitoméjában* mitikus alakokra. Iordanis Grigoriadis szerint a mítoszok említésének hiánya nem a szerző tudatlanságából fakad, hanem egyrészt írásművének természetéből, másrészt talán óvatosságból, hogy ne vetüljön rá a pogányság gyanúja.¹⁵ Kétségtelen, hogy Zónaras az *Alexandros* életrajzból sem veszi át azokat a történeteket, amelyek a makedón királyt mítoszok szereplőivel kapcsolják össze, mint például az amazonokkal. Ennek azonban megítélésünk szerint – ez esetben legalábbis – nem az óvatosság, hanem inkább az az oka, hogy már maga Plutarchos és forrásai is kételkedtek a történet hitelességében.¹⁶ Mindazonáltal Zónaras szóhasználata, nevezetesen a *μυθεύεται* és a *τοῦτο μῦθος* kifejezések jól tükrözik a XII. századi krónikaíró viszonyát az olyan (pogány) elbeszélésekhez, mint például az *Alexandros* isteni származására vonatkozó történetek.

Ahogy fentebb említettük Zónaras csak ritkán bolygatja meg Plutarchos elbeszélésének rendjét. Ha viszont mégis megteszi, a kiemelt szövegrészlet sohasem lóg ki az új kontextusból, ahogy azt a következő példa is igazolja. Plutarchos az *Alexandros* származását taglaló anekdotafüzér közé illeszti Olympiasnak a fia isteni eredetére tett epés megjegyzését.¹⁷ A királyné kérdését – amely a következőképp szól: „οὐ παύσεται με διαβάλλων Ἀλέξανδρος πρὸς τὴν Ἥραν;” – Zónaras is beemeli művébe, de máshová, mint Plutarchos. Olympias szavaival a plutarchosi életrajzban elfoglalt helyéhez képest csak jóval később találkozhatunk a krónikában. Miután Zónaras beszámol *Alexandros* Siwa-oázisbeli látogatásá-

¹⁴ A „jó történet” fontos válogatási szempont volt a bizánci krónikaíróknál; erről lásd például: *Jeffreys*: i. m. (11. j.) 214; *Scott*: i. m. (1. j.) 252 skk.

¹⁵ *I. Grigoriadis*: *Linguistic and Literary Studies in the Epitome Historion of John Zonaras*. Thessaloniki 1998, 104.

¹⁶ Vö. *Plut. Alex.* 46, 1–5.

¹⁷ *Plut. Alex.* 3, 4.

ról, a sivatagban hirtelen jött esőről, az eltévedt királyt és kíséretét Ammón jóshelyéhez kalauzoló madarokról s a jósdá papjáról, aki nyelvbtlásból Zeus fiaként köszöntötte a makedón uralkodót,¹⁸ az *Alexandros* életrajz 28. *caputjának* első paragrafusát parafrazeálva a következőket írja:

κακείνος πρὸς μὲν τοὺς βαρβάρους ἐμεγαλᾷχει τὴν γένεσιν τὴν ἐκ τοῦ θεοῦ, ὡς καὶ τὴν Ὀλυμπιάδα λέγειν „οὐ παύσεται διαβάλλων με πρὸς τὴν Ἥραν ὁ Ἀλέξανδρος;” πρὸς δὲ τοὺς Ἕλληνας τοῦ λόγου ἐφείδeto. (Zon. *Epitome* IV, 10, 338 [1–4])

Zónaras krónikájában a királyné kérdésének új helyet talált, ahova az jól bele is illett – talán jobban is, mint az eredeti, plutarchoi szövegkörnyezetbe, ahol némi zavart okozhat az olvasónak az időrend megértése, tudniillik az, hogy mikor mondta Olympias e szavakat. Mindenestre a szövegrészlet kiemelése és új szövegkörnyezetbe ültetése a kivonatoló kreativitásáról tanúskodik, s arról, hogy a krónikaíró képes volt szabadon, de ugyanakkor értőn felhasználni, illetve átrendezni forrását.

A következő példák arra világítanak rá, hogy Zónaras hogyan tudta apró változtatásokkal forrásszövegének hangsúlyait áthelyezni, jelentését módosítani. Jóllehet a krónikaíró, ahogy arra már a *prooimionban* is figyelmeztet, tartózkodik attól, hogy hosszú beszédekkel idézzon, rövid, egymondatos idézetek, néhány soros dialógusok számos alkalommal tűnnek fel az *Epitoméban*, melyekkel a szerző egyfelől fölpezsdíti elbeszélését, másfelől jellemzi a történet szereplőit. Plutarchos életrajzaiból, amelyek tele vannak a szereplők jellemét élesebb megvilágításba hozó mondásokkal (ῥήμα), Zónaras kedvére válogathatott. Válogatása, kisebb-nagyobb módosításai azonban egy rendkívül tudatos kivonatoló-szerző benyomását keltik, aki olykor azt is megenged-

¹⁸ Vö. Zon. *Epitome* IV, 10, 337 (9–21).

te magának, hogy forrásának elbeszélő részeit felhasználva rövid mondatokat adjon szereplői szájára, megváltoztatva így némiképp az eredeti szöveg mondanivalóját.

Miután például Thébai ostromát és elpusztítását Zónaras egy félmondatba sűríti – tartva magát az előszóban megfogalmazott másik irányelvéhez, a hosszú csataleírások mellőzéséhez –,¹⁹ Plutarchoshoz hasonlóan hosszú sorokat szán a csata után Alexandros és a fogolyként elé vezetett bátor thébai nő, Timokleia találkozásának, aki a rajta erőszakot tevő thrák katonát kútba lökte és megkövezte.²⁰ Plutarchos a király és Timokleia párbeszédéről függő beszédben tudósít,²¹ Zónaras azonban Timokleia Alexandros kérdésére adott válaszát, hogy ki ő, egyenes beszédben közli:

ἦν δέσμιον πρὸς αὐτὸν ἀχθεῖσαν ἠρώτησεν ὁ Ἀλέξανδρος ἥτις εἶη. ἡ δὲ ἀτρέστως „Θεαγένους εἰμὶ ἀδελφή” ἀπεκρίνατο, „ὄς πρὸς Φίλιππον ἠρέθη στρατηγὸς καὶ ὑπὲρ τῆς Ἑλλήνων ἀγωνιζόμενος ἐλευθερίας ἔπεσεν.”
(Zon. *Epitome* IV, 9, 333 [1–4])

Zónaras ugyan hű marad a forrásszöveghez, de az *oratio recitata*val egyfelől drámaibbá teszi a Plutarchosnál olvasható jelene-
tet, másfelől a történet nőszereplőjét, Timokleiat még inkább a történet középpontjába helyezi. Hasonlóan finom eszközökkel módosítja Alexandros és hadvezére, Perdikkas beszélgetését is. Plutarchost követve Zónaras leírja, hogy a makedón király mielőtt hajóra szállt volna, hogy serege élén átkeljen Ázsiába, a Tár-saknak földbirtokokat, falvakat és az adóból befolyó jövedelme-
ket osztott. Majd Perdikkasszal folytatja, aki azt kérdezte a király-

¹⁹ Vö. Zon. *Epitome* IV, 9, 332 (15–16).

²⁰ Vö. Plut. *Alex.* 12, 1–6; Zon. *Epitome* IV 9, 332 (17)–333 (6).

²¹ Vö. Plut. *Alex.* 12, 5.

tól, hogy mit hagyott magának, mire Alexandros azt felelte, hogy a reményt. De lássuk az anekdotát Zónaras szavaival:

‘Ορμήσας δὲ εἰς τὴν ἐν τῇ Ἀσίᾳ στρατείαν οὐ πρότερον τῆς νηὸς ἐπέβη πρὶν τῷ μὲν τῶν ἐταίρων ἀγρὸν ἀπονεῖμαι, τῷ δὲ κώμην, τῷ δὲ πρόσδοδον ἄλλην. τοῦ δὲ Περδίκκου „τί δ’, ὦ βασιλεῦ, σεαυτῷ καταλείπεις;” εἰπόντος, „τὰς ἐλπίδας” ἐκεῖνος ἀντέφησε. (Zon. *Epitome* IV, 9, 333 [14–18])

S most Plutarchoséival:

ἤδη δὲ κατανηλωμένων καὶ διαγεγραμμένων σχεδὸν ἀπάντων τῶν βασιλικῶν ὁ Περδίκκας „σεαυτῷ δ’ ” εἶπεν, „ὦ βασιλεῦ, τί καταλείπεις;” τοῦ δὲ φήσαντος ὅτι τὰς ἐλπίδας, „οὐκοῦν,” ἔφη „καὶ ἡμεῖς τούτων κοινωνήσομεν οἱ μετὰ σοῦ στρατευόμενοι.” (Plut. *Alex.* 15, 4)

Ha összevetjük Zónaras szövegét Plutarchoséival, a szó- és szintaktikai eltéréseken kívül a következő két fontosabb változtatást rögzíthetjük: (1) Zónaras Alexandros egyszavas válaszát *oratio obliqua* helyett *oratio recta*-ban közli, s (2) elhagyja Perdikkas viszontválaszát. E két apró beavatkozásnak köszönhetően mindjárt meg is változik a történet jelentése. Plutarchos ugyanis, bár a 15. *caput*-ban Alexandros barátai és katonái iránti nagylelkűségét taglalja, a Perdikkasszal folytatott rövid dialógusban nem elsősorban Alexandros, hanem – Perdikkas válaszában keresztül – a makedón katonák királyuk iránti elköteleződését emeli ki. Zónarasnál azonban Alexandros marad a főszereplő; a király jellemét tükröző csattanós választ már nem követi viszontválasz, ami elterelné az olvasó figyelmét a királyról.

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a keresztény Zónaras miként igazítja saját történelemszemléletéhez a pogány Plutar-

chos szövegét. Mielőtt azonban rátérnénk e szöveghelyek elemzésére, röviden szót kell ejtenünk a bizánci krónikaíró történelemfelfogásáról és annak nyelvi manifesztációjáról az *Epitomé*-ban. Zónaras stílusát vizsgálva Grigoriadis hívta fel a figyelmet arra, hogy a bizánci történetíró passzív mondat szerkesztés iránti preferenciája minden bizonnyal összefüggésben van azzal, ahogy a szerző a történeti eseményekre tekintett, tudniillik azokat nem mint emberek tetteit fogta fel, hanem sokkal inkább történéseként (*happenings*), amelyek hatással vannak az emberek életére.²² „*Passive syntax – írja Grigoriadis – provides an ideal word structure for an historian whose philosophy concentrates not on human actions but sees humans more or less as the recipients of the course of their destiny.*”²³ Ahogy az az *Epitomé*-ből is kiderül, Zónaras osztva a korszak bizánci történelemfelfogását a világtörténelmet Isten tervének beteljesüléseként értelmezte, amely Krisztus második eljövetelel zárul majd,²⁴ saját korát pedig Dániel próféta negyedik királyságával azonosította.²⁵ A fentiek tükrében érdemes azokat az alant következő szövegmódosításokat is vizsgálnunk, amelyeket Zónaras Plutarchos szövegén eszközölt.

Noha Zónaras nem fásztja olvasóit hosszú csataleírásokkal, Alexandros és Dareios első nagy összecsapásáról természetesen beszámol művében, s ahogy Plutarchos, úgy ő is röviden kitér a csatater terepviszonyaira, amelynek Alexandros hadvezéri rátermettsége mellett fontos szerepe volt az Issosnál kivívott diadalban. Zónaras a következőket írja:

Ἐν Ἴσσω δὲ τῆς Κιλικίας τῆς μάχης συγκροτηθείσης,
πολλὴν μὲν καὶ ὁ τόπος διὰ τὴν στένωσιν παρέσχε ῥοπήν

²² Grigoriadis: i. m. (15. j.) 117.

²³ Grigoriadis: i. m. (15. j.) 117.

²⁴ Vö. Zon. *Epitome* III, 3, 214 (7–10).

²⁵ Vö. Grigoriadis: i. m. (15. j.) 117.

τῷ Ἀλεξάνδρῳ, πλείω δ' αὐτὸς ἑαυτῷ δεξιῶς στρατηγίᾳ.
(Zon. *Epitome* IV, 9, 335 [11–13])

Plutarchosnál mindez így hangzik:

Ἀλεξάνδρῳ δὲ τὸν μὲν τόπον ἢ τύχη παρέσχευεν, ἐστρατήγησε
δὲ τῶν ἀπὸ τῆς τύχης ὑπαρχόντων πρὸς τὸ νικῆσαι βέλτιον,
... (Plut. *Alex.* 20, 7)

Plutarchos szerint *a sors adományozta* (ἢ τύχη παρέσχευεν) *a helyszínt* (τὸν τόπον) Alexandrosnak, aki hadvezéri tehetségének köszönhetően *a sors teremtette körülményeket* (τῶν ἀπὸ τῆς τύχης ὑπαρχόντων) messzemenően ki is használta. A plutarchosi leírás első tagmondatának cselekvő alanya, a τύχη Zónaras tudósításából elmarad, helyette a forrásszöveg tárgyasetben álló „adománya”, azaz *a helyszín* (ὁ τόπος) lesz az, ami szűkössége révén a bizánci krónikaírónál *előnyhöz jutatta* (παρέσχευε ῥοπήν) a makedón királyt. Zónaras tehát, aki, mint fentebb említettük, a történelemben Isten akaratát látta megvalósulni, a keresztény történelemfelfogással nehezen összeegyeztethető, a hellénisztikus korban fogant történelemformáló erőt, a τύχη-t száműzte leírásából. Hogy azonban e *döntő* ütközetre Zónaras szerint is egy felsőbb – csak éppen nem a Plutarchos által megnevezett – hatalom elrendelése szerint került sor Issosnál, arra az ἐν Ἰσσοῦ δὲ τῆς Κιλικίας τῆς μάχης συγκροτηθείσης tagmondat *genitivus absolutusos* szerkezetének *passzív participiuma* utalhat. A mondatrövidítő szerkezetbe bújtatott *passzívum* (συγκροτηθείσης) alighanem itt is a krónikaíró azon nézetét tükrözi, mely szerint az események előre meghatározott terv szerint zajlanak – a tervező pedig nem más, mint az Isten, e *passzív szerkezetek* rejtett ágense. Talán nem véletlen, hogy Zónaras ugyanezt a *passzív genitivus absolutust* használja, amikor a harmadik, valóban sorsdöntő ütközetről beszél:

τῆ δ' ἐπιούση τῆς μάχης συγκροτηθείσης, ὡς μὲν τινές φασιν ἐν Ἀρβήλοις ὡς δ' ἕτεροι ἐν Γαυσαμήλοις, οἱ βάρβαροι ἐνέκλιναν, καὶ ἦν αὐτῶν διωγμός. (Zon. *Epitome* IV, 11, 339 [21]–340 [2]).

Hasonló passzív szerkezetekkel találkozhatunk még a következő helyeken: Zon. *Epitome* IV, 9, 335 (17–19) (vö.: Plut. *Alex.* 20, 11); Zon. *Epitome* IV, 10, 336 (10) (vö.: Plut. *Alex.* 24, 4).²⁶ A legsokegyetemesebben azonban az Alexandros életét elbeszélő szövegrész utolsó mondata, mely így szól:

Ὁ μὲν οὖν Ἀλέξανδρος οὕτως εἰς μέγα τύχης προαχθεὶς ἐτελεύτησεν. (Zon. *Epitome* IV, 14, 353 [9–10])

A kitérőt mintegy *sphragisként* záró mondat Alexandrosra vonatkozó passzív *participium coniunctuma* (προαχθεὶς), véleményünk szerint, többé-kevésbé magában foglalja mindazt, amit Zónaras Alexandros sorsáról és – talán nem túlzás azt mondani, hogy – a történelemről gondolt, s egyben magyarázatul szolgál arra is, miért úgy változtatta meg a krónikaíró Plutarchos szövegét, ahogy azt a fenti példákban láttuk. A προαχθεὶς kifejezés által sugallt történelemszemléletben kevés helyet kaphattak – Grigoriadis szellemes „képletével” élve²⁷ – az olyan típusú mondatok, mint az „*x did z*”, helyettük inkább „*z was brought about by x*” nyelvi formulák voltak a megfelelőbbek, ahol – tegyük hozzá –, bár nincs kimondva, de *x* = Isten.

Zónaras monumentális munkájának csak néhány fejezetét, sőt valójában csak néhány mondatát vizsgáltuk. Tudjuk, hogy egy ilyen szűkmetszetű minta aligha szolgálhat általános érvényű megállapítások alapjául, ezért írásunk végén nem is vállal-

²⁶ Vö. Grigoriadis: i. m. (15. j.) 120, 300. jegyz.

²⁷ Grigoriadis: i. m. (15. j.) 117.

kozunk ilyesfajta tézisek megfogalmazására. Összefoglalásként csupán annyit jegyzünk meg, hogy Zónaras számára Plutarchos *Alexandros* életrajza bizonyos határokon belül ugyan, de nyitott szöveg volt, amelyet sok egyéb mellett a kivonatoló krónikaíró kreativitása, történelemszemlélete és értelmezése formált régi-új szöveggé – történelemmé.

Adorjáni Mária

Az Osztrák Nemzeti Könyvtár
Supplementum Graecum 182
jelzetű kéziratának egezetikai töredékei*

Az Osztrák Nemzeti Könyvtár *Supplementum Graecum 182* jelzetű kéziratát Herbert Hunger dolgozta fel.¹Ezt a dokumentumot kíséreltem meg a kéziratok tanulmányozásának módszertanával még csak ismerkedő kezdő kutatóként le- és átírni. Kétségtelenül több újat tanultam e munka során, mint amennyi újat a hozzáértő olvasóközönségnek mondani tudok – így aztán ha a dolgozatomban kérdéseket fogalmazok meg, az távolról sem pusztá rétorikai fogás : a kérdéseim valódi szükségből fakadnak, és valódi válaszra várnak.

* A tanulmány az OTKA NN 104456 jelzetű pályázat támogatásával készült.

¹ *H. Hunger*: Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. 4. Supplementum Graecum. Wien 1957, 19942 (átdolgozott kiadás Christian Hannick közreműködésével) 318; *Ch. Gastgeber*: Die Sammlung griechischer Fragmente der Österreichischen Nationalbibliothek. In: *Ch. Gastgeber – Ch. Gläßner – K. Holzner-Tobisch – R. Spreitzer* (Hrsgg.): Fragmente. Der Umgang mit lückenhafter Quellenüberlieferung in der Mittelalterforschung. Akten des internationalen Symposiums des Zentrums Mittelalterforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 19–21. März 2009. Wien 2010, 131–142.

A következőkben tehát az Österreichische Nationalbibliothek *Supplementum Graecum* 182 jelzetű kézírata lesz közelebbi vizsgálatunk tárgya. Először a hordozó fizikai tulajdonságairól lesz szó, ezt követik majd a másoló írásának sajátos jegyei. E két megközelítés nyomán olyan kérdések merülnek fel, amelyek a tartalomhoz vezetnek el : ez lesz a dokumentum leírásának harmadik szempontja.

Hogyan jellemezhetnénk röviden a hordozót ? A forrás két XII. századi, 280 × 210 mm-es méretű sárgás pergamen *folium*ból áll, az írástükör 200 × 150 mm. A *bifolium* egy korábbi ívfüzet két *foliuma*, amely a jelek szerint mindössze védeni hivatott egy másik kéziratot, összesen száz sornyi görög szöveget tartalmaz. A sorok egyenletesen helyezkednek el a pergamen *rectó*ján és *versó*ján: minden oldalra 25 sor került. Az 1. *folium* 3–7 sorát egy átlós szakadás metszi át. A 2. *folium* *versó*ja fakóbb a többinél (le lett dörzsölve), így a szöveg több szakasza nehezen olvasható. A *rectók* jobb felső sarkában megjelenő arab számjegyek utólagosan kerültek a kéziratba.

A másoló írásának jellegzetességeit vizsgálva arra következtethetünk, hogy a két görög szöveget szemmel láthatóan egyetlen kéz írta. Az írás *minuscula*, *maiuscula* elemekkel (pl. Θ, Κ, Μ); enyhén jobbra dől. Az írott sorok száma megegyezik az előre bevonalazott sorokéval. Az írástükör keretvonalai Leroy 31 B 1a sémáját követik;² látszik a beszúrások helye. A lapokon szennyeződés látható. Az 1. *folium* külső lapszéle leszakadt, de szöveg nem vészett el.

Az egyes betűk felcserélődése ritka jelenség a szövegben, a hibák az itacizmussal magyarázhatók, illetve a hosszú és rövid magánhangzók közötti különbségek eltűnésére vezethetők vissza : az ι helyett két ízben áll η (f 1^r, 20 sor: γνωστικῆ; f 1^v, 21 sor: αὐτήκα), egy ízben pedig az ει *diphthongust* helyettesíti az η (f 2^r, 3 sor: τῆς). Az ει *diphthongus* két ízben áll az ι helyett, mindkétszer ugyanabban a tulajdonnévi formában (f 2^r, 19 sor: σαμαρείτης; f 2^v, 12 sor: σαμαρείτας). Az ω helyett egy alkalommal o-t találunk (f 2^v,

² J. Leroy: Les types de réglure des manuscrits grecs. Paris 1976.

19 sor: κοφοῦς). A σ betű a szóeleji/szóbelseji formájában jelenik meg szózáró helyzetben is: végszigma nincs a szövegben. Hiányzik mind a melléírt, mind az alulírt ι.

A szöveg egyetlen kivételtől eltekintve nincs bekezdésekre osztva. Az összevonás általi rövidítések használata az ἄνθρωπος főnévre (2 előfordulás) és néhány szent névre korlátozódik: χριστός (9 előfordulás), υἱός (3 előfordulás), θεός (2 két előfordulás), Ἰσραήλ, πατήρ, πνεῦμα, σωτηρία (1-1 előfordulás). Egyetlen egy ízben a -ται egyes szám harmadik személyű mediopasszív igerag rövidítve olvasható, helyette mindössze egy τ jelenik meg a sor fölött. A teljes szövegben egyetlen példát találunk a καί kötőszó rövidített formájára.

A hangsúlyok és hehezetek előfordulása roppant szabálytalan a szövegben. Gyakran fordulnak elő hangsúly nélküli vagy több hangsúllyal is ellátott szavak. A hehezetek használata szintén mentes bármiféle szabályosságtól: az erős és gyenge hehezetek szemmel láthatóan esetleges módon kerülnek a – sokszor nem is szókezdő, hanem szóbelseji – magánhangzókra. A kétféle hehezet gyakran nagyon nehezen különböztethető meg egymástól. Viszont mind a hangsúlyok, mind a hehezetek egymástól és a betűktől is egyértelműen különálló jeleket képeznek. A hehezetek lekerekítettek.

Nem folytathatjuk a dokumentum vizsgálatát anélkül, hogy tudomást vennénk azokról a kérdésekről, amelyek e merőben pozitívista leírás nyomán fakadnak. Vajon a dokumentum imént listázott fizikai jellemzői mit engednek megértenünk a dokumentum tartalmára, és mindenekelőtt e tartalom recepciójára vonatkozóan? Másként szólva: értelmezhető-e a dokumentum által hordozott szövegre vonatkozó hallgatólagos értékítéletként az a tény, hogy ez a dokumentum mindössze védőborítójául szolgált egy másik kéziratnak?

A két *folium* két, kétségkívül különböző szerzőktől származó, azonos terjedelmű egzegetikai *fragmentumot* tartalmaz. Hannick

és Hunger nem azonosítják a szerzőket,³ viszont felhívják a figyelmet az első *fragmentum* és Hitvalló Maximos *Quaestiones ad Thalassium* című munkájának harmadik kérdése közti tematikus és fogalomhasználatbeli egyezésekre.⁴ Maximos itt a vizeskorsót cipelő, Jézus tanítványait a húsvéti vacsorára előkészített helyre elvezető férfiről szóló evangéliumi szakaszról (Lk 22, 10–12; Mk 14, 13–15) vezet elő szimbolikus magyarázatot. A szöveget a kérdés-felelet logikája szervezi, ami segít a szöveg tagolásában. A második *fragmentum* (f 2^{r-v}) nagyrészt evangéliumi idézetekből és Jézus csodáinak aszindetikus felsorolásából áll.

A díszítéstől és a szöveghatárt jelző grafikai elemektől mentes két szöveg egyetlen egységet alkot a hordozón, és mindkettő hirtelen szakad meg. Maradnak a kérdések : ki a szövegek írója? Ki az első szövegrészlet kérdezője, és ki az, aki válaszol ? Milyen kontextust kell elképzelnünk, milyen közönséget kell feltételeznünk ahhoz, hogy közelebb jussunk a szövegek megértéséhez ? A kézirat szavaival: Ποῦ καὶ παρὰ τίνι;

Bízom abban, hogy e kérdések a további kutatómunka nyomán a kérdés-felelet logikája által szervezett szöveggé alakulnak majd át.

FÜGGELÉK⁵

[...] az akkor ejtett könnyeket a lélek valamiféle beszennyeződéséként tartjuk számon.

³ *Hunger*: i. m. (1. j.) 318.

⁴ *C. Laga - C. Steel* (eds.): *Maximi Confessoris Quaestiones ad Thalassium* I. *Quaestiones I–LV una cum Latina interpretatione Ioannis Scotti Eriugena*e iuxta posita. Turnhout 1980, 55.

⁵ A függelékben a szöveg magyar fordítását közlöm. Az olvashatatlan és elveszett részeket szögletes zárójel jelzi, a szó szerinti bibliai idézeteket kurzívval közlöm a szöveghely megadásával.

[...], amelyeket a kegyelem küldött a béke előkészítéseképpen. Emitt egy farizeus, amott az a bizonyos vizeskorsót cipelő férfi. Kicsoda ez a férfi? Mindannyiunk lelke egyen-egyenként. És mi a vizeskorsó? A bűn kicsorbult eszköze, azaz a test. Mi a víz? A hit által való megtisztulás. Mi a vacsoráló hely? Az égi gondolat. Mi az, hogy berendezett? A külső gondok megszűnése, az engedelmes lélek megnyugvása. Mi a Húsvét? Átlépés az érzéki valóságból a szellemi valóságba. Kicsoda az elküldő? Krisztus. Kik az elküldöttek? Két tanítvány. És ki ez a kettő? Az Ó- és az Újtestamentum. Nem nehéz megmagyarázni: tökéletesség ismeretben és cselekedetben, amelyben és amely által Krisztus beteljesítette a húsvéti áldozatot. Hol és mi által? Az ily módon előkészített sorsában. Milyen húsvéti áldozatot? A törvény által előírtat; a misztikus húsvétot, ha úgy tetszik. Az egyik ismeretbeli, a másik cselekedetbeli; az egyik [...] ehető, a másikat mint kenyeret és mint az egész világ engesztelő áldozatát kapja az ember. Ki olyan boldog, hogy boldoggá váljék? Ahogyan az Ige írja: ki készítette elő a szívét vacsoráló helyül, hogy dicsőítse Krisztust, aki belépve elvégzi a tanítványai számára ezt a nagy misztériumot? Ki az, aki életét lakomául adva vacsorájává lett annak a Krisztusnak, aki így szól: *Az én eledelem az, hogy az én Atyám akaratát teljesítem* (Jn 4, 34)? Az ilyen ember a korsót cipelő férfit utánozza, vendégül látja Krisztust, és még fenségesebb misztériumok igéjét fogja hallani. Ki olyan lángoló a hitben, hogy vágyják Krisztussal együtt elszenedni ezt a kívánatos és nagy passiót, hogy amikor azt hallja, hogy emez a tanítványaihoz fordul és így szól: *Íme, felmegyünk Jeruzsálembe, és az ember fia átadatik a főpapoknak és az írástudóknak, halálra ítéltetik, és harmadnapon feltámad* (Mt 20, 18; Mk 10, 13), akkor azonnal elvesse a világ iránti szenvedélyét, és igyekezzék követni urát, vállalva, hogy mindent elszened érte, ahogyan amaz is örömet vállalt mindent értünk. Mert nem magáért szenvedett, hanem értünk

[...] a feltámadást követő mesterkedések által; a már elhíresztelt csalást: *Emlékszünk rá, hogy az a csaló még életében azt állította: Harmadnapra feltámadok. Rendeld hát el, hogy harmadnapig őrizték a sírt* (Mt 27, 64). És még azt is mondtátok, hogy *az ő tanítványai odamenvén éjjel ellopták őt, míg mi aludtunk* (Mt 28, 13). Jusson eszedbe, ó ember, hogy az én Krisztusom és Istenem milyen sok szenvedés árán váltott meg a szenvedéseimből! Az ebből származó javak hány és hány forrása fakad fel számomra! Hány és hány üdvös gyógyír! Mi minden történt a zsidókkal két nap leforgása alatt! *A jó pásztor, aki életét adja a juhokért* (Jn 10, 11), passiója előtt és passiója után; az Izráel előtti megmutatkozása napjától kezdve hol azt mondják neki: *Ördög van benned* (Jn 7, 20), hol ezt: *falánk, iszákos, vámszedők és bűnösök barátja* (Mt 11, 19; Lk 7, 34); hol a törvény eltörlőjének és a szombat meggyalázójának titulálják, máskor meg *samaritánusnak* (Jn 8, 48) és az *ácmester fiának* (Mt 13, 55); és még hány meg hány gyalázatot találni az evangéliumi könyvekben! Mit kezdünk a cselszövészel *a hegy szélén* (Lk 4, 29)? A gúnyolódásokkal? A kísértésekkel? A becsapós kérdésekkel? Egyszer azt kérdezik, hogy *szabad-e a császárnak adót fizetni?* (Mt 22, 17; Mk 12, 14); másszor a hétférfihez feleségül menő asszonyról szól a kérdés... Mindez azért, hogy Krisztust [...]. Más kérdés: *Micsoda hatalommal cselekszed ezeket?* (Mt 21, 23) Vagy ismét más: *Micsoda jelt mutatsz nekünk* (Jn 2, 18), hogy higgyünk neked? Vagy pedig: *Meddig tartasz még bizonytalanságban bennünket? Ha te [vagy az] Isten fia, mondd meg nekünk nyilván!* (Jn 10, 24) Hány és hány [...] a megalázottnak és a törvényhozónak [...] készítették elő a vakmerők és Krisztus ellenségei? Ő, aki mindezeket a csodákat tette [...], aki a vizüket borrá változtatta, aki velük mulatott és velük lakomázott, aki samaritánusokat hívott el [...] és vámszedőket [...], vezette a [...], megállította a vérfolyást, ördögöket űzött ki, leprásokat tisztított meg; hol sántákat, hol púposokat és [...], nyomorékokat állított talpra, meggyógyította a megszáradt

kezet; [...] a süketek hallanak, a vakok látnak, a némák [...] beszélnek; mindez egyfelől általa, másfelől a tanítványai által [...], [...] tízezreknek adott enni, a szavával halottakat támasztott fel, amint mi is, halottak, illő, hogy [...]

Juhász Erika

Uralkodók a *Húsvéti krónikában**

A *Húsvéti krónika* (*Chronicon Paschale*) néven emlegetett VII. századi világkrónika kronológiai váza négy fő elemből épül fel. Az ismeretlen szerző az uralkodói évek, az *olympiasok*, a *consulok* és az indikciós évek megadásával igyekszik meghatározni a világtörténelem eseményeit. Az utóbbi három datáló elemet korábban már megvizsgáltuk,¹ ezért most a negyedikkel, az uralkodóknak a kronológiai rendszeren belüli szerepével szeretnénk foglalkozni. Ez az egyetlen olyan időszámítási lista, amely végigfut a teljes krónikán, azonban meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak királyok uralkodási éveit tartalmazza.

Az ismeretlen szerző Ádám és leszármazottainak éveit szerint kezdi számolni az éveket. Már az első mondatban megadja, hogy

* A tanulmány az OTKA NN 104456 „Klasszikus ókor, bizánc és humanizmus. Kritikai forráskiadás magyarázatokkal” és az osztrák FWF P25485 „The Chronicon Paschale. Critical Edition and Enhanced Edition Method” támogatásával készült.

¹ Olympiaden in der Osterchronik. In: Juhász E. (szerk.): Byzanz und das Abendland III. Studia Byzantino-Occidentalia. Budapest 2015, 199–209; Bemerkungen zu den Konsullisten in der Osterchronik. In: Juhász E. (szerk.): Byzanz und das Abendland IV. Studia Byzantino-Occidentalia. Budapest 2016, 187–194; Die Indiktionsangaben bei Johannes Malalas und in der Osterchronik. In: M. Meier – Ch. Radtke – F. Schulz (Hrsgg.): Die Weltchronik des Johannes Malalas. Autor-Werk-Überlieferung. Stuttgart 2016, 225–237.

Ádám 230 éves volt, amikor Séthet nemzette,² majd az Ádámról és Ábelről szóló beszámolója után táblázatba rendezve találjuk az adatokat:³ Séth 205 éves volt, amikor Enóst nemzette, s ez a világ teremtésétől számítva a 435. évben történt. Enós 190 éves korában nemzette Kainant, se ez a világ teremtésétől számított 625. esztendőre esett. A sort így folytatja, mindig nemzéstől nemzésig számol. A szerző minden esetben megadja azt is, hogy ki hány évet élt még gyermeke megszületése után, s ezeket az adatokat is összesíti, de a kronológiai váz szempontjából ennek nincs jelentősége. Egy hosszabb kitérőben olvashatunk Noé fiainak leszármazottairól, és az egyes népek földrajzi elhelyezkedéséről, majd az olymposi istenvilág euhémerista magyarázata következik. A krónikáiról ezután tér vissza Sém nemzetségéhez, melyben kulcsszerpet kap Ábrám avagy Ábrahám. Innentől fogva a szerző minden egyes esztendőt kiírt a krónikában, és ahol tudott, ott eseményt is feljegyzett melléjük. Amely évhez nem talált adatot, annak csak sorszámát tüntette fel. Ábrámnál először 75 évvel számol, akkor történt elhivatása, majd még 25 év telt el, míg Izsák megszüle-

² A Chronicon Paschale a X. századi Codex Vaticanus Graecus 1941-ben maradt fenn. A tanulmányban közölt görög szövegek Dindorf 1832-ben megjelent kiadását követik: L. Dindorf (ed.): Chronicon Paschale I–II. Bonn 1832 [= J. P. Migne (ed.): Patrologiae cursus completus. Series Graeca 92. Paris 1860; 1865²; 1964³; Turnhout 1984⁴; Athēnai 2004].

Ἄδὰμ πρῶτος ἀνθρώπων πλασθεὶς ἀπὸ τοῦ θεοῦ ἐγέννησεν δύο υἱούς, τὸν Ἄβελ καὶ τὸν Καῖν. εἶτα, μετὰ τούτους ἐγέννησε καὶ τὸν Σήθ, ζήσας ἕως οὗ τοῦτον ἐγέννησεν ἕτη σλ´.

Ἄδὰμ σλ´ ἐπέζησεν ψ´ ὁμοῦ ᾄλ´
(Codex Vaticanus Graecus 1941 19r; Dindorf 32, 10–13).

³ Σήθ σε´ ὁμοῦ υλε´ ἐπέζησεν ψζ´ ὁμοῦ ᾄιβ´
Ἐνώς ρζ´ ὁμοῦ χκε´ ἐπέζησεν ψιε´ ὁμοῦ ᾄε´
Καῖνὰν ρο´ ὁμοῦ ψςε´ ἐπέζησεν ψμ´ ὁμοῦ ᾄι´
Μαλελεήλ ρξε´ ὁμοῦ ᾄξ´ ἐπέζησεν ψλ´ ὁμοῦ ωζε´
Ἰαρὲδ ρξβ´ ὁμοῦ ᾄρκβ´ ἐπέζησεν ω´ ὁμοῦ ᾄξβ´
Ἐνώχ ρξε´ ὁμοῦ ᾄσπζ´ ἐπέζησεν σ´ ὁμοῦ τξε´
(19v; Dindorf 34, 18 – 35, 10).

tett; akkor ismét összesítette az éveket. Ábrahám éveinek számozása mindvégig folyamatosan halad. A számolás minden esetben pontos. Az első hibát a kéziratban Mózes születésénél találjuk, de mivel a következő összeadáskor a várt adattal számolt a szerző, ez csak elírás lehet; valószínűleg másolói tévesztés eredménye.⁴ Mózes éveit – az eddigiektől eltérően – halálával zárta le, s ettől kezdve a szerző mindig azt adta meg, hogy ki hány évig állt a nép élén. Sámuel 20 éve után a krónikaíró előbb azt írta, hogy Saul uralkodott elsőként Iudaiában, majd Saul halála után, hogy Dávid volt a zsidók első királya. Dávid után Salamon a 2., Salamon halála után pedig, amikor a tíz törzs elszakadt, Iuda királya, Roboam a 3. király lett. Izrael királyainak uralmát innentől külön kezdte számolni a szerző. Jóllehet a kiadások nem őrizték meg, a két uralkodóház szerkezetileg is elkülönül a krónika kéziratában:⁵ Iuda mindig a *versókon*, Izrael mindig a *rectókon* kap helyet. De a szerző nem illeszthette bele mindkét sort a Teremtéstől számított évek sorába. Iudát választotta vezérfonálnak, s itt jelenítette meg az egyes királyok hatalomra kerülésekor, hogy összesen hányadik esztendőnél járunk. A *Húsvéti krónika* kiadásában két helyen figyelhetünk meg kisebb számolási hibát, de mindkét esetben a kiadó hibázott: Saul 20 éve helyett 30-at

⁴ Kaath fia, Amram születése a krónikaíró szerint a Teremtéstől számított 3682. évre esett (Καὰθ ξ', ὁμοῦ γχπβ'. Dindorf 112, 20). Amram 75 évesen nemzette Móysést, ami a kézirat tanúsága szerint 3753-ban történt (Ἀμβράμ οε', ὁμοῦ γψνγ'. 50r; Dindorf 114, 6). A végösszeg valójában 3757 lenne. Mózes esetében először 80 évet számol a krónikaíró (később még hozzáadja a 40 pusztaban töltött évet), melynek vége a Teremtéstől számított 3837-re esett (Μωϋσῆς π', ὁμοῦ γωλζ'. Dindorf 115, 17), vagyis a 3757-es dátumot vette kiindulópontul a szerző. Valószínű tehát, hogy az eredeti szövegben γψνζ' szerepelt Amram sorában, s csak egy másolói tévesztés folytán került γψνγ' a vatikáni kéziratba. A hibát a főszövegben orvosolnunk kell.

⁵ A vatikáni kézirat különös beosztásáról lásd: *Juhász E.*: Király-tükör a Húsvéti krónikában. *AntTan* 57 (2013) 137–146.

írt,⁶ pedig a kéziratban (65v) még 20 év szerepelt; Israhél 5. uralkodója, Ambri esetében pedig a kéziratban (75r) olvasható 12 uralkodói évből hagyta a tizes helyiértéken szereplő 1 számjegyet.⁷

Romulus királyságáról csak a Iuda történetébe ágyazott kitérő keretében esik szó,⁸ és a többi római király is csak mellékesen kerül szóba.⁹ A zsidó történelem tárgyalása kapcsán elsősorban a Szentírás szövegéből merített a krónikaíró, de szórványosan Eusebios krónikáját is felhasználta.¹⁰ Általában az adato-

⁶ Πρῶτος οὖν ἐβασίλευσεν ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ Σαοὺλ υἱὸς Κίς φυλῆς Βενιαμὴν ἔτη κ'. Σαοὺλ λ' ὁμοῦ ,δυκς' (Dindorf 155, 20 – 156, 1).

⁷ Ἐβραίων τοῦ Ἰσραὴλ ἐβασίλευσεν πέμπτος Ἀμβρί ἔτη β'. ὁμοῦ ξβ' (Dindorf 179, 7–8). A bejegyzés után 12 év felsorolása következik, hozzáfűzött esemény nélkül.

⁸ A 2. *olympias* 1. ἐνέβην: Τούτῳ τῶ ἔτει ἐγεννήθησαν Ῥῶμος καὶ Ῥῆμος οἱ κτίσαντες τὴν Ῥώμην (81v; Dindorf 195, 15–16).

A 7. *olympias* 4. ἐνέβην: Τούτῳ τῶ δεκάτῳ ἔτει τοῦ Ἀχᾶζ καὶ τετάρτῳ ἔτει ἐβδόμῃς Ὀλυμπιάδος εἰκοστοτέταρτον τῆς οἰκείας ἡλικίας ἄγοντες ἐνιαυτὸν Ῥῶμος καὶ Ῥῆμος κτίζουσι τὴν Ῥώμην, ὅθεν μετεκλήθησαν Ῥωμαῖοι (82v; Dindorf 204, 2–5).

⁹ A 17. *olympias* 2. ἐνέβην: Τούτῳ τῶ τρίτῳ ἔτει Μανασσοῦ καὶ δευτέρῳ ιζ' Ὀλυμπιάδος ἀπέθανεν Ῥῶμος ἐν τῶ βουλευτηρίῳ Ῥώμης κατὰ μέλος διαιρεθεῖς, ἄρξας ἔτη λη'. μεθ' ὃν γέγονε δεύτερος βασιλεὺς ἐν Ῥώμῃ Νουμμάς Πομπήλιος ἔτη μγ' (90v; Dindorf 217, 12–15).

A 27. *olympias* 3. ἐνέβην: Τούτῳ τῶ ἔτει Νουμμάς Πομπήλιος Ῥωμαίων βασιλεὺς καταστήματι τελευτᾷ. Ἐν Ῥώμῃ τρίτος ἐβασίλευσεν Τοῦλλος ὁ καὶ Στήλιος ἔτη λγ' (91v; Dindorf 220, 15–18).

A 36. *olympias* 1. ἐνέβην ἐνέβην: Τούτῳ τῶ ἔτει Τοῦλλος ὁ καὶ Στήλιος ἐν Ῥώμῃ τῆς οἰκείας αὐτοῦ κεραυνωθείσης συγκατεφλέχθη αὐτῇ καὶ ἀπέθανεν. καὶ ἐβασίλευσεν ἐν Ῥώμῃ τέταρτος Ἄγκος Μάρκος ἔτη κδ' (93r; Dindorf 224, 19–21).

A 42. *olympias* 1. ἐνέβην: Τούτῳ τῶ ἔτει Ἄγκιος Μάρκος τελευτᾷ ἐν Ῥώμῃ καταστήματι· καὶ ἐβασίλευσεν ἀντ' αὐτοῦ Ἄγκιος Ταρκύνιος ὁ καὶ Πρίσκοις ἐν αὐτῇ τῇ Ῥώμῃ ἔτη λη' (100v; Dindorf 242, 4–6).

¹⁰ Eusebius Werke V. Die Chronik. Aus dem Armenischen übersetzt von J. Karst. Leipzig 1911; R. Helm: Eusebius Werke VII/1,2: Die Chronik des Hieronymus. Hieronymi Chronicon. Berlin 1913; 1926; 1956²; 1984³.

kat emelte ki forrásaiból, amelyek valamilyen módon alátámasztották diakrón számításait. Ilyen szempontból azonban a római királyok sem kerülhették el a figyelmét. Nem pont ugyanannál az *olympias*-évnél jegyezte fel őket, mint Eusebios, és általában 1-2 év eltérés figyelhető meg az uralkodási éveknél is,¹¹ de a krónikaíró fontosnak tartotta megörökíteni őket.

Így megtudjuk, hogy a 17. *olympias* 2. évében 38 évi uralkodás után meghalt Rómos, aki után Rómában a 2. király Nummas Pompélios lett 43 évig. Őt követte a 27. *olympias* 3. évében Tullos (aki Stélios is), aki 33 évig uralkodott. A szokatlan névalak valószínűleg egy másoló hibájára vezethető vissza, aki a számára ismeretlen Hostilius nevet görög névelővel ellátott Stilius (görögösen Stélios) névként értelmezte. A 4. római király a 36. *olympias* 1. évében Ankos Markos lett, 24 évig; őt pedig a 42. *olympias* 1. évében Ankios Tarkynios (aki Priskos is) váltotta, aki 38 évig uralkodott Rómában. Az ő neve latinul Lucius Tarquinius Priscus, s az Ankios *praenomen* valószínűleg megint csak másolói tévesztés a Lukios helyett.

Az utolsó két királyt azonban hiába keressük a *Chronicon Paschale*-ben. A fentiek ismeretében nehéz elképzelni, hogy szándékosan

11

	<i>Chronicon Paschale</i>	Hieronymus	Örmény Eusebius
Romulus	38 év	7/1, 38 év	7/1, 38 év
Numa Pompilius	17/2, 43 év	16/3, 41 év	16/3, 41 év
Tullus Hostilius	27/3, 33 év	26/4, 32 év	26/4, 32 év
Ancus Marcius	36/1, 24 év	34/4, 23 év	34/4, 23 év
Lucius Tarquinius Priscus	42/1, 38 év	40/3, 37 év	40/3, 37 év
Servius Tullius	-	49/4, 34 év	49/4, 34 év
Tarquinius Superbus	-	58/2, 35 év	58/2, 35 év

kihagyta volna őket a krónikaíró. Ha viszont az eredeti szövegben szerepeltek, kérdés, hogy hol kellene keresnünk őket (mint láthatuk, a dátumok tekintetében nem értett egyet Eusebiosszal, de más forrásokra alapozott történelmi ismereteinkre sem támaszkodhatunk, mert általában azoknak is ellentmond a krónika).

A műben előforduló utolsó római király, Tarquinius Priscus, a krónikaíró saját közlése szerint 38 évig uralkodott. Ha a szerző eszerint számolt, akkor Tarquinius Priscus uralma az 51. *olympias* 3. évében ért véget, és Servius Tulliusnak akkor kellett volna trónralépnie. Az adott helyen – vagy akár a környező évekénél – azonban nem szerepel új római uralkodó. Elképzelhető, hogy kifelejtette a krónikaíró, azonban ha alaposabban szemügyre vesszük a kéziratot, valószínűbbnek tűnik, hogy a 110. *versón* (az 51. *olympias* 3. événél) sérült a szöveg. Az oldal alján feltűnően sok hely maradt üresen: az ívfüzetre jellemző 30 sor helyett csak 23 sor kapott helyet az oldalon. A következő oldal tetején Dániel oroszlánok közé vetésének és megmenekülésének történetét olvashatjuk, de – bár Dindorf ezt nem jelölte a kiadásban – a szöveg eleje csonka.¹² Emellett talán az ívfüzet alaposabb vizsgálata is alátámaszthatja feltevésünket. A 110. *folium* a 12. ívfüzet utolsó előtti lapja. Az ívfüzet a 104. *foliummal* kezdődik, mely egy 7,5 oldalas idézet 5. és 6. oldala. A szöveg Dániel könyvéből származik, és szó szerinti követi a Theodotion-féle változatot. A 104. *rectón* azonban egy rész kimaradt az idézetből, és helyette csak annyi állt, hogy *kai meta brachea*. Elképzelhető, hogy a vatikáni kézirat X. századi másolója itt egy sérült kéziratból dolgozott, a *lacunában* pedig talán Róma 6. királyának trónralépése is szerepelt.

¹²

[110v] να' Ὀλυμπιάς,
ί, ια', ιβ'.

[111r] Ἔργασίας μάταιον αὐτὸ εἶναι. ἔτι δὲ καὶ τὸν δράκοντα ἀνειλεν ὃν ἔσεβον Βαβυλώνιοι, δι' ἣν αἰτίαν ἔκδοτον αὐτὸν αἰτησάμενοι ἔβαλλον εἰς λάκκον λεόντων.

Nem tudjuk pontosan megmondani, hogy Servius Tullius esetében hány uralkodási évvel számolt volna a szerző, de mivel az uralkodási évek számában csak 1-2 évvel tért el Eusebiostól, a 60. *olympias* 1. éve körül kellene keresnünk az utolsó római király hatalomra lépését. A *Chronicon Paschalé*ban nincs nyoma Tarquinius Superbusnak, viszont az Eusebios által vele egyidőben megjelenített események sorra előtűnnek. Az 51. *olympias* 4. évében a *Chronicon Paschalé*ban trónra lép Kyros, aki megszabadítja a zsidókat a babylóni fogságból. Innentől kezdve fokozott mértékben támaszkodik Eusebios adataira a krónikaíró, és feltűnnek az ún. *Kultur-nachrichten* is, melyeket korábban mellőzött Eusebios művéből. Szó szerint megismételte az Eusebiosnál talált adatokat. Eusebios szerint Thalés halálával és Kyros Kroisos lyd király felett aratott diadalával egyidőben lépett trónra Tarquinius Superbus. Indokolt lett volna tehát, hogy a *Chronicon Paschale* szerzője is ekkortájt jegyezze fel, hogy ő lett a 7. római király. Eusebios egyik örmény kéziratából azonban hiányzik ez a bejegyzés, és talán nem elképzelhetetlen, hogy annak a változatnak a görög eredetijéből dolgozott a *Chronicon Paschale* szerzője, és azért feledkezett meg az utolsó római király feltüntetéséről.

Iuda királyainak sorát a babylóni fogságig vezeti a szerző. Már Iechónias Ióakeim 4. événél megjegyzi (Dan 1–17 alapján),¹³

¹³ A 39. *olympias* 3. événél Dániel könyvének Theodotios-féle változatát kezdi idézni a szerző: Τούτω τῷ τετάρτῳ ἔτει Ἰεχωνίου υἱοῦ Ἰωσίου βασιλέως Ἰουδα ἦλθεν Ναβουχοδονόσορ βασιλεὺς Βαβυλῶνος εἰς Ἱερουσαλήμ καὶ ἐπολιόρκησεν αὐτήν... (94r; Dindorf 227, 15–17); a kéziratban innentől kezdve a lapszélen minden évnél feltűnnek Nabukodonozor számozott évei. A Dániel könyvéből vett idézet után ez áll: Ἰεχωνίας ὁ καὶ Ἰωακείμ, υἱὸς Ἰωσίου, τὰ μὲν πάντα ἔτη ἐβασίλευσεν ἅ, πρὸς τῷ τέλει δὲ τοῦ τρίτου ἔτους τῆς βασιλείας αὐτοῦ ἐβασίλευσεν Ναβουχοδονόσορ ἐν Βαβυλῶνι, ὡς εἶναι τὸ πρῶτον ἔτος τῆς βασιλείας Ναβουχοδονόσορ κατὰ τὸ παρὸν τέταρτον ἔτος Ἰεχωνίου τοῦ καὶ Ἰωακείμ, καθὼς ἔστι τοῦτο λαβεῖν ἐκ τῆς δευτέρας τῶν Παραλειπομένων (95r; 229, 16–21). Majd Jeremiás könyvét (Jer. 25, 1–12) parafrázeálja a szerző: Τούτω τῷ τετάρτῳ ἔτει τῆς βασιλείας Ἰεχωνίου τοῦ καὶ

hogy Babylónban trónra lépett Nabukodonozor s amikor Nabukodonozor elfogta Matthanias Sedekiaszt, véget ért a Juda törzsből származó királyok sora.¹⁴ Nabukodonozorról azonban nem mondja meg, hogy meghalt-e, csak a 23. uralkodási événél (a 45. olympias 1. événél) közli, hogy utána a káldeusoknál Nabukodonozor fia vette át a hatalmat.¹⁵ A babylóni uralkodók sorát a krónikaíró lerövidíti, és a káldeusok hatalmát megdöntő méd uralkodókat illetően is bizonytalan.¹⁶ A médek hatalmát megdöntötték a perzsák, s a krónikaíró azt írja, hogy a perzsákon elsőként Kyros uralkodott, 30 évig, és ezt hozzá is adja a legyőzött méd uralkodó, Astyagés halálánál számolt évekhez.¹⁷ Kyros után 13 perzsa király követi egymást a trónon; az utolsó Dareios, Arsamés fia. Őt az uralkodók sorában Ptolemaios egyiptomi király követi, vagyis Nagy Sándor uralmával nem számolt a szerző. A *translatio imperii* szellemében birodalmakat, dinasztiákat állított sorba, egyetlen

Ἰωακεῖμ, βασιλέως Ἰουδα, καὶ πρώτῳ Ναβουχοδονόσορ βασιλέως Βαβυλῶνος ὁ λόγος ὃν ἐλάλησεν Ἰερεμίας ὁ προφήτης ... (95r; 229, 22 – 230, 1).

¹⁴ Ἐπὶ τούτου καὶ οἱ βασιλεῖς Ἰουδαίων ἐπαύσαντο αἰχμαλωτισθέντες ὑπὸ Ναβουχοδονόσορ, καὶ μηκέτι ἰσχύσαντες ἐδούλευσαν Βαβυλωνίους καὶ Μήδοις. παρέδωκε γὰρ κύριος ὁ θεὸς τὴν βασιλείαν τῆς γῆς εἰς χεῖρας Ἀσσυρίων καὶ Χαλδαίων καὶ Μήδων καὶ Περσῶν. Μέχρι Ματθανίου τοῦ καὶ Σεδεκίου καταλήγουσιν οἱ ἐκ φυλῆς Ἰουδα βασιλεῖς, διαγενόμενοι ἐπὶ ὅλοις ἔτεσιν υοθ' (105r-v; Dindorf 254, 13–19).

¹⁵ Μετὰ Ναβουχοδονόσορ διεδέξατο τὴν Χαλδαίων ἀρχὴν ὁ υἱὸς αὐτοῦ Εὐειλάδ Μαροδάχ ἔτη ζ'. ὁμοῦ ,δλιε' (107v; Dindorf 257, 13–14).

¹⁶ Az uralkodók az alábbi sorrendben követik egymást: Μετὰ Εὐειλάδ Μαροδάχ βασιλεύει Χαλδαίων ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Βαλτασάρ ἔτη δ'. ὁμοῦ ,δλιθ' (107v; Dindorf 258,9–10). Μετὰ Βαλτάσαρ βασιλεὺς Χαλδαίων Δαρεῖος ὁ Μῆδος ἔτη γ'. ὁμοῦ ,δλκβ' (109v; Dindorf 262,16–17). Μετὰ Δαρεῖον τὸν Μῆδον ἐβασίλευσεν Δαρεῖος υἱὸς Ἀσσοῦρου ἀπὸ τοῦ σπέρματος Μῆδων ἔτη ιγ'. ὁμοῦ ἔτη ,δλλε'. Τινὲς φασὶ τούτων τὸν Δαρεῖον καὶ Ἀστουάγην ἐπικεκλῆσθαι (110v; Dindorf 264,13–14). Περσῶν ἐβασίλευσεν πρῶτος Κῦρος ὁ Πέρσης ἔτη λ'. ὁμοῦ ,δλξε' (111r; Dindorf 265,18–19).

¹⁷ Kyros azonban uralkodása 10. évében győzte le Astyagés méd királyt, esetében tehát már csak 20 évvel kellett volna számolni.

makedón uralkodó azonban ebben a rendszerben nem kaphatott helyet. El mégsem hallgathatta, ezért a problémát úgy oldotta meg, hogy Dareios nevéhez hozzáfűzte: „*más néven Alexandros*”.¹⁸ A krónikaíró nem először (s nem utoljára) folyamodott ehhez az eljáráshoz; ha egy adott eseményhez kapcsolódóan forrásaiban eltérő nevű királyokat talált, akkor azt írta, hogy az adott királyt más néven úgy is nevezték. Az egyik ilyen példa a fent említett Iechónias Ióacheim esete, akinek tetteit a krónikaíró csak úgy tudta beleilleszteni krónikájába, hogy még az ószövetségi idézetben is kicserélte a neveket.

Alexandrosról a krónikában csak annyit olvashatunk, hogy véget vetett a perzsa királyságnak, alapított 12 várost, melyeknek neve is fel van sorolva, s 32 éves korában elhunyt Babilónban. Utána már egy cím jelzi a kéziratban, hogy a Lagidák házából való 12 egyiptomi király uralma következik. Utolsóként Kleopátra uralkodott, aki 22 évig volt hatalmon.

Kleopátra uralkodása idején Iulius Caesarról is említést tesz a krónikaíró. Három *consuls*ága után Kleopátra 5. uralkodási évében (a 183. *olympias* 1. évében) már azt olvassuk, hogy Γάϊος Ἰούλιος Καῖσαρ πρῶτος Ῥωμαίων ἡρέθη μονάρχης (Dindorf 353, 14). Ezután 3 alkalommal Ἰούλιος Καῖσαρ ὁ δικτάτωρ-ként nevezi meg Caesart (Dindorf 353, 19; 354, 7; 354, 17), a 3. esetben kiegészítve a ὅ ἐστι μονάρχης-szel is.¹⁹ A következő esztendőnél (Kleopátra 6.

¹⁸ ἰγ' ἐβασίλευσε Δαρεῖος ὁ καὶ Ἀλέξανδρος Ἀρσάμου ἔτη ζ'. ὁμοῦ ,ερπα' (129r; Dindorf 320, 8–9).

¹⁹ Οὗτος Γάϊος Ἰούλιος ὁ δικτάτωρ, ὃ ἐστὶν μονάρχης, ἀπάντων ἐκράτησεν ἐν ὑπερηφανίᾳ καὶ τυραννείᾳ ἐπὶ ἔτη δ' καὶ μῆνας ζ' πρὸ δ' ἰδῶν μαίῳν τῆς πρώτης ἐπινεμήσεως, καὶ προετέθη ἐν Ἀντιοχείᾳ τῇ μεγάλῃ ἢ ἐλευθερία αὐτῆς, ὅτε καὶ ὑπὸ Ῥωμαίους ἐγένετο, τῇ κ' τοῦ ἀρτεμισίου μηνὸς πεμφθεῖσα παρὰ τοῦ αὐτοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, καὶ ἐκλήθη ὁ αὐτὸς Καῖσαρ Ἰούλιος δικτάτωρ ἐν Ἀντιοχείᾳ τῇ μεγάλῃ γ' καὶ κ' τοῦ αὐτοῦ ἀρτεμισίου μηνός. χρηματίζει οὖν τῆς μεγάλῃς Ἀντιοχείας εἰς τιμὴν αὐτῆς ἔτος α' καὶ πρῶτον ἔτος τῆς πεντεκαιδεκαετηρίδος τῶν ἰνδίκτων ἀπὸ πρώτου ἔτους Γαΐου Ἰουλίου Καίσαρος (140r; Dindorf 354, 17 – 355, 6).

événel) azonban már azt mondja a szerző, hogy Caesar volt a rómaiak első *basileusa*.²⁰ Az ő uralkodási éveit is elkezdte számozni, de annak ellenére, hogy a tárgyalásban már Rómáé a főszerep, még mindig Kleopátra uralma marad a fő vezérfonal.

Egyiptom királynőjének 10. évében meghalt Iulius Caesar, a *senatus triumviratust* választott, majd megtudjuk, hogy a rómaiak fölött másodikként Augustus uralkodott 56 évig és 6 hónapig, melynek vége a Teremtéstől számított 5521. esztendővel esett egybe.²¹ A Kleopátra uralmának végén számolt 5477. évhez viszonyítva a számolás nem egyezne, de a szerző megmondja, hogy Augustus 56 évéből 12 évig még Kleopátrával párhuzamosan uralkodott. Augustus éveit ugyanúgy számozza, mint korábban Caesar éveit, de míg le nem győzi Kleopátrát, a kronológiai vázban Egyiptom királynőjének uralkodása lesz a meghatározó.

A krónikaíró az első uralkodók esetében láthatólag gondban volt még a megfelelő terminusok használatával, próbálta értelmezni a fogalmakat.²² A 3. római uralkodó, Tiberius trónra lépésekor a szerző még az *ἐμονάρχησεν* igét használta,²³ de utána minden esetben az *ἐβασίλευσεν* igével élt, amikor új uralkodó következett. A séma mindig ugyanaz: miután leírta, hogy az előző

²⁰ α'. Γάϊος Ἰούλιος Καῖσαρ πρῶτος Ῥωμαίων ἡρέθη μονάρχης βασιλεύς, ἐφ' οὗ τὰ Ῥωμαίων ἤκμασεν· καὶ οἱ μετ' αὐτὸν Καίσαρες προσηγορεύθησαν. ὃς καὶ ὕπατος βασιλεὺς πρῶτος Ῥωμαίων προῆλθεν (141r; Dindorf 355, 8–10).

²¹ Ῥωμαίων δεῦτερος ἐβασίλευσεν Καῖσαρ Σεβαστὸς Αὐγουστος ὁ καὶ Ὀκτάβιος ἔτη νϛ', μῆνας ζ', ὁμοῦ ,εφκά' (142v; Dindorf 360, 3–4).

²² Λέγει ὅτι πρῶτος ἐγένετο βασιλεὺς Ῥωμαίων μονάρχης ὁ Αὐγουστος, ὅστις ἐχρημάτισεν οὕτως· Αὐγουστος Καῖσαρ Ὀκταυιανός, τροπαιοῦχος, σεβαστός, κραταιός, ἱμπεράτωρ, ὅπερ ἐστὶν αὐτοκράτωρ ... Αὐγουστος Ὀκτάβιος ἐμονάρχησεν ἔτη μδ'. ὁμοῦ ,εφκά' ... Ἐντεῦθεν τινες ἀριθμοῦσιν τὸ πρῶτον ἔτος Αὐγούστου μοναρχίας, ἦντινα βασιλείαν Ῥωμαίων οὔσαν ἢ παρὰ τῷ Δανιήλ τῆς εἰκόνης σύγκρισις σιδηρᾶν ὀνομάζει, ὡς λεπτύνουσαν (Dindorf 364, 11 – 365, 3).

²³ Ῥωμαίων γ' ἐμονάρχησεν Τιβέριος Καῖσαρ ἔτη κβ'. ὁμοῦ ,εφμγ' (Dindorf 388, 7–8).

uralkodó hogyan halt meg, és hány évet élt, először mindig megadta, hogy a következő uralkodó hányadikként uralkodott a rómaiak felett, majd a neve következett, aztán, hogy hány évig volt hatalmon, s végül, hogy uralmának vége a Teremtéstől számítva hányadik évre esett.

A krónikaíró mindig csak egy uralkodót választott ki, akkor is, ha párhuzamosan többen is hatalmon voltak. A katonacsászárok zűrzavaros korszakában nem tudott minden uralkodót felsorakoztatni.²⁴ Maximinus Thrax (235–238) halála után ugyan megemlítette, hogy rövid ideig Balbinus és Pupienus (a krónikában Puplios) került hatalomra,²⁵ de ez a számolását nem befolyásolta. A következő uralkodó, akivel számolt, Gordianus, s ezzel egyszersmind a 238-as évben uralkodó mindhárom Gordianus nevű császárt letudta. A későbbi társcsászárokat és *usurpatorokat* meg sem említette.²⁶

²⁴ Maximinus Thrax (235–238), I. Gordianus (238), II. Gordianus (238), Pupienus (238), Balbinus (238), III. Gordianus (238–244), Philippus Arabs (244–249), Pacatianus (248–249), Messius Decius (249–251), Trebonianus Gallus (251–253), Aemilius Aemilianus (253), Valerianus (253–260), Gallienus (253–268), Valerianus Iunior (256–258), Ingenus (260), Regalianus (260), Macrianus Senior (260–261), Macrianus Iunior (260–261), Quietus (260–261), Aureolus (262, 268. augusztus–szeptember), II. Claudius Gothicus (268–270), Quintillus (270. szeptember), Aurelianus (270–275), Septimius Odaenathus (260–267), Vaballathus (267–272), Zenobia (267–272), Postumus (260–269), Marius (269), Victorinus (269–271), Tetricus (271–274), Tacitus (275–276), Florianus (276), Probus (276), Carus (282–283), Numerianus (283–284), Carinus (283–285).

²⁵ Ἰνδ. α'. γ'. ὑπ. Ἀλβίνου καὶ Οὐενούστου. Ἐπὶ τούτων τῶν ὑπάτων ἐπελθόντες οἱ στρατιῶται ἔσφαξαν Μαξιμίον Αὐγουστον εἰς Ἀκυλῆϊαν, ὄντα ἑτῶν ξε'. καὶ ἐβασίλευσεν Βαλβῖνος μῆνας γ', καὶ ἐσφάγη. καὶ ἐβασίλευσεν Πούπλιος ἡμέρας ἑκατόν, καὶ ἐσφάγη. Ῥωμαίων κδ' ἐβασίλευσεν Γορδιανὸς Σενίωρ ἔτη ζ'. ὁμοῦ ,εψγγ' (Dindorf 501, 1–5).

²⁶ A Maximinus Thrax és Diocletianus hatalomra kerülése közötti időszakban a krónika szerint az alábbi sorrendben követték egymást a császárok: Ῥωμαίων κγ' ἐβασίλευσε Μαξιμίνοσ Αὐγουστος ἀναγορευθεὶς ὑπὸ τοῦ στρατοῦ ἔτη γ'. ὁμοῦ ,εψμζ'.

Gondban lehetett a Diocletianus hatalomra kerülését megelőző események összefoglalásakor is. Mint ismeretes,²⁷ Carus katonai zendülés árán jutott hatalomra, s egyidejűleg két fiának, Carinusnak és Numerianusnak is *caesar* címet adományozott. A trónváltás hírére a szomszédos népek betörték a birodalomba, ezért Carus a nyugati tartományokat idősebbik fiára, Carinusra bízta, maga pedig Numerianusszal a perzsák ellen vonult. Sikeresen nyomult előre, azonban egy reggel holtan találtak rá sátrában. Egyesek szerint vilámcsapás végzett vele, mások szerint betegség, de Numerianus apósa, Arrius Aper is gyanúba keveredett. Numerianus *augustus* lett. A hadjáratot feladta és hazaindult, de Nicomédiában gyanús körülmények között ő is életét vesztette. Az ő halálával is Apert gyanúsították, ezért Valerius Diocles, a későbbi Diocletianus leszúrta a *praefectus praetoriot*. Dioclest császárrá kiáltották ki, aki ezáltal szembekerült Carinusszal. Carinust azonban egyik *tribunusa* meggyilkolta, így Diocletianus maradt a császár. A *Húsvéti krónikában* ehhez képest azt olvassuk, hogy Carinus császár Antiocheiában halt meg, amikor felvonult a perzsák ellen nagybátyja, Carus oldalán. Ezt a Carust villám sújtotta halálra Mezopotámiá-

Ῥωμαίων κδ' ἔβασίλευσε Γορδιανὸς Σενίωρ ἔτη ζ'. ὁμοῦ ,εψνγ'.

Ῥωμαίων κε' ἔβασίλευσε Φίλιππος ὁ Ἰουνίωρ ἅμα Φιλίππῳ τῷ υἱῷ αὐτοῦ ἔτη ζ'. ὁμοῦ ,εψνθ'.

Ῥωμαίων κς' ἔβασίλευσε Δέκιος ἔτος α'. ὁμοῦ ,εψξ'.

Ῥωμαίων κζ' ἔβασίλευσε Γάϊος Γάλλος ἔτη γ'. ὁμοῦ ,εψξγ'.

Ῥωμαίων κη' ἔβασίλευσεν Οὐαλεριανὸς Αὐγούστος ἔτη ιδ'. ὁμοῦ ,εψοζ'.

Ῥωμαίων κθ' ἔβασίλευσε Κλαύδιος ἔτη β'. ὁμοῦ ,εψοθ'.

Ῥωμαίων λ' ἔβασίλευσεν Αὐρηλιανὸς ἔτη ζ'. ὁμοῦ ,εψπέ'.

Ῥωμαίων λα' ἔβασίλευσε Πρόβος ἔτη ζ'. ὁμοῦ ,εψζα'.

Ῥωμαίων λβ' ἔβασίλευσε Κᾶρος ἅμα τοῖς υἱοῖς αὐτοῦ Καρίνῳ καὶ Νουμεριανῶ ἔτη γ'. ὁμοῦ ,εψζδ'.

Ῥωμαίων λγ' ἔβασίλευσε Διοκλητιανὸς ἔτη κ'. ὁμοῦ ,εωιδ'.

²⁷ Lásd Flavius Vopiscus beszámolóját a *Historia Augustá*ban, valamint *Havas L. – Hegyi W. Gy. – Szabó E.: Római történelem*. Budapest 2007, 584–585. (Részletesebben: *P. Meloni: Il regno di Caro, Numeriano e Carino*. Cagliari 1948.)

ban, Carinus pedig vereséget szenvedett és Karras városába menekült. A perzsák elfogták, és rögtön megölték. Megnyúzták, bőrből tömlőt készítettek, melyet tömjénnel átítatva megőriztek dicsőségük emlékére. Carinus 36 éves korában halt meg. Halála után testvére, Numerianus háborút indított a perzsák ellen, hogy megbosszulja fivérét, Carinust, és győzelmet aratott felettük. Később Numerianust megölte Aper *praetorio* a thrákiai Perinthosban, vagyis Hérakleióban. Rómában harmincharmadikként Diocletianus uralkodott 20 évig.

Mint láthattuk, a beszámoló a ma elfogadott tudományos állásponthez képest több eltérést tartalmaz. A fenti elbeszélés legszorosabb párhuzamait Malalasnál találjuk, néhány eltéréssel:²⁸

²⁸ *Chronicon Paschale* (Dindorf 509,14–510,18):

Ῥωμαίων λβ' ἐβασίλευσεν Κᾶρος ἅμα τοῖς υἱοῖς αὐτοῦ Καρίνω καὶ Νουμεριανῶ ἔτη γ'. ὁμοῦ ,εψζδ'.

Ἰνδ. α'. α'. ὑπ. Κάρου καὶ Καρίνου.

σζς' Ὀλυμπιάς.

Ἰνδ. β'. β'. ὑπ. Διοκλητιανοῦ καὶ Βάσσου.

Ἰνδ. γ'. γ'. ὑπ. Καρίνου τὸ β' καὶ Νουμεριανοῦ.

Ἔτους σνε' τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀναλήψεως τοῦ κυρίου, ἐγένετο διωγμὸς χριστιανῶν, καὶ πολλοὶ ἐμαρτύρησαν· ἐν οἷς ἐμαρτύρησεν καὶ ὁ ἅγιος Γεώργιος καὶ ὁ ἅγιος Βαβυλᾶς. οὗτος δὲ ἦν ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας τῆς μεγάλης, καὶ ἐκεῖ κατέφθασεν Καρίνος ὁ βασιλεὺς ἀπιῶν πολεμῆσαι κατὰ Περσῶν μετὰ τοῦ θείου αὐτοῦ Κάρου· ὅστις Κᾶρος ἐκεραυνώθη ἐν τῇ Μεσοποταμίᾳ. Καρίνος δὲ ἠττηθεὶς ἔφυγεν εἰς Κάρρας τὴν πόλιν. καὶ παραφωσέυσαντες οἱ Πέρσαι ἔλαβον αὐτὸν αἰχμάλωτον, καὶ εὐθέως αὐτὸν ἐφόνευσαν. καὶ ἐκδείραντες αὐτὸν ἐποίησαν τὸ δέρμα αὐτοῦ σάκκον, καὶ συμρνίσαντες ἐφύλαξαν εἰς ἰδίαν δόξαν. τελευταῖα δὲ οὗτος Καρίνος ὡν ἐτῶν λς'. καὶ μετὰ θάνατον αὐτοῦ Νουμεριανὸς ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἐπεστράτευσεν κατὰ Περσῶν εἰς ἐκδίκησιν τοῦ ἰδίου ἀδελφοῦ Καρίνου, καὶ περιεγένετο αὐτῶν δυνατῶς.

Εἶτα σφάζεται Νουμεριανὸς ἐν Περίνθῳ τῆς Θράκης τῇ νῦν καλουμένη Ἡρακλείᾳ ὑπὸ Ἄφρου ἐπάρχου.

Ῥωμαίων λγ' ἐβασίλευσεν Διοκλητιανὸς ἔτη κ'. ὁμοῦ ,εωιδ'.

Malalas (Thurn 12,34–37): (34.) Μετὰ δὲ τὴν βασιλείαν Πρόβου ἐβασίλευσεν ὁ θεϊότατος Κᾶρος ἔτη β'. ... ἐπεστράτευσεν δὲ κατὰ Περσῶν, καὶ εἰσελθὼν παρέλαβε τὰ Περσικὰ μέρη ἕως Κτησιφῶντος πόλεως καὶ ὑπέστρεψεν.

Malalasnál Numerianus keresztényüldözéseihez, kappadókiai Szent Geóργιος és Szent Babylas vértanúhalálához kötődik a fenti részlet. Az általa követett változatban Numerianus alakja keveredett Valerianus (253–260) császáréval, aki üldözte a keresztényeket, Carrhaeba igyekezett, perzsa fogságba esett, halála után pedig állítólag lenyúzták a bőrét és közszemlére tették ki.²⁹ A hibásnak tűnő adatok egy része tehát már Malalasnál megfigyelhető. A *Chronicon Paschale* szerzője ezt a beszámolót vette át, szinte szó szerinti egyezésekkel, s – nem tudni, mi okból – annyit változtatott a szövegen, hogy Numerianus és Carinus nevét még felcserélte. Számításait azonban ez nem befolyásolta, mert a három uralkodót együtt kezelte, s azt írta, hogy „*a rómaiak felett harminckettediként Carus uralkodott a fiaival Carinusszal és Numerianusszal, 3 évig; összesen 5794.*” (509, 14–15).

ἐτείχισε δὲ ἐν τῷ λιμίτῳ κάστρον, ὅπερ ἐποίησεν πόλιν, δοὺς αὐτῇ καὶ δίκαιον πόλεως, ὃ ἐκάλεσεν εἰς ἴδιον ὄνομα Κάρου. ὑποστρέψας δὲ ἐν Ῥώμῃ ἐξῆλθεν ἐν ἄλλῳ πολέμῳ Οὐννων, καὶ ἐσφάγη ἐπὶ τῆς ὑπατείας Μαξίμου καὶ Ἰανουαρίου, ὧν ἐτῶν ξ' ἤμισυ.

(35.) Μετὰ δὲ τὴν βασιλείαν Κάρου ἐβασίλευσε Νουμεριανὸς Αὐγουστος ἔτη δύο. ... ἐπὶ δὲ τῆς αὐτοῦ βασιλείας διωγμὸς χριστιανῶν μέγας ἐγένετο· ἐν οἷς ἐμαρτύρησεν ὁ ἅγιος Γεώργιος ὁ Καππάδοξ καὶ ὁ ἅγιος Βαβυλάς· ... καὶ ἐξῆλθεν ἀπὸ Ἀντιοχείας καὶ ἐπεστράτευσεν κατὰ Περσῶν· ἐν τῷ δὲ συγκροῦσαι αὐτὸν τὸν πόλεμον ἐπετέθησαν αὐτῷ οἱ Πέρσαι, καὶ ἀνεΐλαν τὸ πολὺ πλῆθος τῆς βοηθείας αὐτοῦ, καὶ ἔφυγεν ἐν Κάραις τῇ πόλει· καὶ φοσεύσαντες οἱ Πέρσαι παρέλαβον αὐτὸν αἰχμάλωτον καὶ εὐθέως ἐφόνευσαν αὐτόν· καὶ ἐκδείραντες τὸ δέρμα αὐτοῦ ἐποίησαν ἄσκον καὶ συμρυνιάσαντες ἐφύλαξαν αὐτόν εἰς ἰδίαν δόξαν· τὸ δὲ λοιπὸν πλῆθος αὐτοῦ κατέκοψαν. τελευτᾶ δὲ ὁ βασιλεὺς Νουμεριανὸς ὧν ἐνιαυτῶν λζ'.

(36.) Μετὰ δὲ τὴν βασιλείαν Νουμεριανοῦ ἐβασίλευσε Καρίνος Αὐγουστος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἔτη β'. ... ἐφίλει δὲ τὸ Πράσινον μέρος.

Ἡ μόνον δὲ ἐβασίλευσεν, ἐπεστράτευσεν κατὰ Περσῶν εἰς ἐκδίκησιν τοῦ ἰδίου αὐτοῦ ἀδελφοῦ Νουμεριανοῦ· καὶ περιεγένετο αὐτῶν κατὰ κράτος. ... Ἐν δὲ τῷ μέσῳ χρόνῳ τοῦ πολέμου ὁ αὐτὸς Καρίνος τελευτᾶ ἰδίῳ θανάτῳ, ὧν ἐνιαυτῶν λβ'. (37.) Μετὰ δὲ τὴν βασιλείαν Καρίνου ἐβασίλευσεν Διοκλητιανὸς ἔτη κ' καὶ μῆνας θ'.

²⁹ Lact. *De mort.* 5.

A *tetrarchiák* rendkívül bonyolult viszonyait leegyszerűsítve a krónikaíró Diocletianus után Nagy Konstantint tette meg császárnak,³⁰ a többi *augustus* és *caesar* pedig csak mellékszereplőként került szóba. Konstantin halála után ifjabb Konstantin, Constans és Constantius együtt szerepel 24 évnyi uralkodási idővel, de utánuk már lineárisan következnek az uralkodók egészen Hérékleios császárig. Theodosius halála után például megjegyzi ugyan, hogy „*Arkadios és Honorios egyszerre uralkodott*”, de uralkodási évüket 14 évben határozza meg, amely csak Arcadius éveinek felel meg (395–408), Honorius ugyanis jóval tovább uralkodott nyugaton (395–423). Innentől kezdve a keleti uralkodókkal folytatta a számolást a krónikaíró. A korábban említett séma Marcianus császár uralkodásáig követhető nyomon, onnantól kezdve a trónralépésekről szóló tudósítások már csak abban egyeznek, hogy megtudjuk, hogy az új uralkodó hány évig volt hatalmon, s uralmának vége a Teremtéstől számítva hányadik évre esett. Hérékleios császár hatalomra lépését azonban már részletes beszámoló előzi meg, nála már nem találjuk a szokásos bevezető mondatot.³¹

³⁰ Ῥωμαίων λγ' ἐβασίλευσεν Διοκλητιανὸς ἔτη κ'. ὁμοῦ ,εωιδ' (Dindorf 510, 18). Ῥωμαίων λδ' ἐβασίλευσεν ὁ θεϊότατος καὶ πιστότατος Κωνσταντῖνος ὁ μέγας, ὁ υἱὸς Κωνσταντίου, πρὸ ἡ' καλανδῶν ἀγούστου ἔτη λα' καὶ μῆνας ι'. ὁμοῦ ,εωμζ' (Dindorf 518, 8–10).

³¹ Καὶ τῆ ζ' τοῦ αὐτοῦ μηνός, διαφασούσης ἡμέρας β', Φῶτις ὁ κουράτωρ τῶν Πλακιδίας καὶ Πρόβος ὁ πατρικίος ἐπῆραν Φωκῶν ἐκ τοῦ Ἀρχαγγέλου τοῦ παλατίου ὀλόγυμνον, καὶ ἀπήγαγον διὰ τοῦ λιμένος ὡς ἐπὶ τὸν οἶκον τῶν Σοφίας, καὶ βαλόντες αὐτὸν εἰς κάραβον ἔδειξαν τοῖς πλοίοις, καὶ τότε ἀποφέρουσιν αὐτὸν πρὸς Ἡράκλειον, καὶ ἐπαρθείσης ἀπὸ τοῦ ὤμου τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ καὶ τῆς κεφαλῆς, ἡ μὲν χεὶρ αὐτοῦ περιεπάρη σπαθίῳ, καὶ οὕτω περιήχθη τὴν μέσην εἰσαγομένη ἀπὸ τοῦ φόρου. ἡ δὲ κεφαλὴ αὐτοῦ ἐβλήθη εἰς κοντάριν, καὶ οὕτω καὶ αὐτὴ περιήχθη τὸ δὲ ἄλλο αὐτοῦ σῶμα ἐπὶ κοιλίαν συρόμενον ἠνέχθη ὡς ἐπὶ τὴν Χαλκῆν τοῦ Ἰππικοῦ, ὅπιθεν δὲ αὐτοῦ τοῦ σκηνώματος ἐσύρη καὶ Λεόντις ὁ Σύρος ὁ ἀπὸ σακελλαρίων, καὶ ἔτι ἐμπνέοντος αὐτοῦ δέδωκεν αὐτῷ τις μετὰ ξύλου κατὰ τὴν Χαλκῆν τοῦ Ἰππικοῦ, καὶ τότε ἀπέθανεν, καὶ ἐπήρθη ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ, καὶ οὕτως ἀπενεχθέντων τῶν σκηνωμάτων αὐτοῦ καὶ Φωκᾶ εἰς τὸν Βοῦν, καὶ αὐτὰ

A nép vezetőinek sora a Teremtéstől Hérakleios császár uralmáig az egész krónikán végighalad, és mindenkinek a helyét pontosan kijelöli a több mint 6100 évet átfogó számegegyesen. Nincs értelmé számon kérni a szerzőn az 1-2 éves eltéréseket (amit például a *Chronicon Paschale* angol fordítói többször felrótta a krónikaírónak).³² Feleslegesnek és félrevezetőnek tartjuk azt is, hogy a fordításban – ahogy Du Cange latin fordításában is – az egyes éveknél feltüntették,³³ hogy hányadik évben járunk a mi időszámításunk szerint. A források összeegyeztetése és az adatoknak a bonyolult kronológiai rendszerben történő elhelyezése során szükségképpen adódtak kisebb pontatlanságok, és ahogy fentebb láthattuk, esetleg kisebb csúsztatások is előfordultak. Az ismeretlen krónikaíró azonban mindvégig következetesen ragaszkodott az általa kitalált rendszerhez, számításai pedig hihetetlenül pontosak: olykor több oldalnyi szöveg húzódik az egyes bejegyzések között, mégsem tévesztett a folytatásban. A korábbi időrendi táblázatokat és az elbeszélő forrásokat összeegyeztetve egy új műfajt teremtett, a krónikában található számítási hibák pedig szinte kivétel nélkül a kézirat hányattatásainak és a későbbi másolóknak köszönhetőek.

κατεκαύθη. ὁμοίως δὲ ἐκαύθη εἰς τὸν Βοῦν καὶ ὁ μαππάρης καὶ ὁ ταξεώτης τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως, ὁ ἐπιλεγόμενος ἀπὸ Δαιμονιαρίων.

Καὶ περὶ ὥραν ἐνάτην αὐτῆς τῆς δευτέρας ἡμέρας ἐστέφθη Ἡράκλειος βασιλεὺς ἐν τῇ ἀγιωτάτῃ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ ὑπὸ Σεργίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἐπὶ τὴν ἐξῆς ἡμέραν τρίτην ἵπποδρομίας ἀγομένης εἰσῆχθη ἡ κεφαλὴ Λεοντίου τοῦ Σύρου, καὶ ἐκαύθη εἰς τὸ Ἴππικὸν μετὰ καὶ τῆς εἰκόνοσ Φωκᾶ, ἦντινα εἰσῆγον ἐν τῇ ζῶῃ αὐτοῦ εἰς τὸ Ἴππικὸν μετὰ κηραψίας ἀσπροφοροῦντες οἱ μάταιοι τῶν ἀνθρώπων. ἐκαύθη δὲ κατ' αὐτὸν καὶ τὸ Βένετον βάνδον.

Ἰνδ. ιδ'. α'. βασιλείας Ἡρακλείου Ἀυγούστου. (Dindorf 700, 14; 701, 19.)

³² M. Whitby – M. Whitby: *Chronicon Paschale 284–628 AD*. Liverpool 1989.

³³ Ch. du Cange (ed.): *Chronicon Paschale a mundo condito ad Heraclii imperatoris annum dicesimum*. Paris 1688 (Venedig 1729²).

Farkas Zoltán

A városi élet nyomai a bizánci világtörténetben*

Az ún. felvilágosodás kora óta az európai történetírásban hosszú időn át volt szokás folyamatos hanyatlásként értelmezni és ábrázolni a bizánci történelmet.¹ Orosz bizantinológusok szerint viszont a bizánci császárság a kora középkorban megújult, ebben pedig, mint mondják, döntő szerepe volt az észak felől érkező szlávoknak.² A „beköltözésről” és a „vérfriessítésről” komoly vita alakult ki, s ezzel összefüggésben kezdték vizsgálni az ókori város és városi élet hanyatlását is.³ Máig hat az az elmélet, mely szerint a *polis* és a városi élet a hatodik században lehanyatlott és

* A tanulmány az OTKA NN 104456 sz. „Klasszikus ókor, Bizánc és a humanizmus. Kritikai forráskiadás magyarázatokkal” című pályázat támogatásával készült.

¹ Ehhez lásd *Kapitánffy I.*: A bizánci irodalom. In: *Kapitánffy I. – Caruha V. – Szabó K.*: A bizánci és újjörög irodalom története. Budapest 1989, 12–13.

² *A. Kazhdan – G. Constable*: People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies. Washington 1982, 14–15.

³ *P. Schreiner*: Bizánc. Bevezetés a bizantinológiába. Budapest 2002 (= Byzanz. München 1994) 219; *P. Schreiner*: Byzanz 565–1453. München 2008, 158 (néhány újabb szakirodalmi tétellel). A városok sorsa szinte láncfonal egy klasszikus történeti munkában (*W. Treadgold*: A History of the Byzantine State and Society. Stanford 1997 *passim*), míg egy másikban alig van szó városokról (*R.-J. Lilie*: Byzanz. Das zweite Rom. Berlin 2003), amihez azonban lásd *R.-J. Lilie*: Einführung in die byzantinische Geschichte. Stuttgart 2007, 203–210.

elhalt. A feltevést az írott forrásokkal és az anyagi kultúra emlékeivel, a rossz minőségű tárgyakkal és a VI–VIII. századi aprópénzek csökkenő számával próbálták bizonyítani.⁴ Mások viszont az aranypénz folyamatos kibocsátásával és az egyetemes zsinatokon megjelenő püspökök névsoraival vélték igazolhatónak a *polis* továbbélését.⁵ Ezeket az érveket elvetették, mégpedig joggal: ahogy az arany *solidus* folyamatos újraverése nem bizonyítja a gazdaság változatlan működését, úgy a zsinati akták sem bizonyítják a város továbbélését.

A késő ókor felé forduló kutatók új kérdéseket és módszereket hoztak a késő ókori város kutatásába.⁶ Kis-ázsiai városok lettek az ásatások helyszínei, régészek a várostörténeti kutatás hangadói.⁷ Azok a történészek, akik a hatodik század valamelyik felére vagy harmadára tették az ókori város, egyúttal az ókor végét, háttérbe szorultak. Míg a történész számára a város meghatározásakor

⁴ Tézisét Kazsdan több munkában finomította; életművéből (*S. Franklin: Bibliography of Works by Alexander Kazhdan*. DOP 46 (1992) 5–26) a legtöbbet idézett két idevágó dolgozata: *Vizantijskie goroda v VII–XI vv. Sovetskaja archeologija* 21 (1954) 164–183; *Derevnja i gorod v Vizantii IX–X vv. Moszkva* 1960. Gondolatmenete dióhéjban: *A. P. Kazsdan – G. G. Litavrin: Bizánc rövid története*. Budapest 1961, 42–45; tágabb összefüggésben: *A. P. Kazhdan – A. W. Epstein: Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Berkeley – Los Angeles – London 1990 (= 1985) 24–73 (különösen 31–56).

⁵ *G. Ostrogorsky: Byzantine Cities in the Early Middle Ages*. DOP 13 (1959) 45–66; *G. Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates*. München 1963, 112–113.

⁶ *J. F. Haldon: Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*. Cambridge 1990, 92–124; *A. Cameron: The Mediterranean World in Late Antiquity. AD 395–600*. London – New York 1993, 152–175.

⁷ Alapvető Clive Foss klasszikus tanulmánya: *C. Foss: Archaeology and the „Twenty Cities” of Byzantine Asia*. *AJA* 81 (1977) 469–486, melynek jelentőségét jól mutatja, hogy gyakran – nyilván fejből – pontatlanul idézik a címét. A tudománytörténeti fordulat jól látható egy magyarul is megjelent népszerű(sítő) könyvben: *C. Foss – P. Magdalino: Róma és Bizánc*. Budapest 1990 (= *Rome and Byzantium*. Lausanne 1977), különösen 49–80.

a település jogállása, valamint a városnak a helyi és állami közgazdaságban betöltött szerepe fontos, a régész a várost olyan jellegzetes épületekből, jellegzetes középületekből álló egységnek látja, melyet részben vagy egészben fal védett. Az írott forrásokat is megszólaltatni tudó régészek várostörténeti összefoglalásai hatottak a korszak történeti összefoglalásaira. A mai kutatás – túllépve a város továbbélésének vagy pusztulásának ellentétén – a változás és átalakulás megragadható elemeire összpontosít: a falépítésekre, a közterek beépítésére és az épületek újrahajósítására.⁸

Az utóbbi időben a városmag mellett a város szűkebb és tágabb környékét is vizsgálat alá vonták, ami újabb és újabb meghatározásokkal járt, hiszen a város olyan történeti fogalom, melyet koronként és területenként mindig más és más szempont(rendszer) szerint lehet meghatározni. Ma már nem az a kérdés, hogy mi a város, s nem is az, hogy milyen például a késő ókori, bizánci vagy középkori város, vagy hogy milyen elemekből áll, hanem – különböző viszonyrendszereket is bevonva a meghatározásokba – az, hogy mire való a város.⁹

A rövid kutatástörténeti áttekintésből is kitetszik, hogy a régi kérdések és egyszerű válaszok helyett – a *polis* továbbélt, elha-

⁸ Teljességre törekvő könyvészeti adatolással tekinti át az elmúlt ötven év várostörténeti kutatásait *L. Zavagno: Cities in Transition: Urbanism in Byzantium between Late Antiquity and the Early Middle Ages (AD 500–900)*. Oxford 2009, 1–32; 179–200. Szintén átfogó, az ásatásokról még részletesebb is *Bollók Á.: A bizánci állam régészeti kutatásáról*. *AntTan* 55 (2011) 23–48.

⁹ Lásd például a legutóbbi nemzetközi bizantinológiai kongresszus régészeti szekciójának (The Byzantine City and the Archaeology of the Third Millennium) plenáris előadásait: *J. L. Quiroga: Early Byzantine Urban Landscapes in the Southwest and Southeast Mediterranean*; *V. Ivanišević: Caričin Grad (Justiniana Prima): A New-Discovered City for a „New” Society*; s különösen *E. Zanini: Coming to the End: Early Byzantine Cities after the mid-6th Century*. In: *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies Belgrade, 22–27 August 2016. Plenary Papers*. Beograd 2016, 69–105; 107–126; 127–143.

nyatlott, romba dőlt vagy/majd megújult –, és az árnyaltabb megoldások, vagyis az időbeli töréspontok és a regionális törésvonalak kijelölése mellett az egyre bonyolultabb (olykor erőltetett) hipotézisek mindig újabb tényezőket vontak be a kérdéskörbe. A kutatók ma már elsősorban a város eltérő szerepeit és az ebből fakadó sokféleséget emelik ki, változó ütemű változásokon és a változások okain gondolkodnak. Másfelől viszont az is egyértelmű, hogy a (városi) régészet önmagában nem tud minden kérdést megválaszolni.

„Bizánc régészete történeti régészet, időrendi keretbe foglalt és szövegekkel átszótt. Egyszerű módon használjuk fel leleteinket akkor, ha hagyjuk, hogy ezek csak illusztrálják az írott forrásokból kikövetkeztetett történeti elbeszélést. Jó példa erre a bibliai régészet, mely kezdetben csak megelevenítette, egyben igazolta a Szentírás szövegeit. A régészek és a történészek mára felismerték, hogy a szöveg és a tárgy, a leírt szó és az anyagi kultúra kapcsolata ennél jóval bonyolultabb, s így gazdag lehetőséget kínál a múlt megértéséhez. A régésznek is, a történésznek is megvannak a maga történetei, egyrészt az írott szövegből és a szóbeli hagyományból származó történetek, másrészt az épített környezet és a műtárgyak történetei. E történetek kapcsolatát viszont csak akkor értjük jól, ha egyenrangú félként folytatunk párbeszédet.”¹⁰

A következőkben – az én történetemben – néhány, a késő ókori és bizánci város történetéről folyó vitában korábban még nem faggatott szöveget próbálok szóra bírni. Az első forrásunk egy VII. századi bizánci világtörténet, a *Húsvéti krónika*, amely a világ teremtésétől Kr. u. 628-ig, Ádámtól Hérakleios császárig veszi sorra az emberiség történetének kiemelkedő eseményeit.¹¹ A második szöveg egy rövid történet (*Historia syntomos*) a XI. századból,

¹⁰ J. Crow: Archaeology. In: L. James (ed.): A Companion to Byzantium. Oxford 2010, 294.

¹¹ J. Howard-Johnston: Witnesses to a World Crisis. Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century. Oxford 2010, 37–59; Juhász E.: A Húsvéti Krónika. Prolegomena. Budapest 2014.

amely a Rómát alapító Romulustól II. Basileios bizánci császárig (976–1025) tekinti át a római császárok uralmát.¹² Az előbbi mű szerzője ismeretlen, az utóbbié a kézirat szerint (is) Michaél Psellos.¹³ Ezek mellett más krónikákból, egy várostörténetből, végül a XI. századi Kekaumenos *Stratégikon*jából hozok példákat mondanodom megvilágítására.

A *Húsvéti krónikából* a Diocletianus trónra lépésétől (284) Hérakleios császár uralkodásának 18. évéig (628) tartó részt olvastam át.¹⁴ A világtörténet szövegének felszínén apró békalencseként úszó-lebegő adatok zöme híradás a Konstantinápolyt és kisázsiai elővárosait, Nikaiát és Nikomédeiát sújtó földrengésekről és tűzvészekről, a császárvárosban folyó építkezésekről: városfalak, kikötő, *forum*, fürdő, *gymnasion*, pékség, magtár, ciszterna és templomok építéséről, továbbá köztéri szobrok állításáról. Ez a mintegy ötven hely minket kevésbé érdekel, mert az ismeretlen szerző magán a tényen kívül szinte semmit sem mond, mert néhány kivételtől eltekintve máshol is szerepelnek ezek az adatok, mert szinte mindig a császár (az állam) az építtető, s végül mert a helyszín szinte mindig Konstantinápoly. A császárvároson kívül csak Helenopolis (Drepanon)¹⁵ és Iustinianopolis (Sykai) alapítása,¹⁶ Jeruzsálem fallal való körbevétele és újjáépítése,¹⁷ és Dara kiépítése kerül szóba.¹⁸

¹² W. J. Aerts (ed.): Michaelis Pselli Historia Syntomos. Berlin – New York 1990.

¹³ Farkas Z.: Historia syntomos. In: *Bangha I. – Mészáros T.* (szerk.): A Danubio ad usque Gangen. Klasszika-filológiai, indológiai és magyar kultúrtörténeti tanulmányok a 80 éves Vekerdí József köszöntésére. Budapest 2009, 129–136.

¹⁴ L. Dindorf (rec.): Chronicon Paschale I–II. Bonn 1832 (= PG 92); M. Whitby – M. Whitby: Chronicon Paschale 284–628 AD. Liverpool 2007 (= 1989).

¹⁵ 527, 9–13 Dindorf, AD 327.

¹⁶ 618, 14–19 Dindorf, AD 528.

¹⁷ 585, 16–17 Dindorf, AD 444.

¹⁸ 608, 19 – 609, 4 Dindorf, AD 498.

Ezzel szemben nagyon érdekes Iustinianus császár 533. évi állásfoglalása egy krisztológiai kérdésben.¹⁹ A császári rendelet címzettjei ugyanis a *métropolisok*, név szerint Róma, Jeruzsálem, Theopolis (Antiocheia), Alexandria, valamint Thessaloniké és Ephesos püspökei. A rendelet közzétevése után a következő bejegyzés áll: a császári rendeletet „minden város püspöke megkapta és egyházában kifüggesztette”.²⁰ A záró megjegyzés jól mutatja, hogy a római közigazgatásban hogyan veszi át a római *magistratus* és a városi vezetők (*decuriones*, *curiales*) szerepét a keresztény közösség élén álló püspök.

Kifejezetten érdekes az az adat, hogy a rómaiak, miután 363-ban a perzsáknak át kellett adniuk Nisibist, a város lakóit átköltöztették az Amida város falához hozzáépített fallal körülvett *faluba* (κώμη).²¹ Ez a híradás ugyanis egyfelől bizonyíték arra, hogy nem minden fallal körülvett település volt város, másfelől arra, hogy egy város pusztulása a megmenekült lakosság áttelepülése révén egy másik város lakosságának és gazdasági erejének a megnövekedéséhez is vezethet. *Nota bene*: egy bizánci város idegen hódítók (perzsák, arabok, törökök) kezén sem mindig enyészett el, ellenkezőleg: ismerünk olyan városokat is, melyek gyors gyarapodásnak indultak az erőszakos uralomváltás után.

Közhely, hogy a *Húsvéti krónika* a VII. század első harmadára vonatkozóan elsőrangú forrásunk. Ezért figyelemre méltó, hogy Hérakleios császár uralkodása alatt a szerző négy helyen (és csak ott) egy-egy város *környékéről* beszél, amely azonban *külterületként* valamiképpen az adott városhoz tartozott, annak része lehetett.²²

¹⁹ 630, 9 – 633, 14 Dindorf, AD 533

²⁰ 633, 15–16 Dindorf, AD 533.

²¹ 554, 15–18 Dindorf, AD 363: τειχίσας κώμην οὔσαν ἔξω τοῦ τείχους τῆς πόλεως Ἀμίδης προσέζευξεν τὸ αὐτὸ τεῖχος τῷ τείχει τῆς πόλεως Ἀμίδης, καλέσας τὴν κώμην Νισίβεως, καὶ ἐκεῖ πάντα τοὺς ἐκ τῆς Μυθονίας χώρας οἰκεῖν ἐποίησεν.

²² ἐπὶ τὰ μέρη Χρυσόπολεως 706, 12–13 Dindorf, AD 615; 718, 3 Dindorf, AD 626;

Egy sokak által elfogadott feltevés szerint a IX–XI. század közötti időszakban születnek újjá és borulnak ismét virágba a városok a bizánci birodalomban.²³ Az újjászületésnek azonban alig-alig találjuk nyomát a bizánci történeti munkákban, így például a *Historia syntomos*ban. Az igazság az, hogy a *Historia syntomos*ban még a világtörténetben rendszeresen előforduló adatok, így például a földrengésekről, tűzvészekről és állami építkezésekről szóló híradások is csak elvétve vannak.²⁴ A szórványos adatoknál beszédesebbek a nyelvi jellegzetességek. Az ókori város átalakulásáról szóló vitában nyomós érvnek számít, ha egy szövegben a görög *polis* szóval vagy a *kastron* latin jövevényszóval utalnak egy településre.²⁵ A *Historia syntomos*ban a *kastron* szó nem fordul elő; helyette a görög *phourion* szerepel (határ)erőd(ítmény) jelentéssel.²⁶ A kisvárosra is vannak keresett-választékos szavak: a *polisma* és a *polikhnion* (egyszer Syrakusa[i]ra).²⁷ Az arab betörések említései egyúttal szerepel a város és környéke (vagy a vidék).²⁸ A szóhasználat ugyanazt mutatja, mint a *Húsvéti krónikában*: a város valamely terület kiemelkedő települése, jóllehet itt más

ἐν τοῖς μέρεσι Χαλκηδόνος 708, 19 Dindorf, AD 615; ἀπὸ τῶν μερῶν Ἄδρια-
νουπόλεως 718, 6 Dindorf, AD 626.

²³ Szinte ténynek veszik ezt mértékadó lexikonok (ODB I [1991] 466) és tankönyvek, például T. E. Gregory: *A History of Byzantium*. Chichester 2010, 314.

²⁴ Nincs szó a konstantinápolyi városfal (HS 64) és az ún. külső falak (HS 69) építéséről; a várt adatok: 24, 4–10 Aerts, HS 36; 42, 60 Aerts, HS 59; 54, 56–57 Aerts, HS 70; 54, 69 és 56, 89–90 Aerts, HS 71; 70, 71–74 Aerts, HS 81; 88, 87 Aerts, HS 100; 108, 57 Aerts, HS 106.

²⁵ Erről sok adattal Vajner B.: *Castra, castrum, castellum*. Statisztika és interpretáció. (PhD; 2015 Piliscsaba); <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7431/file/disszertáció.pdf>

²⁶ φρούριον: 74, 46 Aerts, HS 84; 108, 56 Aerts, HS 106.

²⁷ πολίχνιον: 68, 17–18 Aerts, HS 79 (Syrakusa); 74, 34–35 Aerts, HS 83. πόλισμα: 72, 4 Aerts, HS 82 (Sykai). Falu jelentésben χωρίον: 92, 65–66 Aerts, HS 102 (Lakapa).

²⁸ πόλεις καὶ χῶρα; 78, 27 Aerts, HS 88; vö. 74, 36–37 Aerts, HS 83.

a lépték: már nem kistérségi, inkább tartományi.²⁹ A syrakusai tyrannosként ismert Dionysios (Kr. e. 367–344) szinte úgy van itt megnevezve, mint a bizánci *thema* császár által megbízott *stratēgosa*.³⁰ A X. századi keleti *reconquista* sikereiről beszámolva a *Historia syntomos* egyhelyütt *polisokként* sorolja fel Tarsost, Adanát, Laodikeiát, Uranopolist (Antiocheiát), Damaskost, Ramélét, Tripolist és Phoinikia városait, melyek korábban három évszázadon át arab uralom alatt éltek.³¹

A fentiek látszólag alátámasztják mindazt, amit a városokra vonatkozó forrásokról állítanak: a történészek szövegei – az írott források – aligha tudják keretbe illeszteni a régészek „történeteit”, a szóra bírt anyagi kultúrát. Az utóbbi időben azonban a világtörténetet és a kortörténetet már nem csak történeti forrásként olvassák, már nem csak történeti adatok tárházaként kutatják, mint korábban, hanem irodalmi alkotásként, melynek beágyazottsága, mi több: szövegköztisége van.³² A történeti elbeszélésekben a szikár tények mellett népmesére emlékeztető színes történetek is vannak, melyeket a későbbi történetírók is átvettek,

²⁹ 40, 34–35 Aerts, HS 58; 46,12–13 Aerts, HS 62; 68, 17–18 Aerts, HS 79; 98, 93 Aerts, HS 105.

³⁰ 94, 14–15 Aerts, HS 102.

³¹ 98, 91–95 Aerts, HS 105.

³² A teljesség igénye nélkül néhány tétel az utóbbi évekből: I. Nilsson – R. Scott: Towards a New History of Byzantine Literature: The Case of Historiography. C&M 58 (2007) 319–332; A. Markopoulos: From Narrative Historiography to Historical Biography. New Trends in Byzantine Historical Writing in the 10th–11th Centuries. BZ 102 (2009) 697–715; I. Nilsson – E. Nyström: To Compose, Read, and Use a Byzantine Text: Aspects of the Chronicle of Constantine Manasses. BMGS 33 (2009) 42–60. R. Macrides (ed.): History as Literature in Byzantium. Farnham 2010; E. C. Bourbouhakis – I. Nilsson: Byzantine Narrative: The Form of Storytelling in Byzantium. In: L. James (ed.): A Companion to Byzantium. Oxford 2010, 263–274; R. Macrides: How the Byzantines Wrote History. In: Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies Belgrade, 22–27 August 2016. Plenary Papers. Beograd 2016, 257–263 (további irodalommal).

olykor sokatmondóan igazítva a szövegen. Amit régen jámbor krónikások bárgyúságával vagy a kézirati hagyomány romlottságával magyaráztak, azt ma az olvasó befolyásolására tett kísérletként magyarázzák, olykor azonban túl sokat látva egy-egy szóban vagy fordulatban.

Néhány közismert, az újabb szakirodalomban felkapott történetet idézek most fel. A bizánci császár egyszer egy csodaszép almát kap ajándékba, melyet azonnal továbbad a császárnénak, az a szeretőjének, az meg gyerekkori pajtásának, a császárnak. A császár kérdésére, hogy hol az alma, a császárné azt válaszolja, megette. A szeretőt kivégzik, a császárné jótettekkel vezekel. A történet a különböző változatokban az egyes szereplők védelmére alakul hol így, hol úgy, egyszer ezt, másszor azt akarván tisztára mosni. A másik történet eredetileg a császárt embersegesnek és közvetlennek kívánta ábrázolni. Egyszer meglátva keresztfia szegény édesanyját a császár leugrik lováról, majd kísérete egy részét elbocsátva meghívhatja magát ebédre. Az asszony szinte megdermed a félelemtől, mire a császár térül-fordul, serényen megterít, majd bizalmasaival megeszegeti a kenyeret és sajtot, amit a szegény asszony kamrájában talált. A történet kicsit megfűszerezve a császári méltóság bemocskolásaként tálalható. A krónikás is ezt teszi.³³

A csodakutya történetét Kapitánffy István fordításában idézem:³⁴ „Ebben az időben feltűnt egy itáliai csavargó vörös kutyájával.

³³ Az idézett helyek szakirodalommal R. Scott: Text and Context in Byzantine Historiography. In: James: i. m. (32. j.) 251–262 (különösen 251 és 255–259) = R. Scott: Byzantine Chronicles and the Sixth Century. Farnham 2012, IV; lásd még R. Scott kötetének első két tanulmányát is I: Byzantine Chronicles. II: Byzantium in the Sixth Century and the Beginning of Byzantine History Writing.

³⁴ Mal. XVIII, 51; D. Hadzisz – Kapitánffy I. (szerk.): A bizánci irodalom kistükre. Budapest 1974, 83; L. Dindorf (rec.): Ioannis Malalae Chronographia. Bonn 1831, 453–454; I. Thurn (rec.): Ioannis Malalae Chronographia. Berlin – New York 2000, 381, 12–25.

Ez gazdája parancsára csodálatos mutatványokat hajtott végre. Gazdája megállt a piactéren: a bábész tömeg köréje csődült. Ekkor az ácsorgóktól átvette a gyűrűket, úgy, hogy a kutya nem láthatta. A gyűrűket a földre rakta és homokkal betakarta. Aztán ráparancsolt a kutyára, keresse meg a gyűrűket, s adja vissza kinek-kinek a sajátját. A kutya szaglászni kezdett, megtalálta, és a szájában mindenkinek odavitte a gyűrűjét. Ugyanez a kutya különböző császároktól vert pénzérmét nevük szerint szétválasztott. Ha megkérdezték, a körülálló férfiak és nők közül kikereste a terheseket, a kerítőket, a házasságtörőket, a zsugoriakat és a bőkezűeket. Mindig eltalálta az igazat, ezért sokan azt mondták, Püthia lelke költözött belé.” A vallástörténészt vélhetően a Pythia lelke érdekelné, a régészt a gyűrűk és az érmék, az irodalomtörténészt pedig az, hogy a bizánci világtörténet hagyományába olyannyira beleragadt ez a történet, hogy a Iustinianus-kori csodakutya még az oszmán török szultán pénzeit is kiszimatolja egy XVI. századi krónikában.³⁵ Számunkra most az az érdekes ebből a történetből, hogy a piactéren tömeg verődött össze a látványosságra (ἐν τῇ ἀγορᾷ, καὶ ὄχλου περιεστῶτος εἰς τὸ θεάσασθαι). A város számos meghatározása között – melyek között humoros is akad, például város az a település, ahol nyilvános illemhely van –, nem utolsó meghatározás volna, hogy város az, ahol bábész tömeg verődhet össze.

A köztéren való időzés: nézelődés, séta, beszélgetés, játék, fürdés, egy szónoki beszéd, egy kocsiverseny, vagyis a társas szórakozás a városi életnek olyan jellegzetessége, amit már az ókoriak is észrevettek.

A *Húsvéti krónika* alig beszél színházról vagy kocsiversenyről. A *Historia syntomos* viszont többször is, ráadásul a „sötétnek” mondott korra vonatkozóan. A hangsúlyozottan orthodox keresztény szerző rosszállóan sorolja az eretnek vagy igazhitű, de léha

³⁵ D. Sakel: A Probable Solution to the Problem of the Chronicle of the Turkish Sultans. In: J. Burke et al. (eds): Byzantine Narrative. Melbourne 2006, 204–220.

császárok bűnei között a csepűrágók és bohócok, a lovasjátékok, a fürdő és a lakoma kedvelését,³⁶ de rendszeresen kitér az irodalmi érdeklődésre is. Nem ütődünk meg, ha ezzel összefüggésben Bölcös Leóról és Bfborbanszületett Konstantínról hallunk.³⁷ Meglepő viszont ez a szinte irodalom nélkülinek ismert „sötét” kor uralkodói, Philippikos és Artemios esetében.³⁸ A VII–VIII. század irodalmi terméketlenségére tehát nem tűnik elégséges magyarázatnak a gazdaság vélelmezett pangása vagy a városok pusztulása – még akkor sem, ha forrásunkban csak a császárvárosról vannak adatok.

A *Húsvéti krónika* egyik elbeszélésében egy avar támadás (623) előtt a bizánci udvar béketárgyalásra vonul a kagán elé: „*Hérakleios császár thrákiai területre ment néhány vezetővel, s másokkal, nemcsak birtokosokkal és egyháziakkal, hanem iparosokkal és a két cirkuszi párt tagjaival és nem csekély számú tömeggel (...), mert az a hír járta, hogy békét kötnek a rómaiak és az avarok, és lovasjátékok lesznek Hérakleióban.*”³⁹ Az utolsó tagmondat tartalmazza a régésztől várt közvetett bizonyítékot arra, hogy Hérakleióban volt lóversenypálya (*hippodromos*), ahol lovasjátékokat és kocsiversenyeket lehetett rendezni a cirkuszi pártok, a zöldek és a kékek részvételével. De a szemfényvesztő bizánci diplomácia számára még fontosabb volt, hogy minderre a császár szilárd belpolitikai helyzetét mutató külsőségek között, azaz ütemes rigmusok kántálásával, *acclamatiókkal* kerülne sor. Az avar kagán azonban nem volt kíváncsi a látványosságra: váratlanul lerohanta Konstantinápoly előterét, majd zsákmányával visszavonult a Dunán túlra.⁴⁰

³⁶ 76, 58–62 és 71–74 Aerts, HS 85; 80,40 Aerts, HS 89; 96, 24–26 Aerts, HS 103.

³⁷ Erről Farkas Z.: *Literary Criticism in Psellus' Short History*. *ActaAntHung* 48 (2008) 187–192.

³⁸ 74, 52–53 Aerts, HS 85; 76, 79 Aerts, HS 86.

³⁹ 712, 13–19 Dindorf, AD 623.

⁴⁰ 713, 1–14 Dindorf, AD 623.

A világtörténet tehát, mint láttuk, nemcsak száraz adatokat, hanem érdekes történeteket is hagyományozott ránk. Ezek a történetek előbb az utcáról, utóbb korábban leírt szövegekből kerültek be a világtörténet kelléktárába. Egy ilyen, a szóbeliség minden nyomát magán viselő történetet lássunk most, amely akár egy világtörténetben is fennmaradhatott volna, de történetesen egy tizedik századi összeállításból ismerjük (DAI 53).⁴¹ A történet kortalan, helyszíne Chersón, a birodalom határvárosa. Hőse a város leggazdagabb emberének a leánya. A lány egy békekötést követően az ellenség királyának fiát kapja férjül. Apja halála után a lány maga igazgatja a birtokot. Amikor véletlenül rájön, hogy férje el akarja foglalni a várost, értesíti a város vezetőit a veszélyről, majd a városiak segítségével porig égeti a házat. A tűz elemésztí a férjet, el a házban rejtegetett ellenséget. Tettéért a város nagy tisztességben részesíti az asszonyt, aki azonban még többet kíván.

A hosszú meséből rövid részletek következnek most Moravcsik Gyula fordításában.⁴² Az első kép a városra terpeszkedő nagybirtokost állítja elénk. Gazdagsága alapja – mint a késő ókorban és a bizánci korban általában – a nagybirtok volt. Hősnőnk apját, Lamachost *„abban az időben – mint hírlík – majd felvetette a góg nagy gazdagsága, aranya és ezüstje, rabszolgái és szolgálóleányai, mindenféle barma és sok birtoka miatt, háza tája (τὸν οἶκον αὐτοῦ) széltében és hosszában négy kerületre terjedt ki (...) külön kapuja volt a falban és négy nagy főkapuja a be- és kimenetre más kisebb mellékkapukkal együtt, úgyhogy amikor barmai bejöttek a városba (ἐν τῇ πόλει), az*

⁴¹ Gy. Moravcsik (ed.) – R. J. H. Jenkins (transl.): Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Washington 1967, 258–287. K. Belke – P. Soustal: Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die *De administrando imperio* genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos. Wien 1995, 261–281.

⁴² Moravcsik Gy. (ford.): Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. Szeged 2003 (= Budapest 1950) 153–172.

állatok, lovak és kancák, birkák és üszők, juhok és szamarak, mindegyik csapat a maga kapuján jött be és ment a saját istállójába.”⁴³ Nem is volna ezzel semmi baj, hiszen kitűnő szöttes a régész számára a késő ókori nyugat-római villa leírásához, melybe beleszőhetné leletei történetét, ha történetesen nem a város kellős közepén állna Lamachos oikosa.

Hősnőnk jutalma, mint mondtam, nem maradt el: a városiak „két ércszobrot emeltek tiszteletére a város terén (ἐν τῇ πλατεῖα τῆς πόλεως) (...) az egyik oszlopra ugyanis szerényen felékesítve állították, amint a férje cselszövésének a dolgát feltárja a polgároknak, a másikon pedig harc közben ábrázolták, amint küzd a város cselszövőivel, ezenkívül szobra talapzatára rá is írták minden jótéteményét (...) ha valaki az erény kedvelője akar lenni, az időről időre mindég letisztítja ennek a talapzatát, hogy olvashatóvá tegye, ami rajta áll, s hogy felidéződjék annak emlékezete, amit ő tett.”⁴⁴ De hősnőnk még ennél is többre vágyott: azt akarta, ha majd betelik ideje, a falakon belül, a város közepén temessék el. Az ígéretek ellenére célját csak csalafintassággal tudta elérni: „néhány év elteltével (...) próbára akarta tenni őket és megtudni, vajon valóban készek-e az esküvel tett ígéretet teljesíteni és őt a város közepén (ἐν μέσῳ τῆς πόλεως) eltemetni, s összebeszélvén szolgálóleányaival, úgy tett, mint aki betelt az élettel és meghalt” (...) a városiak „hallván, hogy meghalt, meggondolták a dolgot magukban, s nem siettek esküjüknek eleget tenni, hogy a város közepén (ἐν μέσῳ τῆς πόλεως) temessék el, hanem felvevén kivitték a városon kívül, hogy ott temessék el.”⁴⁵ A magát halottnak tettető felült ekkor a ravatalon, felemlegette esküjüket, mire „nagyon elszégyellték magukat (...) s másodszor megesküdvé szavukat adták neki, hogy többé nem temetik el a városon kívül, hanem a város közepén (ἐν μέσῳ τῆς πόλεως), amit meg is tettek. És még életében felállították a szarkofágját (τὴν σορὸν

⁴³ DAI 53, 259–268 Moravcsik.

⁴⁴ DAI 53, 455–468 Moravcsik.

⁴⁵ DAI 53, 470–475 és 478–481 Moravcsik.

αὐτῆς) azon a helyen, amelyet ő kiválasztott, s még egy másik ércszobrot is emeltek, s ezt bearanyozva nagyobb biztosíték okáért a sírja mellé állították.”⁴⁶

A legendás elemekkel átszótt történet a X. századi bizánci enciklopédizmus legismertebb művében őrződött meg, de a történetmondás belső időrendje és tulajdonképpen a tartalma alapján sem tartható a szakirodalom régi feltevése, mely szerint a történet „magja” Krisztus előttre tehető.⁴⁷ A történet a késő ókorra datálható egyfelől, másfelől megjegyzendő, hogy a X. századi Konstantinápolyban teljesen érthető és elfogadható volt mindaz, amit ez az adott tárgyi környezetbe ágyazott történet elmond.

Az ókori város önkormányzatiságának anyagi terheit viselő réteg eltűnése (*curiales*, βουλευταιί) és a város irányításának átalakulása történelmi tény. Volt azonban idő, amikor a városra települő nagybirtok még hagyományos szerepet töltött be a város vezetésében, mint az előző történetben is, ahol Lamachos leánya évente látta vendégül Chersón lakóit az édesapja emléknapiján, nem zárkózva saját háza falai közé. A XI. században, amikor állítólag ismét kivirágzott a bizánci város és a városi élet, teljesen más magatartásmintáról olvashatunk: a visszahúzódás, az elvonulás, a bezárkózás és elkülönülés eszményéről.

Jó példa erre a magatartásra a XI. században élt Kekaumenos következő életvezetési tanácsa. „Ha van olyan barátod (φίλον), aki másutt él, és átutazik a városon, ahol laksz (διὰ τῆς πόλεως ἔνθα οἰκεῖς), ne szállásold el a házában (εἰς τὸν οἶκόν σου), hanem hagyd, hogy más-hová menjen. (...) Mert a házában, hallgasd csak, mennyi baj származik (ti. a vendégből). Először is: feleséged, lányaid és menyeid nem hagyhatják majd el a szobát (ἐκ τοῦ οἰκήματος), s így nem viselhetik megfelelően gondját a háznak. Ha mégis meg kell jelennüik, barátod a fejét forgatva

⁴⁶ DAI 53, 484–485 és 488–492 Moravcsik.

⁴⁷ R. H. J. Jenkins et al.: Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio II. Commentary. London 1962, 205–206.

legelteti rajtuk szemeit. Ha ott vagy, úgy tesz, mintha nem is látná őket, de ha egyedül marad velük, nyíltan megbámulja, mint járnak-kelnek, az övüket, a pillantásukat, felméri őket, ahogy mondani szokták, előlről-hátulról, hogy utóbb a háza népe szórakoztatására egyenként kifigurázza őket. Lenézi majd szolgálodat, asztalodat, háztartásodat; még a bevételeidről is kifaggat, meg hogy bírod-e ezt vagy amazt.”⁴⁸

Ez a visszahúzódó, bezárkózó, elkülönülő életmód nem jellegzetesen városi.⁴⁹

Mondandónkat úgy összegezzük, hogy a múlt feltárásához ismét kézbe kell vennünk régi szövegeinket, akár a világtörténet is, és ha új kérdéseket teszünk fel a régi szövegeinknek, akkor azok továbbra is vallanak nemcsak a városról és az anyagi kultúráról, hanem a késő ókori és bizánci gondolkodásmódról, annak folyamatos változásáról és átalakulásáról is.

⁴⁸ Cecaum. Strat. 101 = 148, 19–35 Spadaro; lásd még Cecaumeno: Raccomandazioni e consigli di un galantuomo. Testo critico, traduzione e note a cura di M. D. Spadaro. Alessandria 2008, 19–29; C. Mango: Byzantium. The Empire of the New Rome. London 1980, 82.

⁴⁹ Ugyanebben az időben a nyugat-európai város lakó (gondolkodásmódjának) legfőbb jellegzetessége – állítólag – a nyitottság. „A város falakkal körülvett zárt térben kialakított szervezeti rendszer, (...) egyúttal egymás mellettiségen alapuló társadalmi és politikai szervezet, ahol a leggazdagabbak nem tagolódnak hierarchiába, hanem egyenlő – egymás mellett ülő – emberek csoportját alkotják, amely egy azonos érzelmi és szolidáris tömeget kormányoz.” (A város lakói) „mindannyian egy sűrű népséggű kis univerzumhoz tartoznak, amely a falusiak előtt ismeretlen viselkedési formákat, sajátos életvitelt, mindennapi pénzhasználatot, és egyes esetekben a világra való kötelező nyitottságot ír elő számukra.” A városi kereskedő „nyitott a külvilág felé, és kész befogadni a városába tartó utakon más városokból érkező idegen hatásokat; nyitottsága (...) fejleszti és gazdagítja pszichológiai funkcióit, és (...) tudatosítja (...) önmagával saját énjét”. J. Rossiaud és M. Lombard szavait idézi J. Le Goff: Európa születése a középkorban. Budapest 2008 (L'Europe est-elle née au Moyen Âge? Paris 2003) 148–150. Ez az udvarias – ugyanakkor talán kissé felszínes – nyitottság érezhető ki Ióannés Tzetzés versezeteiből is: Gy. Moravcsik: Barbarische Sprachreste in der Theogonie des Johannes Tzetzes. BNJ 7 (1928–1929) 352–365 (= Moravcsik Gy.: Studia Byzantina. Budapest 1967, 283–292).

Mészáros Tamás

Megjegyzések a Chalkokondylés-életrajzhoz*

Mindaz, amit az utolsó bizánci történetíró, Laonikos Chalkokondylés életéről tudunk,¹ néhány mondatban összefoglalható.² Művének elszórt utalásából arra következtethetünk, hogy az athéni származású történetíró feltehetően valamikor 1430 körül született.³ Szülővárosát akkoriban a firenzei Acciaiuoli/Acciaioli/Acciajuoli-ház kormányozta,⁴ de miután az I. Antonio halálát

* A tanulmány az OTKA K 116371 és NN 104456 jelzetű pályázatok támogatásával készült.

¹ A név maga több különböző alakban is előfordul: Χαλκοκονδύλης, Χαλκονδύλης, Χαλκοκανδύλης stb., mindnek latinosa formája Chalcocondyles, Chalcondyles, Chalcocandyles stb., hogy a modern változatokról ne is beszéljünk. Bár a történeti műben a szerző saját apját Χαλκοκανδύλης néven említi, magunk a továbbiakban a nemzetközi szakirodalomban is elterjedt Χαλκοκονδύλης alakot használjuk. A Laonikos névalak a Nikolaos szándékosan archaizáló alakja.

² Vö. A. Akişik: *Self and Other in the Renaissance: Laonikos Chalkokondyles and the Late Byzantine Intellectuals*. PhD dissertation. Harvard University 2013, 4–10; A. Kaldellis: *A New Herodotus. Laonikos Chalkokondyles on the Ottoman Empire, the Fall of Byzantium, and the Emergence of the West*. Washington 2014, 1–15.

³ Laonikos művének elején (I, 8) felsorolja, mely területek voltak bizánci fennhatóság alatt születésekor. A leírás leginkább az 1429 és 1432 közti évekre illik.

⁴ Mégpedig Laonikos saját bevallása szerint (IV, 58) mindenki megalégedésére.

(1435) követő politikai harcban Laonikos apja, Geórgios alulmaradt a rivális trónkövetelőkkel szemben, a családnak többé nem volt maradása Athénban. A II. Murad szultántól támogatást remélő apa a törökök börtönébe,⁵ a kisfiú pedig rokonai társaságában a peloponnésosi Mystrasba került.⁶ Az itt töltött idő, leginkább a mystrasai udvarban munkálkodó Geórgios Gemistos Pléthonnak köszönhetően, meghatározónak bizonyult Laonikos életében: a fiatalember értő vezetés mellett ismerkedett meg a görög irodalommal és filozófiával, kialakult és megerősödött benne saját görögségének tudata, s mesteréhez hasonlóan maga is minden bizonnyal megmaradt pogánynak.⁷ Sajnálatos módon azonban az 1447 utáni időszakra vonatkozóan semmilyen biztos adatunk sincs Laonikos életéről és működéséről: művét valószínűleg az 1460-as vagy az 1480-as években fejezte be,⁸ a szerző további sorsáról azonban nincs tudomásunk. Minden egyéb kizárólag spekuláció, csupán puszta találgatás, igaz, ebből bőven akad.⁹

⁵ Geórgios később ismét megjárta a szultán börtönét: VII, 19.

⁶ Részletesebben lásd: VI, 50–51.

⁷ A mystrasai évekről érzékletes életképet nyújt az anconai Kyriacus beszámolója 1447 júliusából: Kyriacus of Ancona: *Later Travels*. Edited and translated by E. D. Bodnar (with C. Foss). Cambridge MA 2003, 298–303.

⁸ A korai datálás mellett A. Kaldellis: *The Date of Laonikos Chalkokondyles' Histories*. GRBS 52 (2012) 111–136. A kései datáláshoz H. Wurm – E. Gamillscheg: *Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles*. JÖB 42 (1992) 213–219.

⁹ Jelen állás szerint például nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy a Michaél Apostolios levelezésében szereplő Laonikos azonos-e a történetíróval vagy sem. A leveleket lásd: E. Legrand: *Bibliographie hellénique des XVe et XVIe siècles II*. Paris 1885, 234–259 és H. Noiret: *Lettres inédites de Michel Apostolis*. Paris 1889. A két személy azonossága mellett leginkább Darkó Jenő érvelt, lásd *Darkó J.: Zum Leben des Laonikos Chalkondyles*. BZ 24 (1924) 29–39; *Michael Apostolios levelei Laonikoshoz*. In: *Emlékkönyv Csengery János születésének hetvenedik évfordulójára*. Szeged 1926, 108–112; *Neue Beiträge zur Biographie des Laonikos Chalkokandyles*. BZ 27 (1927) 276–285; *Neuere Beiträge zur Biographie des Laonikos Chalkokandyles*. In: *Actes du IIe Congr. Intern. des Études Byz.* Belgrad 1929, 276–285. Manapság inkább az ellenkező

Így aztán a Laonikos munkásságával ismerkedő kutató már csak az újabb adatok reményében is fokozott kíváncsisággal fordulhat az „*Antónios Kalosynas orvos természettudós bevezetése és Chalkokondylés életével kapcsolatos megjegyzései*” címen hagyományozott rövidke, de annál több talányt tartogató írásműhöz. A mű *editio princeps*,¹⁰ amit azóta sem követett újabb kiadás, meglehetősen régi, ám elavultságánál is nagyobb baj, hogy a Karl Hopf által közölt szövegben – melynek megértését öt szűkszavú, részben felesleges lábjegyzettől eltekintve semmiféle magyarázat, értelmezés, *apparatus* nem segíti – már első olvasásra nyilvánvaló hibák és következetlenségek fedezhetők fel. Ráadásul a kiadás alapjául csak az egyik kézirat, a *Monacensis Graecus 150* szolgált, a művet tartalmazó másik kódex, a *Parisinus Graecus 1779* létezéséről a kiadó nem tudott.¹¹ Mindez részben megmagyarázza, miért maradt a szövegben a terjedelemhez képest viszonylag sok hibás olvasat. A mindenkori kiadó dolgát mindamellettnagyban nehezíti, hogy a szöveg – tárgyi tévedései, nyelvezetének egyenetlenségei és stiláris csiszolatlansága miatt – helyenként az érthetlenségig homályos. Először is tehát magát a forrást kell rekonstruálnunk, csak azután juthatunk el a Laonikos életére vonatkozó, esetlegesen új adatokhoz. Erre teszünk kísérletet a következőkben.¹²

álláspont látszik valószínűbbnek. Vö.: *Akışık*: i. m. (2. j.) 10–21; *Kaldellis*: i. m. (2. j.) 243–248.

¹⁰ *Ch. Hopf*: *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*. Berlin 1873, XXX–XXXI (bevezetés) és 243–245 (görög szöveg).

¹¹ Tudomásunk szerint a kis írást csak az alább ismertetésre kerülő két kézirat őrizte meg.

¹² A Hopf-féle szövegkiadás színvonalának megítélése tudományos körökben egyértelműen rossz. Bár az új kiadás gondolata felvetődött (vö. *O. Kresten*: *Phantomgestalten in der byzantinischen Literaturgeschichte*. JÖB 25 [1976] 221, 48. jegyzet: „*Eine kommentierte Neuausgabe, die den nicht sehr geglückten Druck bei Hopf ersetzen soll, möchte der Autor der vorliegenden Studie, so sich die Gelegenheit dazu ergibt, publizieren*”), ilyen tudunkkal nem készült.

Az 1873-ban megjelent szövegkiadás elkészítése során figyelembe vett kézirat, a müncheni Bayerische Staatsbibliothekben őrzött, 325 *folium*ból álló *Codex Monacensis Graecus 150* jelzetű kódex két művet tartalmaz.¹³ A minket ezúttal érdeklő rövidke írás az első néhány lapon (1^r – 3^r) olvasható.¹⁴ Az *auctor* feltehetően valamiféle bevezetésnek szánta munkáját a kézirat sorrendben második, terjedelmesebb darabjához, nevezetesen az athéni Laonikos Chalkokondylés *Ἀποδείξεις ιστοριῶν* című történeti művéhez (4^r – 321^r). A papírkézirat másolását a *subscriptio* tanúsága szerint 1567. november 21-én Toledóban fejezte be a *scriptor*.¹⁵ A kéziratot egyelőre csak a mikrofilmről készített papírmásolatról volt lehetőségem tanulmányozni. Mivel az írás néhány helyen nehezen olvasható, a későbbi alaposabb ellenőrzés elengedhetetlen.

Az *editio princeps*et jegyző Karl Hopf a műről és a kiadás körülményeiről szűk egy lapos bevezetőben szól. Érdeemes ebből a szokottnál kissé hosszabban idéznünk: „A következő mű – írja Hopf – a müncheni könyvtár 150-es sorszámú görög kéziratának 1-3 folióján található; a XVI. században írták, a hibáktól hemzsegő másolat a jól ismert Darmarios munkája. Remélve, hogy ebben a kéziratban találok néhány utalást Athén vezető családjának, a Chalkokondylésnek és az Acciaiuoli háznak a kapcsolatára, 1855-ben kértem Thomas professzor úrtól egy

¹³ Részletesen lásd: Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München III. Codices Graeci Monacenses 110–180. Neu beschrieben von K. Hajdú. Wiesbaden 2003, 226–228. A régi katalógus, I. Hardt: Catalogus codicum manuscriptorum Graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae II (106–233). München 1806, 164 a foliumok számát tévesen hozza. Az ott olvasható 521 első számjegye bizonyára nyomdahiba (recte: 3), továbbá Hardt nem számolta be a terjedelemben a 4 üres foliumot.

¹⁴ Az életrajz pontos címe: Ἀτωνίου τοῦ Καλοσυνᾶ ἱατροῦ φυσικοῦ προοίμιον καὶ εἰς τὸν βίον τοῦ Χαλκοδύλου. A romlott Χαλκοδύλου genitivusi alak mellett a mű szövegében a Χαλκόδηλος forma is előfordul.

¹⁵ 321^r: Ἐτελειώθη τὸ παρ(ὸν) χρονικ(ὸν) τοῦ (ἀθῆνζα: δημητρίου τοῦ) νικολάου τ(οῦ) | χαλκοδήλου λαονικέως, α-ωφωξζ | μηνι νοευρίου στὰς κ᾿ | ἐν τὸ τωλέτω | τῆς ἰσπανί(ας).

másolatot. Thomas úr volt szíves személyesen teljesíteni a kérést, de egyszersmind tájékoztatott, hogy az athéni hercegségre vonatkozó adat előkerülésével kapcsolatos reményem nem fog valóra válni. Mindenesetre, mivel ezek a Nikolaos (Laonikos) és Démétrios Chalkokondylés testvéri kapcsolatát említő életrajzi feljegyzések érdekesek a humanizmus irodalomtörténetének szempontjából, nem akartam kihagyni az írást, annál is inkább, mert a két görög tudós közt fennálló rokonság foka mind ez idáig vita tárgyát képezte.”¹⁶

A kiadó szemérmesen fogalmazott mondatai alapján élhetünk a gyanúperrel, hogy maga Hopf személyesen nem is látta az általa kiadott szöveget, hanem mindössze az arról kapott másolatot közölte, az átírás pedig valójában a „Thomas úr” néven emlegetett tudós filológus, vagyis Georg Martin Thomas munkája.¹⁷ Ha felütjük a megfelelő helyen a Münchenben őrzött görög nyelvű kéziratok Hardt-féle katalógusának azt a példányát, mely ma is a Staatsbibliothek tulajdonában van, sejtésünk máris bizonyossággá válik.¹⁸ Az említett kötetben ugyanis a kézirat nyomtatott le-

¹⁶ Hopf: i. m. (10. j.) XXX: „La pièce qui suit se trouve dans le ms. grec no. CL de la bibliothèque de Munich fol. 1-3 ; écrite dans le XVIe siècle, elle y a été copiée assez fautivement par le bien connu Darmarios. Ayant espéré trouver dans ce ms. quelques notices sur les relations entre les Chalcocondylas, primats principaux d’Athènes, et la maison des Acciajuoli, je priai en 1855 Mr. le professeur Thomas de m’en procurer une copie. Mr. Thomas eut la complaisance de l’exécuter lui-même, mais il avisa en même temps que mon espoir d’y trouver quelque chose sur le duché d’Athènes, ne devait point être réalisé. Néanmoins comme ces notices biographiques sur les frères Nicola (Laonicos) et Démétrius Chalcocondylas sont intéressantes pour l’histoire littéraire de l’humanisme, je n’ai pas voulu les omettre, d’autant plus que le degré de parenté qui existe entre les deux savants grecs, était jusqu’à présent matière à contestation.”

¹⁷ Georg Martin Thomas (1817–1887) pályafutásához lásd: K. Bosl (Hrsg.): Bosls bayerische Biographie. Regensburg 1983, 776.

¹⁸ Hardt: i. m. (13. j.) 164. A szóban forgó példány fényképfelvétele elérhető a következő web-oldalon (2015.05.20): <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/bsb00008170/images/index.html?fip=193.174.98.30&seite=168&pdfseite=>

írása mellett három, kézzel írott lapszéli jegyzetet találunk,¹⁹ melyek közül legalább az egyik, ha nem tévedünk, éppen Thomastól származik.²⁰ A szóban forgó középső bejegyzés – ez véleményünk szerint kronológiai rendben megelőzi a másik kettőt – így hangzik: „*Exscripsi in usum Car(oli) Hopf, qui edidit in Chroniques gréco-romanes p. 243–245*”,²¹ vagyis a szöveggel érdemben nem Hopf, hanem Thomas dolgozott.²² Ami Hopf Darmariosra vonatkozó észrevételét illeti, az egyértelműen a katalógust összeállító Ignaz Hardt – téves – megállapításának átvétele.²³ Pontosán ezt az állítást kommentálja – a nyomtatott szövegben Darmarios nevét aláhúzva és csillaggal utalva a jegyzetre – a talán szintén Thomastól származó felső és alsó bejegyzés, melyek szoros összetartozását a tartalmi kapcsolaton túl a felső bejegyzés végére és az alsó bejegyzés elejére írt csillag is bizonyítja. Éppen ez igazolja a jegyzetelés sorrendjére vonatkozó nézetünket. Thomas ugyanis először Hopf kérésének eleget téve átírta a kézirat megfelelő részét, s erről megemlékezett a katalógus margóján (= középső bejegyzés). Később, amikor – akár maga Thomas,²⁴ akár más – a nyomtatott szöveg egyik konkrét szavához, vagyis Darmarios névéhez kívánt kommentárt fűzni a kérdés újabb szakirodalmának ismeretében,

¹⁹ A kötet egyébként sem szűkölködik hasonló jellegű margóbejegyzésekben. Kódexünk másik darabjához, Laonikos történeti művéhez például a következő megjegyzést fűzte egy ismeretlen személy (*Hardt: i. m. [13. j.] 165*): „*Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstratio*. Ed. Eug. Darko. Vol 1. (1922) S XXII.”

²⁰ Legalábbis erre utal az *exscripsi* igealak *singularis* első személye, valamint a mondat végén olvasható Th. rövidítés (= Thomas).

²¹ A zárójelben olvasható hist. gr. 556 feloldása nem világos. Talán könyvtári jelzet?

²² Thomas még szövegjavítást is ajánlott Hopfnak, amennyiben az értelmetlen *πρωιστησῶν* olvasat helyett a *πρωιστησαμένων* vagy a *προεστῶτων* alakot javasolta. A kiadásban maradt a *πρωιστησῶν* forma.

²³ *Hardt: i. m. (13. j.) 164*: „*scriptura minuta et nitida A. Darmarii*”. Vö. 35. jegyzet.

²⁴ A középső és a másik két bejegyzés kézírása nem teljesen azonos. A különbségek magyarázatául szolgálhat a közben eltelt kb. hét esztendő is, de elképzelhető, hogy a felső és alsó jegyzet nem Thomastól származik.

ezt a névvel egy sorban kezdte meg (= felső bejegyzés: „*Contra Car<olus> Graux cod<icem> ab Andrea scriptum esse negat, Essai sur les origines du fonds grec de l’Escorial, 1880, p. 343 sqq.*”), de mivel észrevétele a korábbi jegyzet miatt nem fért ki, jobb híján az alatt folytatta az írást (= alsó bejegyzés: „*Fuit enim Antonius Calosynas medicus Toletanus Darmarii discipulus nostrumque codicem scripsisse videtur v<ide> Graux l<ocus> c<itatus> de Calosyna p. 342 sq.*”).

A Thomas által hivatkozott Charles Graux szerint tehát a kézirat az életrajzi írás szerzőjeként feltüntetett Antónios Kalosynas munkája, vagyis *autographonnal* van dolgunk.²⁵ Kalosynas *scriptori* tevékenysége jól ismert,²⁶ úgyhogy az állítás valóságtartalmáról személyesen is megpróbálhatunk bizonyosságot szerezni, ha összevetjük a müncheni kódex írásképét egyéb, bizonyíthatóan Kalosynas kezétől származó kéziratokéval.²⁷ Elgondolkodtató, hogy a Kalosynasra vonatkozó adatokat összegyűjtő Ernst Gamillscheg éppen a *Monacensis 150*-et másoló kéz kapcsán ad hangot óvatos fenntartásainak,²⁸ s a paleográfiai sajátosságok alapján magunk sem vagyunk teljesen meggyőződve arról, hogy

²⁵ Ch. Graux: *Essai sur les origines du fonds grec de l’Escorial*. Paris 1880, 342–344.

²⁶ Kalosynas pályafutásáról lásd: B. Λαούρδας: Κρητικά παλαιογραφικά. 8. Ο κωδικογράφος Αντώνιος Καλοσυνάς. ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ 4 (1950) 245–251; M. Vogel – V. Gardthausen: *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*. Leipzig 1909, 37–38.

²⁷ Az összehasonlítás alapjául egy 1563 körül másolt, Madridban őrzött Ióánnēs Damaskēnos-kézirat (Cod. Matr. 4792) két oldala (183^v, 202^v), valamint a szintén madridi, 1562-ben keletkezett Nyssai Szent Gergely-kézirat (Cod. Matr. 4857) egyik oldala (6^r) szolgált.

²⁸ E. Gamillscheg – D. Harlfinger: *Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600*. 1. Teil: *Handschriften aus den Bibliotheken des Grossbritanniens*. A: *Verzeichnis der Kopisten*. Wien 1981, 40: „*Duktus des Mon. 150 weicht von dem der anderen Hss. ab; ähnlichkeit mit anonymem Mitarbeiter des Andreas Darmarios.*” Vö.: O. Kresten: *Eine Sammlung von Konzilsakten aus dem Besitz des Kardinals Isidoros von Kiev*. Wien 1976, 53–57, A. 147.

kéziratunkat Kalosynas másolta.²⁹ A hasonlóságok közé tartozik a *gamma* és a *tau* magasra felhúzott szára, a végsigma használata a szó közepén, az *omega* és a rajta lévő hajtott ékezet egybeírása, a gyakori *trema* az *ióta* és az *ypsilon* fölött stb. Graux a *subscriptió*ban olvasható sajátos *aphairesis*, az *ἐς τὰς* (ti. ἡμέρας) *praepositíó*s szerkezet *σὰς* formában történő összevonását tekintette perdöntőnek, amely állítása szerint Kalosynasnál egyébként is előfordul.³⁰ Csakhogy a különbségek katalógusa sem elhanyagolható: másutt gyakran találkozunk a *καί* különböző *ligatúrá*ival, az *-ov*, *-ων*, *-αις* esetvégződéses rövidítéseivel, *horribile dictu*: Kalosynas saját keresztnevét máshol Antónios formában, vagyis *deltá*val írta. Ugyanakkor másutt nem találtunk példát a *tau* és az *omikron Monacensis Graecus*-ban megfigyelhető jellegzetes *ligatúrá*jára. A másoló a hehezeteket és ékezeteket többnyire jelzi, *ióta subscriptumot* nem használ. Ráadásul, bár a müncheni kézirat 4-5 évvel később keletkezett, mint az összehasonlítás során vizsgált többi Kalosynas-kódex, írásképe ennek ellenére sokkal rendezetlenebb, tapasztalatlanabb kéz munkájának tűnik. Mindent egybevetve több érv szól amellett, hogy a *Monacensis 150* nem autográf.

Ami a szerző személyét illeti, Antónios Kalosynas Krétán született egy Geórgios nevű pap fiaként. Eredetileg orvosi mesterséget tanult, majd a híres-hírhedt másoló és könyvkereskedő, Andreas Darmarios vette szárnyai alá. Maga is feltűnt az ellenreformáció kezdetét jelentő tridenti zsinaton (1563-ban), s feltehetően ott került kapcsolatba az Escorial könyvtárának egyik görög másolójával, nem mellesleg földijével, Nikolaos Turrianossal (Nicolaos de la Torre), továbbá néhány jeles spanyol egyházi személyel és könyvgyűjtővel (Martín Pérez de Ayala, Segovia püspöke,

²⁹ Vö.: H. Hunger: Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600. 1. Teil: Handschriften aus den Bibliotheken des Grossbritanniens. B: Paläographische Charakteristika. Wien 1981, 18–19.

³⁰ Graux: i. m. (25. j.) 344. Az általunk látott néhány Kalosynas-*foliumon* nem szerepelt a rövidítés.

Garcia de Loaysa toledói érsek, vagy éppen Diego és Antonio de Covarrubias is. Az ő meghívásukra telepedett át előbb Madridba, majd Toledóba, ahol több évtizeden át élt (1567–1598), miközben orvosi praxisát fenntartva lankadatlan szorgalommal körmölte a görög kéziratokat. A buzgó másolás mellett saját műveket is írt: az „életrajzon” kívül fennmaradt néhány ajánlása (*dedicatoria*), melyeket pártfogóihoz címzett. Szerzője volt továbbá egy dicsőítő beszédnek is,³¹ ám ez áldozatául esett az Escorialt 1671-ben kis híján elpusztító tűzvésznek – rossz nyelvek szerint az olvasóközönség jelentős megkönnyebbülésére.³²

Nem szóltunk még a müncheni kézirat talán leginkább különös soráról. Közvetlenül a cím mellett, a jobb oldali margón a következő olvasható: εἰς τὸν βίον χαλκονδύλου || ἰωάννου κυζῖ || κού. A más kéztől származó, más színű tintával írt *correctio* szerint tehát a kis mű valódi szerzője nem Kalosynas, hanem egy bizonyos kyzikosi Ióánnés. A név hallatán támadt tanácstalanságunk nem véletlen.³³ Az állítólagos szerző – csakúgy, mint Ióánnés Kerameus, a meliténéi Theodosios, vagy éppen Ióánnés Sikeliótés – kitalált személy,³⁴ mégpedig a mondatot a kéziratba író Andreas Darmarios agyszüleménye.³⁵ Az epidaurosi Darmarios *scrip-*

³¹ Λόγος καὶ ἐγκώμιον πρὸς τὸν λαμπρότατον καρδηνάλιον υἱὸν Μαξιμιλιανοῦ.

³² Graux: i. m. (25. j.) 343: „Grâce à l’incendie de 1671, nous sommes préservé de toute tentation de lire un certain grand discours qu’il avait composé dans le genre des Eloges.” Ugyancsak Grauxtól (i. m. [25. j.] 342) származik a rövid jellemzés: „ce Grec est un bavard intarissable”.

³³ Darkó J.: Kézirati tanulmányok Laonikos Chalkondylés történeti művéhez. EPhK 31 (1907) 29–33: a Κυζίκου alakot hibás képzésű melléknévnek tekinti (a szabályos Κυζικήνου helyett). A Κυζίκου forma azonban sokkal inkább Kyzikos városnév genitivusa, mely előfordul ugyan a fenti hasonló szerkezetben (pl.: Σόζομενος Εγyházτoρtέnet IV, 13, 5: Ἐλεῦσιος ὁ Κυζίκου; Σόκρaтέс: Εγyházτoρtέnet I, 13: Θεωνᾶς Κυζίκου, stb.), vagyis tulajdonnév mellett, de ez Darmarios hamisításának tényén nem változtat.

³⁴ Kresten: i. m. (12. j.) 207–222.

³⁵ Vö. Hardt: i. m. (13. j.) 164: „in margine A. Darmarii manu notatum εἰς τὸν βίον χαλκονδύλου ἰωάννου κυζικοῦ”. Utóbbi megjegyzés – eltekintve a görög átírás

tori tevékenysége meglehetősen jól ismert,³⁶ így hosszas leírás helyett most elegendő, ha felidézzük két rövid, de annál találóbb véleményt. A Laonikos-szövegkiadó Darkó Jenő szerint Darmarios „a szerzőnevek és műcímek gyalázatos elferdítője”,³⁷ Lodovico Antonio Muratori megfogalmazása pedig magáért beszél: „egy szóval Andreas Darmarios annyira elvetemült volt, hogy semmit nem szabad elhinnünk neki, még a címeket sem”.³⁸ *Summa summarum*: Darmarios, feltehetően azért, hogy drágábban adhassa el a lemásolt kéziratot, a valódi szerző nevét lecserélte egy jobb hangzásúnak vélt névre.

Erre egyértelmű bizonyítékot találunk a másik, korábban figyelmen kívül hagyott kéziratban. A művet tartalmazó másik említett kézirat ugyanis történetesen Darmarios keze nyomát őrzi, aki éppen a *Monacensis Graecus* használta mintának a másolóshoz.

A *Codex Parisinus Graecus* 1779 jelzetű papírkódex, melynek másolását a *subscriptio* szerint 1579. március 4-én fejezte be Andreas Darmarios, 652 *folium*ból áll, s ugyanabban a sorrendben ugyanazt a két művet tartalmazza. A kéziratot digitális fényképeken tanulmányoztam. A Kalosynas-írást (2^r – 7^r) itt is Laonikos tör-

pontatlanságától (helyesen: κυζίκου) – helytálló. Hardt figyelmét tehát elkerülte, hogy a főszöveg és a lapszéli jegyzet nem ugyanattól a kéztől származik. *Nota bene*: Hopf sem a bejegyzésről, sem Hardt észrevételéről nem vett tudomást.

³⁶ Részletesen O. Kresten: *Der Schreiber Andreas Darmarios. Eine kodikologisch-paläographische Studie* (diss.). Wien 1967; Juhász E.: *A Húsvéti krónika. Prolegomena*. Budapest 2014, 48–51.

³⁷ *Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrationes. Ad fidem codicum recensuit, emendavit, annotationibusque criticis instruxit Eugenius Darkó*. Tomus I. Praefationem, codicum catalogum et libros I–IV continens. Budapestini 1922, XXIII: „*infamis depravator nominum titularumque*”.

³⁸ L. A. Muratori: *Dissertazioni sopra le Antichità Italiane* III. Napoli 1753, 21: „*uno verbo, ita scelestus erat Andreas Darmarios, ut nihil illi credere debeamus, nec titulus eius*”.

téneti munkája követi (8^r – 652^r),³⁹ csakhogy a párizsi kódexben a Laonikos-*vita* szerzőjeként már kizárólag a kyzikosi Ióánnés neve szerepel, Antónios Kalosynasról egyetlen szó sem esik, bár a másolásnál használt minta nyilvánvalóan a müncheni kézirat volt.⁴⁰ Darmarios tapasztalt másoló volt, írásképe szép, jól olvasható. A hehezeteket, ékezeteket jelzi, az *ióta subscriptumot* kiírja. A tulajdonneveket a föléljük írt vonallal jelöli, néhány esetben (πατρίδα, ἀνθρώπων) összevonást alkalmaz.

Az események sorrendje tehát a következőképpen rekonstruálható. Egy Laonikos-kézirat másolása során a *scriptor* – vagy az írói ambíciókat is dédelgető Antónios Kalosynas, vagy egy másik, a Darmarios-körhöz tartozó másoló – a rövidke írásművet a müncheni kézirat elejére illeszti. Mikor aztán a mester, Andreas Darmarios ugyanerről a kódexről saját kezűleg készít egy újabb másolatot, átveszi az életrajzot is, ám úgy ítéli meg, hogy kifizetődőbb számára, ha a szerző nevét megváltoztatja. Ráadásul nem éri be annyival, hogy a párizsi kódexbe már eleve csak a Ióánnés Kyzikos név kerül, a mintául szolgáló kéziratban is meghamisítja a szerző nevét.

Ami immár magát a szöveget illeti, a *textus* meghatározása során az alábbiak szerint jártunk el. Először összevetettük a müncheni kódex szövegét az *editio princeps* változatával, ami korántsem bizonyult felesleges munkának, hiszen az *editio princeps* mintegy tucatnyi helyen szorult javításra. A párizsi kézirat

³⁹ H. Omont: *Fac-similés de manuscrits grecs des XVe et XVIe siècles de la Bibliothèque Nationale*. Paris 1887, 9.

⁴⁰ Erre utal az is, hogy a Laonikos mű címe azonos formában szerepel mindkét kéziratban. Vö.: H. Wurm: *Die handschriftliche Überlieferung der Ἀποδείξεις ιστοριῶν des Laonikos Chalkokondyles*. JÖB 45 (1995) 229–230. Darmarios ennek ellenére nem említi a Cod. Mon. 150-et, sőt a subscriptióban az Escorialra hivatkozik (652^r): ὑπὸ τῆς βασιλικῆς βιβλιοθήκης μεταγραφθὲν τῆς ἐν τῷ ἁγίῳ λαυρεντίῳ τοῦ σκουριαλίου. ἐν τῷ ἔτει ἄφοθ'· μαρτίῳ δ'. ὑπὸ ἀνδρέου δαρμαρίου τοῦ ἐπιδευρίου.

átírása jelentősen javította a szöveg állapotát, a tapasztalt Darmarios ugyanis számos helyen kiigazította tanítványa baklövéseit: az értelmetlen *λυτελῶς* helyett *λυσιτελῶς*, *ναῖοι* helyett *véοι* stb. A kisebb-nagyobb *correctiók* száma csaknem eléri a félszázat – igaz, akad köztük téves is (pl.: *ἀποστρέφοντο* igealak nincs), néhány nyilvánvaló hiba pedig Darmarios figyelmét is elkerülte (pl.: *πιθανωτέρα* helyett *πιθανωτέρα*, *ἐγκεχαρισμένην* helyett *ἐγκεχειρισμένην*, *ἐγγυλιδῶνται* helyett *ἐγκυλινδῶνται*).

Kalosynas nyelve jelentősen eltér az általa többször is méltatott atticista nyelvhasználatától. Az eltérések azonban nem feltétlenül hibák, a különbségek mögött részben bizonyára a XVI. században beszélt köznyelv hatását vélelmezhetjük. A klasszikus görögtől való eltérés leglátványosabban a hangtanban, azon belül is a magánhangzók írásában mutatkozik meg. A kiejtésben a hosszú és rövid magánhangzók közti különbség fokozatosan eltűnt, a magánhangzót jelölő egyes betűk hangértéke pedig megváltozott, s ennek következménye művünk helyesírásában komoly zavarokat okozott. Az egyes jelenségek ráadásul még egy kéziratban belül sem jelentkeznek következesen, egységes változásról nem beszélhetünk. A müncheni kéziratban például egyszer az *ει* *diphthongus* helyett *iótát* látunk, máskor pedig éppen ellenkezőleg, az *iótából* lesz *ει*. A végeredmény mindkét esetben hibás alakot eredményez. A hiba az előbbi esetben még értelemzavaró is: a helyes *παιδεία* „műveltség” helyett a hibás *παιδία* „fiatalság”; utóbb csak helyesírási jellegű: a „szabad idő hiánya” jelentésű kifejezés ugyanis görögül *ἀσχολία*, nem pedig *ἀσχολεία*. A rövidség és hosszúság megszűnése különösen zavaró lehet a mindkét hangzóval adathozható értelmes szavak esetében. Az egyetlen kitapintható tendencia, hogy Darmarios többnyire igyekezett visszaállítani a „klasszikus”, attikai formákat. Lényegesen egyszerűbben felismerhető jelenség a mássalhangzók téves egyszerűsödé-

se (τυρανίς egy nú-vel a helyes τυραννίς helyett), vagy éppen téves kettőződése (μάλ्लιστα két lambdával a helyes μάλλιστα helyett). A névszóragozásban is mutatkoznak sajátosságok: néhány esetben a mássalhangzó tövű névszók a szabályos *singularis accusativus* végződés (-α) mellé időnként a magánhangzós tövek analógiájára felveszik a -v esetragot is. A rövid szövegben a klasszikus normák szerint szabályos πατρίδα és Ἑλλάδα alakok mellett szerepelnek a szabálytalan πατρίδαν, Ἑλλάδαν formák is. Egy alkalommal pedig a *singularis accusativus* -v rag elmarad, s Φλωρεντίαν helyett Φλωρεντία áll a szövegben. A „firenzei” jelentésű melléknév mindkét kéziratban kétféle képzéssel szerepel. Az -ινος (*pluralis genitivus* Φλωρεντίων) képzős mellett (analógiás alapon) -ιος képzős alakokat is találunk a szövegben (*pluralis genitivus* Φλωρεντίων, *pluralis dativus* Φλωρεντίοις). Nyelvjárási ingadozás is előfordul: a γλωσσαν forma mellett a γλωτταν változat is megtalálható a szövegben. Akadnak továbbá egyeztetésbeli tévesztések (οἴτινες alany mellett ἐστίν állítmány) stb. A szókincs is szolgál érdekességekkel. Feltehetően a beszélt nyelv hatása, hogy a kiejtés változása ritkább szavak, kifejezések írásban torz, nem létező alakokat eredményez: például a helyes ἐγκυλινδοῦνται helyett ἐγγυλιδῶνται, κενοσπούδαξιν helyett καινοσπούδαξιν, κατατρύχουσι helyett κατατρίχουσι szerepel a kéziratokban. A tulajdonnevek esetében a legérdekesebb észrevétel éppen a tárgyul választott szerző, Laonikos nevére vonatkozik. A családnév esetében nem meglepő a tarka kavalkád, hiszen a pontos betűzési gyakorlat ma sem egyértelmű. Ennek megfelelően nem csodálkozunk, hogy a müncheni kéziratban a *singularis nominativus* Χαλκόδηλος mellett előfordul a *singularis genitivus* Χαλκοδύλου és *singularis accusativus* Χαλκόδουλον forma (mindkettő alanyesete Χαλκόδουλος), míg a párizsi kéziratot másoló Darmarios Χαλκόνδηλος alanyeset mellett két *singularis genitivusi* formát is használ, a müncheni kéziratba utólag

javított címben Χαλκονδύλου formában használja a történetíró nevét, a párizsi kódexben viszont visszatért a *nominativushoz* képest szabályos Χαλκονδήλου *genitivusi* alakhoz. Ennél is különösebb azonban, hogy a Νικόλαος keresztnév archaizáló formája, az összetétel elemeinek felcserélésével képzett Λαόνικος alak helyett mind a müncheni kódexben, mind Darmariosnál Λαοδικεύς formát találunk, amire tudomásom szerint máshol nincs példa. Ami az összképet illeti, tökéletesen egyetértünk Otto Kresten megállapításával: „Már a helyesírási és mondattani hibák elegendőek, hogy kétségbeesésbe kergessék a tiszta görög nyelvhasználatot követőket.”⁴¹

A nyelvi egyenetlenséget csak tetézi, hogy a gondolatmenet csapongása miatt helyenként rendkívül nehezen érthető, mit akar egyáltalán mondani a szerző: az egyik pillanatban még Laonikosról beszél, majd egyszer csak minden átvezetés nélkül a másik Chalkokondylés, Démétrios lesz a mondat alanya. Az apróbb érdekességek közé tartozik, hogy az utánzásra érdemesnek tartott, tiszta attikai stílus fő képviselőjének a szerző – Thukydides mellett – Héródianost tartja, akinek művét a bizánciak kétségtelenül nagyra értékelték, latin fordítását pedig a szövegben szintén hosszasan méltatott Angelo Poliziano készítette. Már ennyiből is látszik, hogy Kalosynas szívesen elkalandozik szűkebb tárgyától. Mi több, az összes tény, valamennyi adat mindmind a család ismertebb tagjára, az Itáliában páratlan karriert beteljesítő, Rómában, Perugiában, Padovában, Firenzében és Milanóban is rendkívül eredményesen működő Démétrios Chalkokondylésre vonatkozik, Laonikosról csak semmitmondó általánosságokat tudunk meg – azt is erősen közhelyszerű megfogalmazásban.

⁴¹ Kresten: i. m. (12. j.) 221: „allein seine orthographischen und syntaktischen Fehler genüigten, um einen puristischen Gräzisten zur Verzweiflung zu bringen”.

Annyi világosan látszik, hogy az írás nem járul hozzá újabb adattal Laonikos életrajzához. A mű – címe ellenére – sokkal inkább a görög műveltségeszmény ügyetlen idealizálása,⁴² de ebbéli minőségében is számot tarthat a tudományos közvélemény érdeklődésére.

⁴² Kresten: i. m. (12. j.) 221: „Der Text gibt sich nicht so sehr als biographische Information, sondern als ein – in seiner stilistischen und grammatikalischen Unbeholfenheit fast schon rührendes – Plädoyer für die überlegene kulturelle Bedeutung griechischen Bildungsgutes.”

Simon Lajos Zoltán

Adalékok Claudianus utóéletéhez: Venus birodalma

(*Epithalamium de nuptiis Honori Augusti 47–98*)

Claudianus költészetének egészen a XVIII. századig tartó töretlen népszerűsége és rendkívüli hatása közhelynek számít az irodalomtörténetírásban, e gazdag utóélet föltárása mégsem mondható előrehaladottnak. Alan Cameron 1970-ben megjelent úttörő monográfiájában Manitiusra hivatkozik, aki mintegy 60 középkori költőnél azonosított Claudianus-reminiscenciákat.¹ Pontosán negyven évvel később, 2010-ben a *Neue Pauly* 7. pótkötetének (*Die Rezeption der antiken Literatur*) Claudianus-szócikke a középkori recepció kapcsán még mindig csak Manitius eredményeiről számolhat be. Nemhogy a régóta *desideratum*ként számon tartott monografikus földolgozás nem készült el, de a résztanulmányok terén is kevés előrelépés történt. A *Neue Pauly* szerzője, Fritz Felgentreu joggal mentegetőzik, hogy Claudianus hatástörténete egyelőre csak hézagosan (*lückenhaft*) tekinthető át, különösen ami a reneszánsz és a barokk korszakát illeti.² Márpedig a humanista szerzők újabb, tudományos igényű szövegkiadásai

¹ A. Cameron: *Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*. Oxford 1970, 422.

² Claudian (Claudius Claudianus). In: *Ch. Walde* (Hrsg.): *Die Rezeption der antiken Literatur*. Der Neue Pauly. Supplemente. Band 7. Stuttgart–Weimar 2010, 253–262.

sejtenni engedik Claudianus egykori népszerűségét: Angelo Poliziano *Silvae* című gyűjteményének Francesco Bausi-féle kiadása 184 Claudianus-reminiszcenciát tart számon,³ míg Janus Pannonius elégiáinak kritikai kiadása 256 megfelelést azonosít.⁴ Hasonlóképpen Tito Vespasiano Strozzi *Borsias* című eposzának korszaknyitó kiadása adta az egyik kiindulópontot Siegmur Döpp cikkéhez,⁵ mely a reneszánsz latin epika claudianusi előképeinek vizsgálatát kezdeményezte még 1989-ben, azzal zárva tanulmányát, hogy ezek alaposabb föltárása „eine reizvolle Aufgabe sein müßte”.⁶ Tudomásunk szerint azonban ennek a kezdeményezésnek sem akadt folytatója: a 2004-ben megjelent *Aetas Claudiana* című reprezentatív tanulmánykötet, melyre a *Neue Pauly* említett szócikke is nagyban támaszkodik, csak Claudianus újkori recepciójáról közöl két tanulmányt.⁷ Természetesen a neolatin irodalom végeláthatatlanul sorjázó panegyrikusaiban és epithalamiumaiban Claudianus hatása nem lehet kérdéses. Hogy csak egy példát említsünk, az 1624-ben megjelent *Deliciarum gamicarum aureolus* című, 50 epithalamiumot összegyűjtő, több mint 600 oldalas gyűjtemény biztos sikerrel kecsegtetné Claudianus utóéletének kutatóját.⁸ Tájéírásainak vizsgálata ennél már csak azért is tanul-

³ Angelo Poliziano: *Silvae*. A cura di F. Bausi. Firenze 1996.

⁴ Iani Pannonii Opera quae manserunt omnia. Vol. II. Elegiae. Fasc. I Textus. Edidit, praefatus est et apparatu critico instruit I. Mayer, similia addidit L. Török. Budapest 2014.

⁵ W. Ludwig: *Die Borsias des Tito Strozzi, ein lateinisches Epos der Renaissance*. München 1977.

⁶ S. Döpp: *Claudian und lateinische Epik zwischen 1300 und 1600*. Res publica litterarum. Studies in the Classical Tradition XII (1989) 39–50.

⁷ *Aetas Claudiana*. Eine Tagung an der Freien Universität Berlin vom 28. bis 30. Juni 2002. Hrsg. von W-W. Ehlers, F. Felgentreu und S. M. Wheeler. München-Leipzig 2004. A két említett tanulmány: M. Fuhrmann: *Claudian in der Neuzeit*, 207–223., ill. S. Döpp: *Von Napoleon zu Ludwig XVIII: Der Claudian-cento des L. A. Decamp*. 224–258.

⁸ *Deliciarum gamicarum aureolus varia doctissima elaboratissimaque epitha-*

ságosabb lehet, mert egy költő ismertségét, olvasottságát talán az mutatja legjobban, ha teljesen eltérő műfajú és témájú szövegekben is kimutatható a hatása, kiváltképpen, ha egyes fordulatai mintegy a költői köznyelv részévé válnak.

Az utóéletkutatás jelenlegi állását jól mutatja Claudianus egyik legismertebb szöveghelye, Venus ciprusi kertjének és palotájának pompázatos leírása az *Epithalamium de nuptiis Honori Augusti* c. költeményében:

mons latus Ionium Cypri praeruptus obumbrat,
inuius humano gressu, Phariumque cubile
Proteos et septem despectat cornua Nili.
hunc neque candentes audent uestire pruinae,
hunc uenti pulsare timent, hunc laedere nimbi.
luxuriae Venerique uacat. pars acrior anni
exulat; aeterni patet indulgentia ueris.
in campum se fundit apex; hunc aurea saepes
circuit et fuluo defendit prata metallo.
Mulciber, ut perhibent, his oscula coniugis emit
moenibus et tales uxorius obtulit arces.
intus rura micant, manibus quae subdita nullis
perpetuum florent, Zephyro contenta colono,
umbrosunque nemus, quo non admittitur ales,
ni probet ante suos diua sub iudice cantus:
quae placuit, fruitur ramis; quae uicta, recedit.
uiuunt in Venerem frondes omnisque uicissim
felix arbor amat; nutant ad mutua palmae
foedera, populeo suspirat populus ictu
et platani platanis alnoque assibilat alnus.

(Nupt. Hon. 49–68)

Udo Frings máig alapvető kommentárjának *Die Nachfolger* című fejezetében viszonylag részletesen tárgyalja Sidonius Apollinaris és Venantius Fortunatus hasonló tárgyú műveit, a későbbi irodalomból azonban már csak Poliziano *Stanze per la giostra* című költeményét idézi.⁹ Néhány évvel később jelent meg Gordon Braden *Claudian and his Influence: the Realm of Venus* című tanulmánya, ám az ígéretes cím csalódást kelt, hiszen kizárólag a Frings által méltatott Poliziano-szöveghelyet elemzi, újabb imitációk föltárására nem vállalkozik.¹⁰ Frings megemlíti továbbá Boccaccio *Genealogia deorum gentilium* című enciklopédiájának Venusról szóló fejezetét, amelyben a firenzei tudós – bár a forrást tévesen megadva – Claudianus leírását is említi, ami nem is csoda, hiszen monumentális művét IV. Hugó ciprusi királynak ajánlotta. Ennek kapcsán Frings fölveti, hogy a *De nuptiis* keresztény-allegorikus értelmezése még a XIV. században is eleven lehetett. Létezik ugyanis olyan kézirat, mely az *Epithalamium*ot a XLIV. zsoltárral és az Énekek énekével kapcsolja össze: *Epithalamium Honorii et Mariae vel ercuvtavit cor meum etc. ut Cantica canticorum*.¹¹ Az viszont már elkerüli Frings figyelmét, hogy Claudianus leírásának misztikus színezetű imitációja Boccaccio műveiben is föllelhető.

A *Buccolicum carmen* talán legszebb darabjában, a XIV., *Olympia* című eclogában Boccaccio korán elhunyt kislánya, Violante emlékének állít feledhetetlen emléket. A hajlott korú költőnek éjszakai látomásban jelenik meg az üdvözültek seregében immár Olympiává átlényegült gyermeke. Atyja arról kérdezetgi, igaz-e mindaz, amit hajdan Minciades – vagyis Vergilius – énekelt pásztorsípján (*cantare solebat stipula*, 160) a túlvilági boldogságról, Violante pedig a mennyek királyságának részletes leírásával vigasztalja: van

⁹ Claudius Claudianus: *Epithalamium de nuptiis Honorii Augusti*. Einleitung und Kommentar: U. Frings. Meisenheim am Glan 1975, 21 sk.

¹⁰ G. Braden: *Claudian and his Influence: the Realm of Venus*. *Arethusa* 12 (1979) 203–231.

¹¹ *Frings*: i. m. (9. j.) 21.

egy félreeső hegy, mely a beteg bárányoknak, vagyis a bűnös lelkeknek megközelíthetetlen, és amely örökös fényben tündököl, csúcsán pálmaerdők, babérfák és cédrusok nyúlnak a csillagokig, ahol az örökös tavaszt nem zavarják meg zord szelek, ahonnan száműzve van a földi köd, az éjszaka és viszálykodás:

Est in secessu pecori mons inuius egro,
Lumine perpetuo clarus, quo primus ab imis
Insurgit terris Phebus, cui vertice summo
Silva sedet palmas tollens ad sydera celsas
Et letas pariter lauros cedrosque perennes,
Palladis ac oleas optate pacis amicas.
Quis queat hinc varios flores, quis posset odores
Quos lenis fert aura loco, quis dicere rivos
Argento similes mira scaturigine circum
Omnia rorantes, lepido cum murmure flexus
Arbustis mixtos nunc hinc nunc inde trahentes?
[...]

Ver ibi perpetuum nullis offenditur austris
Letaque temperies loca possidet. Exulat inde
Terrestris nebula et nox et discordia rerum:
Mors ibi nulla manet gregibus, non egra senectus,
Atque graves absunt cure maciesque dolorque;
Sponte sua veniunt cunctis optata. Quid ultra?
Dulcisono resonat cantu mitissimus aer.

(XIV, 170–180; 190–196)

Ezt az érzékletes leírást többféleképpen magyarázták: Vladimiro Zabughin szerint a középkori látomásirodalom, mindenekelőtt a *Visio Tnugdali* (vagy *Tungdali*) kelta eredetű motívumkincse uralja az elbeszélést: „*tutto ciò è irlandese*”.¹² Vele szemben

¹² V. Zabughin: *L'oltretomba classico medievale dantesto nel Rinascimento. Parte prima: Italia, secoli XIV e XV.* Roma 1922, 59.

Giuseppe Chiecchi amellett érvel, hogy az egész leírás dantei motívumokból építkezik, s a *Purgatórium* XVIII. énekének (*divina foresta spessa e viva*) tudatos imitációja.¹³ Noha egyik szerző fölvevései sem megalapozatlanok, a szó szerinti megfelelésekkel kimutatható klasszikus előképet mindketten figyelmen hagyják. (Érdekes módon a *Bucolicum carmen* egyetlen modern kommentárja, G. B. Perini munkája sem regisztrálja e párhuzamokat.¹⁴) Mi több, Chiecchi ezeket szinte minden esetben Dantéra vezeti vissza, noha mind a leírás elejére helyezett *mons invius*, mind a pozitív értelemben először Claudianusnál előforduló *exulo* ige a kedvezőtlen időjárás viszonyok hiányára vonatkoztatva (*pars acrior anni exulat, Nupt. Hon. 54–55, vö. Bucc. carm. XIV, 191–192: exulat inde terrestres nebula*) a *De nuptiis* közvetlen hatását igazolja. Jegyezzük meg, hogy az idézett szöveghelyre Chiecchi is hivatkozik – a dantei hatás bizonyítására. Chiecchi tézise szerint Boccaccio azzal, hogy Dante leírásának latin parafrázisát illeszti be költeményébe, Petrarccal folytat poétikai vitát, aki a bukolikus költészetben mestere volt, de aki az *Isteni Színháték* költői értékével szemben fönntartásokkal viseltetett. Boccaccio viszont azáltal, hogy Dante leírását parafrázeálja, a firenzei költő klasszikusokkal egyenrangú mivoltát (Minciadesszel, vagyis Vergiliusszal szemben is) a menyeyei hazából a földre látogató Olympia tekintélyével hitelesíti. Ily módon a túlvilági hely leírása költői állásfoglalásként értelmezhető.¹⁵ Ha azonban a klasszikus allúziókból szőtt *integumentum* erősen claudianusi színezetét, a leírás elejére és végére helyezett,

¹³ G. Chiecchi: Per l'interpretazione dell'egloga *Olimpia* di Giovanni Boccaccio. Studi sul Boccaccio 23 (1995) 232.

¹⁴ *Bucolicum carmen*. A cura di G. B. Perini. In: Tutte le opere di Giovanni Boccaccio, a cura di V. Branca. V/2. Milano 1994, 689–1090.

¹⁵ Chiecchi: i. m. (13. jegyz.) 227: „Il riconoscimento de questa interferenza bucolica tra Petrarca e Boccaccio comporta l'avvistamento del centro semantico dell'egloga *Olimpia*: una valutazione dei precursori poetici e, in definitiva, una dichiarazione di poetica.”

szó szerinti megfeleléseket mutató allúziókat is figyelembe vesszük, ez a föltevés némileg vitathatóvá válik, hiszen Claudianus Petrarca legkedvesebb költői közé tartozott, már csak azért is, mert kortársaihoz hasonlóan úgy tudta, hogy az ókor utolsó nagy költője tősgyökeres firenzei (*conterraneus meus*) volt. Saját kezű széljegyzeteivel ellátott Claudianus-kódexét ma a Bibliothèque Nationale őrzi. Noha máig nélkülözhetetlen Claudianus-kiadásában Th. Birt az írja, hogy Petrarca latin nyelvű költeményeiben egyetlen imitációt sem talált,¹⁶ P. de Nolhac pedig ma már klasszikus monográfiájában megállapítja, hogy a firenzei költő Claudianus műveit alig olvasta,¹⁷ a *Bucolicum carmen* és az *Epystole metricae* alaposabb vizsgálata ennek az ellenkezőjét bizonyítja, elegendő itt az *Argus* című eclogára (*Bucolicum carmen* II) utalni, ahol Bölcs Róbert magasztalásának egyik legfontosabb előképe a *De consulatu Stilichonis*-ban lelhető föl.¹⁸ Nem kétséges tehát, hogy Petrarca, aki Venus palotájának leírását, s valószínűleg annak allegorikus, eszkatológiai értelmezését is jól ismerte, Boccaccio szövegében is elsősorban a claudianusi áthallásokra figyelt föl, s kevésbé a Dante költeményével való hasonlóságokra.

A *De nuptiis* még hosszú ideig befolyásolta a neolatin költészet édenkert-ábrázolásait. Hasonló leírást találunk egy évszázaddal később a Quattrocento egyik legeredetibb és legtermékenyebb latin költőjénél, a *Christianus Maro* néven emlegetett Baptista Mantuanusnál is. *Parthenice* című nagyszabású művének hét

¹⁶ „Atque in imitationem Claudianeam horum quidem et inferiorum temporum inquirere parum vacavit; in Petrarcae Latinis carminibus nullam reperire me memini.” Claudii Claudiani Carmina. Recensuit Th. Birt. [MGH Auctorum antiquissimorum tomus X] Berolini MDCCXCII. LXXXII. (De carminum primis fati)

¹⁷ P. de Nolhac: Pétrarque et l’humanisme. Nouvelle édition, remaniée et augmentée. Paris 1965, 202.: „Si l’on s’en tenait au témoignage des oeuvres de Pétrarque, on pourrait croire qu’il a lu a peine Claudien.”

¹⁸ Lásd erről korábbi tanulmányunkat: *Lacrimabilis arbor*. Petrarca, Nápolyi Endre és római epikus költészet. AntTan 58 (2014) 261–288.

könyvében a hét legismertebb női szent életrajzát dolgozza föl klasszikus veretű hexameterekben, az *amplificatio* minden eszközét mesterien alkalmazva. Alexandriai Szent Katalin életrajzának (*Parthenice secunda sive Diva Catharina*) azon jelenetében, amikor Maxentius császár a hitéhez makacsul ragaszkodó Katalint megkorbácsoltatja, majd kétnapi, étlen-szomjan való elzárásra ítéli, sebeit az Édenkertből származó csodálatos, gyógyító erejű gyökér, a *móly* segítségével orvosolják (*omniaque infuso curavit vulnera moly*, 309) az angyalok:

Est locus Eeos Phoebi nascentis ad ortus
Arduus attollens vicina cacumina coelo.
Thraicia maior Rhodope, sublimior Ossa,
Pelion Aemonium superans, et culmen Olimpī,
Caucaseasque nives ubi sunt iuga maxima Tauro.
Illic perpetuo vernantia gramine rura,
Perpetui fructus aeternaque gratia florum,
Vernaque temperies, semper sine nubibus aer
Limpidus, Auster abest, Boreas non sibilat, Eurus
Exulat, occidua Zephyrus non murmurat aura.

(III, 262–271)

Az Édenkertet leíró digresszióban ugyanúgy megtaláljuk tehát a zord időjárástól való védettséget a claudianusi *exulat* igével hangsúlyozó leírást, mint Boccacciónál, de jellegzetesen claudianusi fordulat az *aeterno gramine* is: az először a *De raptu*ban előforduló kép az örökké zöldellő mezőkről nem ritka a neolatin költészetben, s hogy csak egy példát említsünk, a paradicsomkert leírásához használja föl Ugolino Verino is *Paradisus* című költeményében:

Non rapidi soles, gelidis non bruma pruinis
Aeterno urebat florentes gramine terras:
Ver erat atque arbos maturo pondere ramos
Curvabat floresque simul fructusque ferebat.

(221–224)¹⁹

Érdemes itt megemlíteni, hogy a *De raptu Proserpinae* Elysium-ábrázolása (II, 284–293) hasonlóképpen befolyásolta nemcsak a kora újkori túlvilágleírásokat, hanem az eszményített táj bukolikus leírásait is; elegendő itt az először szintén Claudianusnál előforduló *perpetui flores* (289) jelzős szerkezetre utalni.²⁰ Az örök-ké nyíló virágok képe, az Elysium leírásainak ez az igen ősi eleme²¹ is a késő ókori költő megfogalmazásában válik a költői *locus communis*-gyűjtemények részévé.²²

A misztikus színezetű édenkertleírások motívumai kézenfekvő módon kerülnek át azután az elveszett földi paradicsom, az újonnan fölfedezett egzotikus tájak, az érintetlen természet soha nem látott, aranykori szépségét megjelenítő költői szövegekbe. Claudianusi áthallásokat találunk újabb egy évszázaddal később a görög lírikusokat nagy lelkesedéssel latinra átültető bresciai humanista, Lorenzo Gambara *De navigatione Christophori Columbi* című, 1586-ban közzétett eposzában is. Az édenkertleírások

¹⁹ A szöveg modern kiadása: Ugolino Verino: *Carlias. Ein Epos des 15. Jahrhunderts. Erstmals herausgegeben von N. Thurn.* München 1995, 42–66. Az eposz részletes, természetesen a Claudianus-hatást is föltáró kommentárja szintén N. Thurn munkája: *Kommentar zur Carlias des Ugolino Verino.* München 2002.

²⁰ *Hic tibi perpetui surgent de gramine flores, / Liliaque et violae cultique rosaria Poesti.* (Petrus Angelius Bargaeus, *Ecloga I. Galatea* 46–47)

²¹ Megvan már Pindarosnál is (*Ol.* II, 72.), lásd ehhez Adorjáni Zs.: *Szem és tekintet Pindaros költészetében.* Budapest 2014, 162. skk.

²² Lásd pl. *Elegantiarum poeticarum per locos communes digestorum flores... opera I. Blumerel.* Lugduni MDCLI, 474. (*PRATUM*)

motívumait Quiqueia, a mai Haiti szigetének hegyektől övezett, háborítatlan mezeire alkalmazza:

Planities hic magna tacet, campique patentes,
Quos circum montes excelso vertice cingunt:
Commoda frumentis haec sunt et vitibus arva,
Et pecori haud ingrata seges, nam gramina miris
In vacuum se laeta modis de cespite tollunt,
Quae non laedit hyems spirantibus aspera Cauris,
Non nix alta tegit, bruma aut glacialis adurit.

(III, 417–423)

Az eposz legújabb, kritikai kiadását elkészítő Manuel Yruela Guerrero a szöveghelyhez csak Ovidiustól és Vergiliustól hoz párhuzamokat, így a *quae non laedit hiems* legközelebbi megfelelőjét Ovidiusnál találja meg: *color oris erat qui frondibus olim / esse solet seris, quas nova laesit hiems* (*Fasti* VI, 149–150), illetve *palescunt frondes, quas nova laesit hiems* (*Ars* III, 704.).²³ Ha azonban nemcsak a szoros értelemben vett szövegszerű megfeleléseket vesszük figyelembe, hanem – A. Hardie meghatározását kölcsönvéve – a „*verbal imitation*” mellett a „*conceptual imitation*” lehetőségével is számolunk,²⁴ megfigyelhetjük, hogy az idillikus tájleírás fölépítése megegyezik a Boccacciótól és Mantuanustól idézett leírásokéval: elejére az édenkerti állapotokat őrző vidék elzártsága, megközelíthetetlensége kerül, míg a téli zord időjárás teljes hiányának hangsúlyozása a leírás végére. Míg Ovidiusnál többször is előforduló *laesit hiems* minden esetben a téli időjárás pusztítására utal,²⁵ a Gambaránál található, háromszoros tagadást ma-

²³ Lorenzo Gambarara: *La navegación de Cristóbal Colón. A cargo de M. Yruela Guerrero*. Madrid 2006.

²⁴ A. Hardie: *Statius and the Silvae. Poets, Patrons and Epideixis in the Graeco-Roman World*. Liverpool 1983. 152.

²⁵ Az idézett szöveghelyeken kívül lásd még *Trist* III, 8. 30; *Trist* V, 13. 6.

gában foglaló kép nemcsak szerkezetében, hanem tárgyában is a *De nuptiis* soraihoz áll a legközelebb, hiszen a süvítő szél és fehérítő hó, illetve dér képeit kapcsolja össze: *Quae non laedit hyems spirantibus aspera Cauris, / Non nix alta tegit, bruma aut glacialis adurit* (422–423), vö. *De nuptiis* 52–53: *Hunc neque candentes audent vestire pruinae, / hunc venti pulsare timent, hunc laedere nimbi*. Claudianus hatása tehát legalábbis valószínűsíthető.

Claudianus költészetének egyik legodaadóbb csodálója és utánzója alighanem az a Girolamo Balbi (Balbi Jeromos) volt, aki évtizedekig Magyarországon, Vácott, Egerben, Pozsonyban, Pécsen töltött be különböző egyházi méltóságokat, diplomataként is tevékenykedett, és hogy magyarul is megtanult valamennyire, bizonyítja, hogy I. elégiájában (*Elegia hodoeporicon*) a *Vértess* nevét a *vér* főnévből vezeti le: hatásos leírására még műveinek 1791-es, Retzer-féle kiadása is széljegyzettel hívja föl a figyelmet: *Descriptio silvae sanguinis in Pannonia*.²⁶ Balbi gyakran merített Claudianus téli leírásaiból, hogy szolgálati helyének mostoha viszonyairól barátai fogalmat alkothassanak: *arva tamen colimus Geticis vestita pruinis* (I, 7), olvashatjuk rögtön az imént említett I., Bohuslaus Lobkowitz von Hassensteinnek ajánlott elégiájának fölütésében. *Strata licet gelidis Symechia rura pruinis, / Vesprimiique colam iugera culta soli* (CLV, 11–12) – írja egykori tanítómesterének, Pomponio Letónak Sümeg és Veszprém vidékéről. E jellegzetesen claudianusi fordulatok a humanista költői köznyelv részeivé váltak, számos más poéta műveiben is gyakran találkozhatunk velük.

Tegyük azonban hozzá: az átvételek vizsgálatából az is nyilvánvalóvá válik, hogy Claudianus egyes, szinte manierista módon meghökkentő képeit a humanista költők túlnyomó többsége valószínűleg túlságosan merésznek ítélte és elvetette, de legalábbis nem utánozta: jó példa erre a fentebbi Balbi-idézetben is megta-

²⁶ Hieronymi Balbi Opera poetica, oratoria ac politico-moralia... collegit et praefatus est J. de Retzer. Vindobonae MDCCLXXXI, 104.

lálható *gelidis pruinis* jelzős szerkezet forrása, az *In Eutropium* egyik hasonlatában azon fecskének a képe, amely a hirtelen beköszönő fagyos téli időtől tollait is lehullatva pusztul el: *vel qualis gelidis pluma labente pruinis / arboris inmoritur trunco brumalis hirundo* (I, 117–118). A legkorábbi hasonló szöveghelyet csak a bajor neolatin költészet legnagyobb alakjának, Jakob Baldénak *Antagathyrus* című költeményében (1638) találhatjuk föl,²⁷ de számos, hasonlóan szokatlan képnek az általunk átnézett költők műveiben egyetlen imitációját sem sikerült föllelnünk.

A közkeletűvé váló claudianusi képek, fordulatok viszont szinte gyűjteményszerűen jelennek meg Balbi LXVII. elégiájában, melyet a betegeskedő Lorenzo Dandolo vigasztalására írt:

Nox erat, et **pigras somnus diffuderat alas,**
Claraque **roranti luna nitebat equo.**
Cum mihi visus eram Parnassi scandere collem,
Sidera qui gemino vertice celsa petit. 5
Hinc tibi, Bacche pater, rauco sonat aere Citheron,
Hinc Helicon claro pectine, Phoebe, tibi.
Labitur in medio vitreis fons lacteus undis,
Bellerophontaei fons pede natus equi,
Campus, ubi **aeterni fulget nova gratia veris,** 10
Circuit et sparsis terra benigna comis.
Hic crepitans lenes mollit Favonius auras,
Et leve frondoso vertice cantat avis;
Concors Eoa **ludit cum tigride dama,**
Mollior **et placido iungitur agna lupo.** 15
Sanguineo splendore rosas, rubigine tinctas
Fert violas; solo culta seges Zephyro.
Hic casiae molles, et olentis vimen achanti,
Flebilibusque rubes moeste hyacinthe notis.

²⁷ *Iste velut tectis haerens brumalis hirundo / seminecemque trahens vitam.* LXV, 12–13. In: Jacobi Balde Poematum satyrica. Coloniae MDCCXVIII, 100.

Hic micat Assyrio, floret quod gramine, quodque Dives odorato cardine servat Arabs.	20
Quidquid ab Eois pinus vehit Itala, quicquid Unica vivaci perdit avis tumulo.	
Haec generosa sacri sortiti rura poetae, Lenia gramineo cespite membra foveat.	25
In medio Phrygiis domus est effulta columnis, Clausula adamantaeo valva riget chalybe.	
Limina berillo quum et iaspide lubrica surgunt, Flerus onyxque micat Iliacusque silex.	
Calcaturque solo magnetica gemma nitenti, Venaque caeruleis concolor albet aquis.	30

1 nigrasque sopor diffuderat alas (*In Ruf.* II, 325) **2** roranti prae-
uectus equo (*De raptu* II, 122) **10** aeterni patet indulgentia ueris
(*Hon. nupt.* 55) **14** concordēs uaria ludunt cum tigrīde dammae (*De*
raptu II, *Praef.* 27) **15** uicinumque lupo praebuit agna latus (*De rap-*
tu II, *Praef.* 26) **16** sanguineo splendore rosas (*De raptu* II, 92) **19** te
quoque flebilibus maerens Hyacynthe figuris (*De raptu* II, 131) **25**
caespite gramineo consederat (*Probr. et Olybr.* 114) **26** purpureis
effulta columnis (*In Ruf.* II, 135) **28** beryllo paries et iaspide lubri-
ca surgunt (*Hon. nupt.* 91) **30** limina despectusque solo calcatur
achates (*Hon. nupt.* 91); forma nitet, Venerem magnetica gemma
figuratur (*Carm. min.* XXIX, 26)

A költő álombeli látomásában a Parnasszuson, a Múzsáknál és a
gyógyító Apollónál jár közben beteg barátjáért. A bevezető leírás
két részre oszlik: az első rész, ha az ekphrasist szorosabb értelem-
ben véve a 8. sortól számítjuk (8–25) 18 sorban a hegy édenkerti
éghajlatát, növényzetét és állatvilágát írja le, míg a hegy tetején
megpillantott palota bemutatása (26–31) 6 sor, tehát az előzőnek

pontosan egyharmada. Mind a leírás két részre való osztása, mind pedig arányai megegyeznek Venus birodalmának ábrázolásával a *De nuptiis*ban, hiszen ott a hegy leírása 37 sort (49–85) tesz ki, míg az istennő palotájának (*atria divae*, 85) ekphrasisa 12 sor (85–96), vagyis nagyjából szintén egyharmadnyi terjedelmű.

Szembetűnő azonban, hogy a *De nuptiis* csak a koncepció és a szerkezet szintjén szolgál mintaképpül, a szövegszerű átvételek túlnyomó része nem ebből a műből, hanem a hasonlóképpen népszerű *De raptu* híres virágszedési jelenetéből származik. Balbi, aki kortárs költők verseinek plagizálásától sem riadt vissza, némelyik claudianusi szöveghelyet több költeményében is fölhasználta, így a vérpiros rózsák és rozsdavörös violák képe (*Sanguineo splendore rosas, rubigine tinctas / Fert violas; solo culta seges Zephyro* (16–17) minden változtatás nélkül, szó szerint megismétlődik a Vitéz Mihálynak ajánlott elégiájában (CXVIII, 21–24). Balbi szemérmetlen plagizálása és korántsem ritka önisméltése joggal váltotta ki a költészetével foglalkozó kevés számú kutató bírálóit,²⁸ s aligha érthetünk egyet a velencei költőről úttörő tanulmányokat közlő Knauz Nándor megállapításával, mely szerint „ő tagadhatatlanul korának legjobb latin költői közé tartozott”.²⁹ A Dandolónak ajánlott elégia Claudianus-kölcsönzéseit mégsem tekinthetjük pusztán a gyakorlott, de eredeti megoldásokkal keveset bajlódó *versificator* által elkövetett *furtumok* halmazának, sokkal inkább

²⁸ Lásd G. Tournoy: L'oeuvre poétique de Jérôme Balbi après son arrivée dans le Saint Empire Romain. In: L'Humanisme Allemand (1480–1540). XVIIIe Colloque International de Tours. München–Paris 1979, 321–337; Ritoókné Szalay Á.: A veszprémi Camena. In: „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Budapest 2002, 107–114.

²⁹ Balbi Jeromos, II. Lajos király tanára. Magyar Sion. Egyháztörténelmi havi folyóirat 4 (1866) 27. Balbi kölcsönzéseinek újszerű értelmezését adja Cseh Z.: Janus vagy Ovidius? Girolamo Balbi költészetének énfomálási stratégiái. Studia Litteraria 45 (2007) 32–41.

tudatos költői játéknak, hiszen éppen a mintaképként használt leírással való szövegszerű egyezéseket igyekszik elkerülni, miközben az átvett sémát ugyanazon auctor más műveiből kölcsönzött képekből alakítja újjá. A kölcsönzések forrásai közül a *De raptu* II. énekének Orpheus és Hercules találkozását leíró *praefatiója* Claudianus alighanem egyik legtöbbet utánzott szöveghelye, melyet florilegiumok szemelvényeként alighanem önmagában is sokat olvastak: még Aulo Giano Parrasio 1510-ben megjelent *De raptu*-kommentárja is önálló elégiaként tárgyalja.³⁰ Az viszont alighanem Baldi leleménye, hogy az állatok békéjének aranykori jelenetét, a bárány oldalának dőlve heverésző farkast és a tigrissel játszó dámszarvasokat a Parnasszusra helyezze. A palota leírásába belevegyül a mágnes csodálatos vonzerejéről szóló, kevésbé ismert kisebb költemény (*Carmina minora* XXIX) egy sora éppúgy, mint a *Claudianus maior*ból, vagyis a panegyrikus eposzokból származó, de az idilli tájleíráshoz tökéletesen illeszkedő kölcsönzések is. Mindez maradéktalanul megfelel az *imitatio* Seneca által frappánsan megfogalmazott elvének: *Praeterea condicio optima est ultimi; parata verba invenit, quae aliter instructa novam faciem habent. Nec illis manus incit tamquam alienis. Sunt enim publica.*³¹ A költői játék tétje pedig alighanem az, hogy az olvasó fölismeri-e, hogy a különböző claudianusi költeményekből összeválogatott motívumokból egy jól ismert claudianusi szöveggel vetélkedő ekphrasis jött létre.

A *De nuptiis* recepciótörténetének teljességre törekvő föltárása – annak áttekinthetetlen gazdagsága miatt – bizonyára kilátástalan feladat volna. Földöntúli hangulatú leírásai nem tévesztettek hatást még a XX. században sem. Említsünk egyetlen példát: a kiváló szlavista és barokk-kutató Angyal Endre 1943-ban, a kolozs-

³⁰ A. G. Parrasio: *Iani Parrhasii Neapolitani in Cl. Claudiani de Raptu Proserpinae libros commentarius*. Basiliae MDX, 91.

³¹ *Epist.* LXXIX, 5–6.

vári *Széphalom* című folyóiratban tett közzé az udvari irodalom történetét a szellemtörténeti módszer alkalmazásával vizsgáló nagyívű tanulmányát. Ebben Claudianust – az általunk is vizsgált szöveghelyre föllekesülten hivatkozva – egyenesen a barokk előfutárának teszi meg. Mi több, azt is föltételezi, hogy azon jelenetet, melyben Venus látogatást tesz Honorius jövendőbelijénél, egyenesen a Biblia ihlette: „Kozmikus szemlélet, szépségdicsőítés és heroikus páthosz mesteri módon egyesül abban a jelenetben, ahol Venus Máriát, a császári jegyest köszönti. Valóságos «angyali üdvözet» ez a jelenet: a bibliai kép lehetett Claudianus mintája is, átültetve az ő sajátos szinkrétizmusába.”³²

Annyi bizonyos, hogy e valóban pompázatos *descriptio* gazdag utóéletét a keresztény allegorizáló értelmezésektől nem függetlenül a túlvilági tájak leírására könnyen alkalmazható motívumai biztosították. Ebből következett azután az elveszett, vagy elzárt-sága miatt addig ismeretlen földi paradicsomra való adaptálása, mint az Újvilág fölfedezését elbeszélő *Gambara* esetében, illetve a metapoétikus, a költészet világát megjelenítő leírásokhoz való fölhasználása, miként Balbi elégiájában láthattuk. Talán megkockáztathatjuk, hogy a számtalan imitációnak, parafrázisnak, adaptációnak ez volt a három legfontosabb alaptípusa.

³² *Angyal E.*: Szempontok az udvari irodalom szellemtörténetéhez. *Széphalom* 14 (é. n.) [1943] 43 sk.

Egedi-Kovács Emese

A *Barlám és Jozafát* Athosz-hegyi
ófrancia fordításának nyelvi jelenségei

(cod. Athon. Iviron n°. 463)*

Az Athosz-hegyen őrzött 463-as jelzetű ivironi kézirat különlegessége a gyönyörű miniatúrák mellett abban rejlik, hogy a görög szöveg körül a margón – valamennyi ránk maradt 135 *foliumon* – napjainkig érdemben nem kutatott, ismeretlen és kiadatlan ófrancia fordítás található. Paul Meyer 1866-ban megjelent tanulmányában elsőként hívta fel a figyelmet az egyedülálló francia nyelvemlékre.¹ A kódex 270 oldalából azonban csupán 19-et tanulmányozhatott, Pierre Sevastianoff művészettörténész

* A tanulmány az OTKA NN 104456 sz. „Klasszikus ókor, Bizánc és humanizmus. Kritikai forráskiadás magyarázatokkal” című pályázat és a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ P. Meyer: *Fragments d'une ancienne traduction française de Barlaam et Joasaph faite sur le texte grec au commencement du treizième siècle*. In: *Bibliothèque de l'École des chartes*. Vol. 27, t. II, Paris 1866, 313–334. Az ivironi kódex ófrancia fordításáról lásd még: *J. Sonet: Le roman de Barlaam et Josaphat, Recherches sur la tradition manuscrite latine et française*. Louvain 1949, 165–168; *Cl. Galderisi – V. Agrigoroaei* (éds.): *Translations médiévales. Cinq siècles de traductions en français au Moyen Âge (XIe–XVe siècles)*. Étude et répertoire 3 vol. Turnhout 2011, t. 2, 328; *V. Agrigoroaei: Rara avis : la traduction française médiévale du Barlaam et Joasaph du Mont Athos*. *Medioevo Romano* 38/1 (2014) 106–151.

ugyanis csak azokról a lapokról készített fényképfelvételt, amelyeken illusztráció is szerepelt. Meyer tehát az újonnan felfedezett ófrancia szövegnek csupán néhány töredékét publikálhatta. A töredékek alapján Meyer az ófrancia fordítást a XIII. század legelejére datálta. A kódex görög és francia szövegének átírása valamint a kézirat vizsgálata során azonban olyan nyelvi, filológiai, paleográfiai és kodikológiai elemeket tártam fel, amelyek arra engednek következtetni, hogy a francia szöveg korábban is készülhetett: kevéssel a görög kódex készítése után vagy azzal akár egy időben. Meyer a datálás során a nyelvi és paleográfiai jellegzetességeken túl – amelyekről azonban aligha alkothatott megbízható képet, mert saját bevallása szerint a kéziratról csupán néhány, gyenge minőségű képet látott² – azon történeti tényből indulhatott ki, miszerint bizonyíthatóan a negyedik kereszties hadjárat idején érkeztek nagy számban frankok a bizánci fővárosba. Meyer szerint az ivironi kódex francia fordítóját Montferrati Bonifác kíséretében kell keresnünk.³ Fontos azonban megjegyezni, hogy már jóval korábban is találunk frank-görög kapcsolódási pontokat, görögül jól tudó frank anyanyelvű fordító a XIII. század előtt is megfordulhatott Bizáncban, és akár már jóval korábban is mutatkozhatott igény a fordítás megrendelésére. A datálás kérdését a további kutatások és a kézirat majdani autopsziája árnyalhatják tovább. Jelen tanulmányban az ófrancia szöveg néhány érdekes nyelvi jelenségére szeretném felhívni a figyelmet.

A kódex készítésének lehetséges időpontjával kapcsolatban számos elmélet született: a kéziratot datálták a XII.,⁴ a XII–XIII.,⁵

² Meyer: i. m. (1. j.) 314.

³ Meyer: i. m. (1. j.) 316–317.

⁴ K. Weitzmann: *Aus den Bibliotheken des Athos*. Hamburg 1963, 105–107.

⁵ N. P. Kondakov: *Pamjatniki christianskago iskusstva na Afone*. S.–Peterburg 1902, 292–294; S. *Der Nersessian*: *L'illustration du Roman de Barlaam et Joasaph*. Paris 1937, 24; *The Treasures of Mount Athos, Illuminated Manuscripts*. S. M. Pelekanides – P. C. Christou – C. Tsioumis – S. N. Kadas. Athens 19752, 308.

a XIII.,⁶ sőt a XIV. századra is.⁷ Francesco D’Aiuto⁸ azonban meggyőző érvekkel bizonyította, hogy a kézirat minden kétséget kizáróan a XI. század végén (1075 körül) készült, ráadásul nem az Athosz-hegyen, miként azt korábban feltételezték,⁹ hanem a konstantinápolyi Lophadion kolostorban. A kisméretű, 23 x 17 cm nagyságú, 80 aprólékosan kidolgozott miniatúrával díszített pergamen kézirat 135 *folium*ból áll. Egy oszlopban írt főszövege a *Barlám és Jozafát* regényes szentélet rövidített görög változata. A kódexet valószínűleg többször szétszedték és újrakötötték, a széleiből levágtak, emiatt a francia szöveg főként az oldal-só margókon töredékesen maradt fenn (a görög szöveg alapján azonban a hiányzó részeket több-kevesebb biztonsággal helyre tudjuk állítani). A francia kézírás, a szöveg nyelvezete és a fordítás rendkívül igényes. Feltételezésem szerint a fordító két, egymást követő szakaszban dolgozott: a szöveget először lefordította, majd a kész változatot másolta be a kézirat margójára, ez lehet a magyarázat a letisztult, javításokat csak elvétve tartalmazó írásképre. További érdekesség, hogy a francia szövegben, a görögtől eltérően, piros tintával írt címeket is találunk. A kódexbe másolt francia fordítás egy kéz munkája, az íráskép a kései karoling / pre-gótikus írás jellegzetes jegeit mutatja.¹⁰ Minden jel arra mu-

⁶ F. Dölger: *Der griechische Barlaam-Roman*. Ein Werk des H. Johannes von Damaskos. *Studia patristica et byzantina* 1. Ettal 1953, 5; V. Lazarev: *Storia della pittura bizantina*. Torino 1967, 282, 334, n. 47; P. Martín: *Apuntes sobre la historia del texto bizantino de la „Historia edificante de Barlaam y Josafat”*. *Erytheia* 17 (1996) 176–177.

⁷ S. P. Lambros: *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos II*. Cambridge 1895–1900, 149.

⁸ F. D’Aiuto: *Su alcuni copisti di codici miniati mediobizantini*. *Byzantion* 67 (1997) 5–59.

⁹ P. Martín feltételezése szerint a kódex az ivironi kolostorban készült, amely a XIII. században átmenetileg pápai fennhatóság alá került. *Martín*: i. m. (5. j.) 176–177.

¹⁰ Lásd P. Cherubini – A. Pratesi: *Paleografia latina. L’avventura grafica nel mondo occidentale*. Città del Vaticano 2010, ch. 34–35.

tat, hogy a fordítás közvetlenül a görög változat alapján készült: a francia szövegben szó szerinti (*verbum de verbo*) fordítást is találunk,¹¹ és néhol a szöveggörnyezetbe nehezen illeszkedő, szokatlan szóválasztások mögött is a görög szöveg közvetlen hatása sejthető.¹² Noha a fordító bizonyosan jól tudott görögül (a szöveg az irodalmi görög nyelv szabályait követi), a fordításban félreér-

¹¹ fol. 5^r: „... ἀνίσταται τις βασιλεὺς ἐν τῇ αὐτῇ χώρᾳ, Ἀβενήρ μὲν τοῦνομα πολλοῖς δὲ κακοῖς συμπινοόμενος, τῆς Ἑλληνικῆς ὑπάρχων μοίρας καὶ σφόδρα περὶ τὴν δεισιδαίμονα πλάνην τῶν εἰδώλων ἐπτοημένος.” A francia változatban a „τῆς Ἑλληνικῆς ὑπάρχων μοίρας” kifejezés tükörfordítása szerepel: „... il ot .i. roi del pais [qui fu apelés Avenir cil esto]it à la partie des Eleins e trop se tenoit es ydres e en la decevance des deables.”

¹² fol. 4^r: „Lors li seintimes Thomas qui estoit uns des doze deciples de Jesu crist [fu en]voies en la terre d’Ynde por crier à ces gens le preechement de sauveté.” Itt a ‘crier’ ige tűnik szokatlan szóválasztásnak, amire a görög szöveg κηρύττων kifejezése ad magyarázatot (< κηρύττω ‘faire une proclamation en qualité de héraut’ / ‘annoncer à la criée’): „Τότε ὁ ἱερώτατος Θωμᾶς, εἷς ὑπάρχων τῶν δώδεκα μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ, πρὸς τὴν τῶν Ἰνδῶν ἐξεπέμπετο χώραν, κηρύττων αὐτοῖς τὸ σωτήριον κήρυγμα”. A latin fordításban a ‘predicare’ igét találjuk: „Inter quos etiam et sanctissimus Thomas, qui erat unus ex duodecim apostolorum collegio, direptus est predicare Indis salutare preconium Christi” (A *Barlám és Jozafát* latin fordítását minden esetben az alábbi kiadásból idézem: J. M. Gázquez (éd.): *Hystoria Barlae et Iosaphat* [Bibl. Nacional de Nápoles, VIII.B.10.]. Nueva Roma 5. Consejo Superior de investigaciones Científicas, Madrid 1997). Néhány esetben a fordító olyan „franciásított” alakot használ, amelyet az etimológiai szótár szerint éppen a korban „nem használtak”. Pl.: fol. 17^r: „Εἶπόν σοι καὶ πρότερον ὅπως ὁ πατήρ σου τοὺς σοφοὺς ἐκείνους καὶ ἀσκητὰς αἰεὶ περὶ τῶν τούτων φιλοσοφοῦντας, οὓς μὲν ἀνεῖλεν, οὓς δὲ μετ’ ὀργῆς ἐδίωξε, καὶ οὐκέτι γινώσκω τινα τοιοῦτον ἐν τῇ περιχώρῳ ταύτῃ.” Vö. „Je vos ai ja dit biau sire que vostres peres les a tos essillis les saaes e les religieus qui de ces cho[s]ses ffilosofoient. Li es uns a tués les autres hunteusement chaciés je nen sai mais nul en tout ce pais...” A latin fordításban ‘disputabant’ szerepel: „Iam tibi antea fatus sum, quoniam genitor tuus sapientes viros, qui de talibus semper cum hominibus disputabant, alios quidem ignibus tradidit alios abscisionibus atque sudibus suspendit.” A ‘philosopher’ ige a francia nyelvben a XIV. századtól jelenik meg (*Dictionnaire historique de la langue française*. éd. A. Rey: Le Robert [Nouvelle édition], tome 2, 2012, s. v. ‘philosopher’).

tést, pontatlanságot is találunk. Példaként említhetjük a görög ἀμέλει ('bizonyosan'/'kétségkívül') adverbiumot, amely a francia szövegben tévesen tulajdonnévként jelenik meg (*Amelei / Amelis*):

fol. 15^r: Ἀ μέ λ ε ι οὐ τω σὶ τὰς προόδους ποιουμένου εἶδεν ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν, κατὰ λήθην τῶν ὑπηρετῶν, ἄνδρας δύο, ὧν ὁ μὲν λελωβημένος ἦν, τυφλὸς δὲ ὁ ἕτερος.

fol. 15^r: *A m e l e i* avoit à num cil qui estoit devant les autres. Une fois avint qu'il virent deus [homes] Li uns estoit m[esiau] e li autres av[ogle].

A *cil* névmás egyértelműen mutatja, hogy a fordításban az *Amelei* név férfi szereplőre utal. Noha ilyen hangzású francia férfinévről nincs tudomásunk, érdekes jelenség, hogy a korabeli szicíliai görög–latin nyelvű dokumentumok 1094 és 1142 között többször említenek bizonyos *Amelinus/Hamelinus Gastinellus* nevű, normann származású Palermo környéki földbirtokost. Egy 1094-ben keletkezett okiratban a Lipari szigetén található San Bartolomeo város földesurának, *Amelinus Gastinellus*nak a neve szerepel. Valószínűleg ugyanezt a személyt említi egy másik oklevél görögösen Καμελινοσ Καστινοσ-ként (az illető Renaud de Viers [vagy Biers]-szel és bizonyos Nicolas-val, a palermói Castonuovo vicomte-jával együtt intézkedett azon földek kijelölésénél, amelyeket I. Roger adományozott 1101-ben a castronuovói perjelnek). Az udvar magas rangú képviselőinek aláírása között *Hamelinus Guastinel* neve is szerepel egy 1142. május 11-én kelt okmányon, amelyet Rocca de Barneville, Guillaume de Craon özvegye részére állítottak ki. II. Roger 1143-as oklevele is említi bizonyos Χαμίλιν Γαστινέλλ(οσ)-t. Egy 1148-ban kelt oklevél pedig Χαμίλιν Γαστενελ-ként említi valószínűleg ugyanezt a személyt *Laetitia* nevű feleségével együtt.¹³ Lehetséges, hogy az esetlege-

¹³ L.-R. *Ménager*: Inventaire des familles normandes et franques émigrées en Italie méridionale et en Sicile (XIe–XIIe siècles). In: Roberto il Guiscardo e il suo

sen dél-itáliai normann származású fordító számára a homályos jelentésű ἀμέλει szó keresztnévként ismerősen csengett.¹⁴ Talán még az is elképzelhető, hogy a „félrefordítás” csupán tréfa volt, és a fordító így örökítette meg megrendelője vagy a saját nevét.

A francia szöveg írásmódja a XIII. század előtti népnyelvi kéziratok jellegzetességeit mutatja, későbbi újításokat nem figyelhetünk meg benne.¹⁵ További érdekesség, hogy archaikus igealakokat is találunk a szövegben: a latin *praeteritum perfectum* maradványát (*résidu du plus-que-parfait latin*), amely csak a legrégebbi francia nyelvelvélekben fordul elő. Az eddig átírt és a görög eredeti alapján biztosan kiegészített ófrancia szövegben két ilyen alakot is sikerült azonosítanom (*delivreret, duira*):

fol. 26^r: *Sa lignie muteplia [en la te]rre d’Egipt[e ...] si furent s[ervance] ... en E[gipte ...] d e l i v r e r e t [par Moy]ses e Aaron h[omes] seint e plein [de gra]ce de profeci[un e par] eus e les Egip[tiens] tormenta as[sez] e ceaus d’Irrael d] u i r a parmi la¹⁶ roge mer e Pharaon e les Egip[tiens] perdi que les aigues retournerent e les tuerent...*

Claude Buridant megállapítása szerint ez az igeidő a trubadúrok nyelvében feltételes módot fejezett ki. A franciában már a *Roland-ének* korától elavultnak számított, annál is inkább, mert korábban is ritkán használták. A *Szent Eulália éneke* (*Séquence de*

tempo. Relazioni e comunicazioni delle prime giornate normanno-sveve (Bari 1973). Rome 1975, 362.

¹⁴ Az ófrancia szövegben kimutatható normann dialektális jegyek alapján feltételezhető, hogy a fordító, aki valószínűsíthetően maga másolta a kódexbe a szöveget, normann származású lehetett. Lásd E. Egedi-Kovács: La traduction française de la version grecque dite d’Iviron de *Barlaam et Joasaph*. À propos de l’édition critique en cours. In: L. Horváth (ed.): *Investigatio Fontium*. Budapest 2014, 91–92.

¹⁵ Egedi-Kovács: i. m. (14. j.) 89–90.

¹⁶ A fordításban szerepel még a ‘seche’ (‘száraz’) szó áthúzva.

Sainte Eulalie), a legkorábbi francia nyelvemlék összesen 5 ilyen igealakot őrzött meg, a *Clermonti passióban* (*La Passion de Clermont*) 15, Szent Leodegarius legendájában (*Vie de Saint Léger*) 13, Szent Elek legendájában (*La vie de Saint Alexis*) 3, a *Gormont és Isembart* című *gesta*-énekekben csupán egyetlen ilyen alakot találunk. Időben előre haladva az előfordulások egyre ritkábbak,¹⁷ majd a XII. század második felétől ilyen igealak már egyáltalán nem fordul elő francia szövegben.

Lexikai érdekességeket is találunk az ivironi ófrancia fordítás szövegében. Olyan szokatlan szóalakokat, amelyek a regisztrált ófrancia nyelvi *corpus* szempontjából egyszersmind *hapaxot* jelentenek. Példaként említhetjük az *eleins* (*cas sujet*) / *elein* (*cas régime*) kifejezést, amelyet a fordító a görög Ἕλλην / ἑλληνικός szavak megfelelőjeként használ. A ἑλληνικός melléknév már a késő ókorban ‘pogányt’ jelentett, latin megfelelője a *paganus*. ‘Görög’/‘görögök’ jelentésben a Γραικός, latinul *Graecus*, melléknévet használták. Ugyanebben a jelentésben az ófrancia szövegekben is a latin *Graecus* melléknévből képzett alakokat találjuk (*griu / greu / griois / grézois*). Jóllehet a franciában ma már léteznek *hellène / hellénique* alakok, fontos tény, hogy ezek több évszázaddal később, a XVII. században „tudósszóként” kerültek a francia nyelvbe.¹⁸ A fordító tehát vagy egyszerűen „franciásította” a görög Ἕλλην / ἑλληνικός kifejezéseket, vagy – és számomra ez tűnik valószínűbbnek – a szokatlan szóhasználat a helyi közösség (a dél-itáliai és szicíliai normannok és/vagy a konstantinápolyi latin kolóniák) nyelvi hatását tükrözi.¹⁹

¹⁷ Cl. Buridant: *Grammaire nouvelle de l’ancien français*. Paris 2000, 252–253.

¹⁸ *hellène* < *Hellên*, *Hellênos*, 1681; *hellénique* < *hellênikos*, 1712. *Dictionnaire historique de la langue française*. i. m. [12. j.] t. 2: ‘*hellène*’, ‘*hellénique*’.

¹⁹ Az ‘*Ellinas / Ellines*’ kifejezést, amely a latinban is szokatlan, megtaláljuk még a *Barlám és Jozafát* feltételezhetően legrégebbi latin fordításában, valamint egy Leo nevű dél-itáliai szentéletíró ajánlásában: „*Ipsi uero iterum qui plures deos uenerantur, in tria diuidunt genera: Chaldeos et Ellinas atque Egiptios.*”

További érdekes nyelvi jelenséget is megfigyelhetünk a szövegben: a francia fordító az ‘Isten’ szót egyes számban, ‘keresztény Isten’ jelentésben a *Deus* (*cas sujet*) / *Deu* (*cas régime*) alakkal jelöli, míg a pogány istenekre vonatkozóan – többes számban – szokatlan alakot használ: *dio* (*cas sujet*) / *dios* (*cas régime*). Az alábbi részletben (a 78^v folium francia szövegének átírása) mindkét kifejezés (*elein*, *dio*) előfordul:

„... a]partient a la verté e qui a la fauseté. Aperes chose nos est sire rois que tro[is lignies] d’omes sunt en cest monde. Li un sunt cil qui sunt acilin a ceaus que nos apeluns d i o s e li [jueu e li crest]ien. E cil qui [serven]t pluseurs d i o s [sunt] en trois ligni[es : caldeu] e l e i n e egip[tien qu]i furent premi[er ense]gneur a totes [les popl]es qui se tienent [au]s d i o s e qui les ao[rent. Do]n conisuns li quel [sunt] a la verté e [li quel a la] fauseté. Car [li caldeu] qui unc ne vi[rent deu] furent deçut [par form]es del ciel e se [mirent] a servir les cri[aturs]e ançois que le cri[ator. E] firent beles yma[ges] e mirent nuns e [de ciel] e de terre e de mer [e de sol] eil e de lune e des [autr]es signes e lor fi[rent t]emples e les aoro[ient e le]s nomoient d i o s [e g]uardent chie[rem]ent que li larrun [n’]enblent e n’unt sens [con]oistre que cil qui voit soit plus haus [qu]an qu’il voit e que li cri[ator]s est plus grans que ce qui est fait. E puis que cil d i o ne poent aus mimes sauver coment puent [...]”

A görög szövegben egységesen a θεός szóból képzett alakok szerepelnek, ‘Isten’ és ‘pogány istenek’ jelentésben egyaránt. A francia fordítás szempontjából figyelemre méltó jelenség egyfelől,

(...) *Deinde itaque ueniamus ad Ellines, ut inspiciamus quid ergo sciunt deum. (...) Errore maximo errauerunt itaque Egiptii Chaldeique et Ellines, tales constituentes deos et agalmata eorum facientes, deificantes ydola surda atque insensata.*” (*Hystoria Barlae et Iosaphat*, cap. XXVII.); „... *humilis interpres latinorum ac ellinorum.*...” (utóbbi idézi: *F. Dolbeau: Le rôle des interprètes dans les traductions hagiographiques d’Italie du sud. In: Traduction et traducteurs au Moyen Âge. Textes réunis par G. Contamine. Éditions du CNRS 1989, 146).*

hogy a fordító ugyanazon szó vonatkozásában különböző szótövet használ egyes és többes számban, másfelől maga a *dio* alak sem szokványos. Az ófrancia nyelvben a latin *Deus* szóból származó *Deo* / *Deus* (842) majd *Deu* / *Dieu* (XI–XII. sz.) alakok fordulnak elő.²⁰ A fent említett legkorábbi francia irodalmi nyelvemlék, a *Szent Eulália énekének* kéziratában azonban Isten neve rövidítéssel szerepel (*dō*). Ezt a legtöbb kiadó *Deo* alakban oldja fel²¹ (vannak, akik a *dom*²² olvasatot javasolják). Felmerülhet bennünk a kérdés, vajon az ófrancia fordítás ezt az archaikus alakváltozat őrizte-e meg. Az ivironi kézirat francia szövegében az *i* és *e* betűk felcserélhetőek (pl.: *cristien* / *crestien*). Hasonló alakot találunk még a provanszál dialektusban (*Diu*), amely akár a *dio* szó egyik írott változata is lehetne (a kéziratban az *o* és *u* betűk is felcserélhetőek egymással [pl.: *sun/son*, *sunt/son*]). A *Dios* alakot Zeus nevének genitívusában is (Διός) megtaláljuk. Utóbbi köztudottan ugyanarra az indoeurópai gyökre (°*dei*- 'fénylik') vezethető vissza, amelyből többek között a latin *Deus* és *divus* ('isteni' / 'istenség') szavak is származnak. Elképzelhető, hogy a görög Διός alak mintájára alkotta meg a fordító a pogány istenekre vonatkozó szokatlan kifejezést? Végül pedig egy utolsó felvetés: vajon a *dio* alak nem itáliai hatást tükröz-e, éppen annak a népnyelvi latinnak a hatását, amelyet a korabeli Itáliában beszéltek? A latin *Deus* szó az olasz nyelvben *Dio* alakban él tovább. Valójában e harmadik felvetés nem mond ellent az első kettőnek sem: a legkorábbi ófran-

²⁰ Dictionnaire historique de la langue française. i. m. [12. j.] t. 1: 'Dieu'.

²¹ Elnonensia. Monuments des langues romane et tudesque dans le IXe siècle. Publ. par H. de Fallersleben, trad. par J. F. Willems. Gand 1837, 6; L. Biedermann-Pasques: Approche du système graphique de la Séquence de sainte Eulalie (deuxième moitié du IXe siècle). In: Presencia y renovación de la lingüística francesa. Ediciones Universidad de Salamanca 2001, 37; R. Berger – A. Brasseur: Les Séquences de Sainte Eulalie. Genève 2004, 63.

²² M.-P. Dion: La Cantilène de sainte Eulalie. Actes du colloque de Valenciennes. Lille – Valenciennes 1990, 16–17.

cia szövegek nyelvezete sok elemében hasonlít az olasz nyelvre, amelynek oka, hogy a kialakulóban lévő francia nyelv ekkor még kevésbé távolodott el a vulgáris latintól. Az újlatin nyelvek között kétségtávol az olasz őrizte meg a legtöbb hasonlóságot az „anya-nyelvvél” (a provanszál dialektust pedig a területi közelség miatt is sok rokon vonás kötötte Itáliához). A *hapax legomenon* összefüggésében fontos tény, hogy a kézirat voltaképpen maga is egyfajta *hapax*, mégpedig *hapax poiumenon*. Ez az egyetlen bizánci kézirat ugyanis, amely a lapszéleken teljes fordítást hagyományoz, egyszerűs mind az egyetlen fennmaradt dokumentum, amely – ebből a viszonylag korai időszakból – görög-francia irodalmi fordítói tevékenységről tanúskodik.

A tárgyalt nyelvi jelenségek alapján úgy gondolom, hogy az ivironi kódex francia fordítója a frank „anyaországtól” távol eső, kulturálisan és nyelvileg sokszínű közösséghez tartozott. Ennek hatását mutathatjuk ki a fordítás szokatlan nyelvi jelenségeiben. Elképzelhető, hogy a konstantinápolyi latin kolóniák egyikében tevékenykedett fordítóként.²³ A birodalom fővárosában éltek pisaiak, velenceiek, genovaiak, amalfiták, és bizonyos normannok is. De akár a dél-itáliai/szicíliai normann közösség tagja is lehetett (ezeken a területeken ugyanis a lakosság körében a normann hódításokat követően a háromnyelvűség – a latin és francia mellett a görög nyelv ismerete – sem lehetett elszigetelt jelenség).²⁴ A kultúrák és nyelvek keveredését nem csupán a *Barlám és Jozafát* regényes szentélet alakulásában érhetjük tetten (Buddha történetének szanszkrit változata arab, majd grúz közvetítéssel jutott

²³ K. N. Ciggaar: *Western Travellers to Constantinople. The West & Byzantium 962–1204*. Leiden – New York – Köln 1996, 251, 261; P. Schreiner: *L'importance culturelle des colonies occidentales en territoire byzantin*. In: A. Ducellier – M. Balard (éds.): *Coloniser au Moyen Âge*. Paris 1995, 288–297.

²⁴ P. Schreiner: *Die Begegnung von Orient und Okzident in der Schrift*. In: E. Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West*. Budapest 2013, 21.

el Bizáncba, ahol a keresztény köntösbe öltöztetett történetet görögre, majd latinra fordították, végül a latin nyelvű, immár keresztény legenda hódította meg Európát), hanem a regényt tartalmazó kéziratban is. Mindemellett azonban fontos kiemelni, hogy az ivironi ófrancia fordítás egyedülállóan értékes nyelvemlék, amely nem csupán a francia nyelv létrejöttével és történetével kapcsolatban tartalmazhat új adatokat, hanem a középkori geo-lingvisztikai ismereteinket is tovább árnyalhatja.

Horváth László

Az Öreg lovag

Prolegomena – a kutatás története*

Épp kétszáz esztendeje annak, hogy a tudományos világ a címet nélkülöző, *Az Öreg lovag*ként számon tartott költemény létezéséről értesült.¹ Alábbiakban a kutatás történetét, fontosabb fordulópontjait összegzem különös tekintettel a XIX. századi német filológia eredményeire, amelyeket a XX. század második felétől egyre kevésbé idéznek. Utóbbinak kettős oka lehet. Egyfelől a német (gyakran gót betűs) kiadásokhoz – a digitalizálás előtt – nehezebben fértek hozzá, másfelől nyelvileg (elfogadottan) egyre érthetlenebbekké váltak. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a tény: egy-egy, *novum*ot nem tartalmazó publikáció megszületésére immár kellő indokot ad, ha az korunk világnyelvén jelenik meg (lassan elmondhatjuk: *non solum Hungarica, sed etiam Germanica non leguntur*).

* A tanulmány az OTKA NN 104456 sz. „Klasszikus ókor, Bizánc és humanizmus. Kritikai forráskiadás magyarázatokkal” című pályázat támogatásával készült.

¹ Bár cím nem maradt ránk, az alábbiakban a verset *Az Öreg lovag* című költeményként említem.

A XIX. századi német filológia

Friedrich Henrik von der Hagen boroszlói, majd berlini germanista professzor 1821-ben kiadott, itáliai utazásait megörökítő, és Goethét keresetten idéző levelében (Róma, 1817. április 21.) számolt be a felfedezéséről. Porosz állami támogatásból arra kapott megbízást, hogy kutatókörútján kiadatlan német irodalmi szövegeket keressen, és azokat publikálja. A breton-mondakörhöz kapcsolódó, görög nyelvű verset Hieronymus Amati, a Vatikáni Könyvtár kustosja másolta le számára.² Von der Hagen mint könyvtáros és javadalmazás nélküli *professor publicus* 1811-ben érkezett Boroszlóba.³ Ordinárius professzorrá végül 1817-re sikerült kineveztetnie magát, miközben könyvtárosként együtt dolgozott Johann Gottlob Theaenus Schneider klasszika-filológussal (az első jelentős ógörög–német szótár szerzőjével), aki 1812-ben az egyesített Schlesische Zentralbibliothek és frankfurti Universitätsbibliothek vezetője lett.⁴ Professzori kinevezését követően, amely az első professzori hely volt a „germanische Philologie” szakterületen, von der Hagen 1821. július 30-án tartotta meg inaugurációs előadását. Az előadás címe *Az aiginaiak* volt, a meghívó mellékleteként pedig *Az Öreg lovag* első nyomtatott kiadása, *editio princeps*e szerepelt.⁵ Mivel von der Hagen Niebelung-elő-

² F. H. von der Hagen: *Briefe in die Heimat aus Deutschland, der Schweiz und Italien* IV. Breslau 1821. 9 sk. (26. levél): „Durch die Güte des gelehrten Kustos Amati (welcher eben die Provenzalischen Gedichte für die große Ausgabe derselben abschrieb,) habe ich eine Abschrift dieses Stückes, das wie Prosa aussieht.”

³ E. Grunewald: *Friedrich Heinrich von der Hagen 1780–1856. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Germanistik*. Berlin – New York 1988. 19.

⁴ Grunewald: i. m. (3. jegyz.) 21 skk.

⁵ *Monumenta medii aevi plerumque inedita, graeca, latina, itala, franco-gallica, paleogermanica et islandica. Specimen primum. Quo locum professoris ordinarii in ordine philosophorum rite initurus, ad orationem de Aeginetis habendam die XXX July Hora X. invitat Fridericus Henricus von der Hagen, Professor ordinarius designatus Vraestislaviae* 1821.

adásai gyér látogatottság mellett zajlottak (legfeljebb kilenc hallgató részvételével), egyre inkább Berlinbe vágott, míg végül igyekezetét 1824-ben siker koronázta. Az újonnan létrehozott berlini professzori helyre Karl Lachmann-nal szemben őt nevezték ki.⁶ Minden bizonnyal az új kinevezés készítette arra, hogy a boroszlói beiktatásához hasonlóan – más középelnémet irodalmi emlékekkel együtt – újból nyomtatásban kiadja *Az Öreg lovagot*.⁷ A kiadó a görög szöveg gondozását ismét egyértelműen tudományos munkássága legékesebb bizonyítékának tekintette. Az 1821. évi kiadáshoz képest azonban a bevezetőben szöveghűen közli J. G. Schneidernek a vers tíz sorával kapcsolatos szövegkritikai észrevételeit és javításait, amelyeket a filológus kevéssel halála előtt (1822. január 12) írásban közölt vele. Schneidernek még alkalma volt, hogy észrevételeit az első megjelenést követő fél évben kollegiálisan közölje. A javításokat von der Hagen egytől egyig beépítette a második kiadásba.

A sokak – köztük bizonyosan a vetélytársak – szemében érdemtelenül szerzett berlini professzori hely azonban erőteljes kritikára sarkallta a kollégákat von der Hagen munkásságával kapcsolatban. Ezt tanúsítja a *Kritische Bibliothek* 1825. évi januári, első füzetében megjelent recenzió.⁸ A kritikát álnéven, Gr. Q.

⁶ *Grunewald*: i. m. (3. jegyz.) 25.

⁷ *Denkmale des Mittelalters*, herausgegeben durch F. H. von der Hagen, ordentl. Professor an der Universität zu Berlin. – Einladung zu Vorlesungen über die Deutsche Sprache. 1824. Összesen 56 oldal, ebből: 1–35 az *Az Öreg lovag* kiadása, majd további öt középelnémet irodalmi emlék.

⁸ *Neue kritische Bibliothek für das Schul- und Unterrichtswesen*. Hrsg. von G. Seebode. (Hildesheim In der Gerstenberg'schen Buchhandlung). Siebenter Jahrgang. Erster Band 7 (1825) 100 skk. „Litteratur des Mittelalters. Breslau: *Anecdoton medii aevi specimen I. et II.* edidit Fr. Henr. von der Hagen. Das erste Specimen führt auch den Titel: *Monumenta medii aevi plerumque inedita, graeca, latina, itala, franco-gallica, paleogermanica et islandica*. Specimen primum. Quo locum professoris ordinarii in ordine philosophorum rite initurus, ad orationem de Aeginetis habendam die XXX July (sic!) Hora X. invitatur Fridericus

monogrammal jegyezte a szerző, akinek kilétét a tudományos közélet bizonyosan hamar felismerte, mindazonáltal August Heinrich Hoffmann von Fallersleben 1868-ban nyomtatott formában, közvetve a magáénak ismerte el.⁹

A recenzió a gyűjteményes kötetben közölt forráskiadásokat egyenként, fejezetekre bontva elemzi. Elöl áll Az *Öreg lovag* kiadása.¹⁰ A tudományos értelemben minden tekintetben megalapo-

Henricus von der Hagen, Professor ordinar. design. Vraetislauiæ 1821. 35 S. 8. Das zweite: *Denkmale des Mittelalters*, herausgegeben durch *Friedrich Heinrich von der Hagen*, ordentl. Professor an der Universität zu Berlin. – Einladung zu Vorlesungen über die Deutsche Sprache. 1824. 56 S. 8.”

⁹ J. M. Wagner: Hoffmann von Fallersleben 1818–1868. Fünfzig Jahre Dichterischen und Gelehrten Wirkens bibliographisch dargestellt. Wien 1869. 13. A bevezető szerint a munkásságára vonatkozó adatait maga von Fallersleben bocsátotta Wagner rendelkezésére. Az 1825. évi bibliográfiai adatok között von Fallersleben a Kritische Bibliothek ugyanazon számában, J. C. monogrammal jegyzett, másik durva hangvételű recenziót is a magáénak ismerte el.

¹⁰ Már a bevezető mondatban erős éllel közli a recenzens, hogy von der Hagen porosz állami pénzből utazott kutatóúttjára, és annak célirányos, tudományos munkák előkészítésére történt felhasználása helyett az összegyűjtött kincseket újra és újra a világ elé tárja. (Utalás az ismételt, második közlésre.) A görög szöveg kiadásának alapadatait ismertetve a recenzens felhívja a figyelmet, hogy a kiadó Du Fresne (azaz Du Cange) szótárára támaszkodik, amely már önmagában bizonyítja járatlanságát a szakterületen. Hermann (1817-ben publikált) verstanát nem ismeri, a versmértékkel kapcsolatos fejtegetései „zavarosak” (verworrenen) és légből kapottak, amelyeket tételesen, kioktató hangnemben tesz nevetségessé: „so wird man fast verleitet zu glauben dass Hr. v. d. H. selbst nicht verstanden habe, was er schrieb” (103). A kiadás bevezetőjének további részében is számos, hasonló probléma van. A vers nyelvvel kapcsolatban a recenzens a kiadótól vett idézet alapján gúnyosan állapítja meg: „Also das Griechisch des neuen Testaments ist, Hn. von der Hagen Entdeckungen zu Folge, Neugriechisch. Fürwahr eine höchst wichtige Entdeckung, welche Hn. Prof. Winer von großen Nutzen hatte sein können, wenn er sie vor Herausgabe seiner Neutestamentlichen Grammatik gekannt hatte! Was kein Verstand der Verständigen sieht, / Das findet in Einfalt ein kindlich Gemüth!” A kiadó ahelyett, hogy a német monda- és irodalmi anyag görög átvételét elemezte volna, a görögök törökökkel vívott harcával kapcsolatban kesereg. A kódexet rá-

zott kritikát szokatlanul durva, személyeskedő hangvételt kíséri. A példátlan támadások mögött egyértelműen az érdemtelenség

adásul nem is maga a kiadó másolta le, hanem Hieronymus Amati, a Vatikáni Könyvtár kustosa. „*Mit unverantwortlicher Nachlässigkeit u. Gewissenlosigkeit hat Hr. v. d. H. den Text geändert u. verstümmelt...*” A recenziens a vers negyedik sorából hoz példát, ahol a kézirat olvasatát, a ὁρῶντες-t von der Hagen a főszövegben ἑώρων-ra cserélte. „*Was soll man aber zu der Dreistigkeit sagen, mit der Hr. v. d. H. selbst seine Blößen zeigt? Er verspricht einen diplomatisch genauen Text und straft sich in den Noten selbst Lügen? Wer wird sich bei solchen (gewiss nicht grata) negligentia darauf verlassen wollen, dass die Noten vollständig u. genau alle Abweichungen des Kodex angeben. Will man also einen genauen Text dieses Anecdoti haben, so ist kein anderer Rath, als dass man nach Rom reise u. die Handschrift noch einmal durchmustere, wozu aber nicht jedem wie unserm Hn. Editor, die Mittel durch königliche Liberalität geboten werden.*” További, felesleges javítási javaslatok kárhozzátása után a latin fordításra tér rá. Valójában a magyarázatok szerepét tölthetné be, de valamennyi fontosabb és nehezebben érthető helyen hibás. Végezetül az inaugurációs előadással kapcsolatban: „*Um endlich den Lesern dieser Recension die Qual einer unbefriedigten Neugierde, welche durch die Worte des Titels ad orationem de Aeginetis habendam erregt werden könnte, zu benehmen, diene folgende Mittheilung. Rec. wunderte sich nicht wenig, wie ein Professor der Deutschen Litteratur eine Antrittsrede über die Einwohner von Aegina halten könne; er schrieb daher an einen Freund in Breslau, von welchem er voraussetzen konnte, dass er die Rede quaestionis mit angehört habe, u. bat um Aufschluss. Von diesem erfuhr er nun zu seiner nicht geringen Verwunderung, dass diese Rede über jene bekannten und viel besprochenen Äginetischen Bildwerke gehandelt u. dass über dieselben Hr. v. d. H. in seiner leichten Manier mancherlei vorgebracht habe. Äginetische Statuen heißen also, nach Hn. v. d. H. Aeginetae! Wahrlich, ein neuer Sprachgebrauch!*” A következőkben a recenziens a többi középelnémet forrásközlésre tér rá, majd azt írja: az olvasó talán azzal magyarázhatja az első specimennel kapcsolatos problémákat, hogy abban az esetben v. d. H. nem a saját szakterületén mozgott. A helyzet azonban a további közlések esetében is azonos. Durva, gyűlölködő kiszólást olvashatunk az érdemtelenül elnyert berlini professzori hellyel kapcsolatban is: „*Wir sollten nun zwar glauben, der Mann, für den eine neue Professur geschaffen wurde, müsse auch neu in seinen Bestrebungen sein. Nicht also!*” Az inkognitó megtartása érdekében többször alaposan megfontolva azt sejteti, nem járt Boroszlóban: „*In der Breslauer Handschrift kommen, wenn wir dem Abdrucke im Schilter etwas trauen dürfen, als grössere u. kleinere Unterscheidungszeichen vor: ...*”.

tekintett berlini kinevezés áll, a monogram mögé rejtőző recenziens ugyanakkor két alkalommal is ügyel arra, hogy az olvasó tudomására hozza: semmi köze sincs Boroszlóhoz, von der Hagen inaugurációs előadásának tartalmáról egy helybéli kolléga világosította fel, és a boroszlói irodalmi forrásokhoz sem tud közvetlenül hozzáférni.

Márpedig Hoffmann von Fallersleben 1823-tól boroszlói könyvtáros volt, majd 1830–1835 között német irodalmat is tanított a helyi egyetemen. Monumentális önéletírásában regényes stílusban emlékezik ezekre az évekre, ráadásul kifejezett rokonszenvvel mutatja be a von der Hagenhez fűződő kapcsolatát.¹¹ Ellenségeskedésnek, a recenzióknak vagy előzményének később sincs semmilyen nyoma. Mi készítette tehát von Fallerslebent a megsemmisítésnek szánt támadásra? (Az időzítés biztosan nem véletlen, hiszen már az 1821. évi kiadást is ízekre szedhette volna.) A kiváltó ok minden bizonnyal a recenzióban is kiemelt berlini professzori hely elnyerése volt, amely a recenziens megítélése szerint mentorát, Karl Lachmann-t illette volna.

Minderre közvetett bizonyítékaink vannak. Karl Lachmann, mivel von Fallersleben Lachmann fivéreinek földije és iskolatársa volt, megkülönböztetett rokonszenvvel követte és támogatta a későbbi recenziens pályáját.¹² Lachmann és a Grimm testvérek levelezése további adalékokkal is szolgál. Lachmann saját bevalása szerint azért is kedvelte az ifjút, mert olykor „művészi dalokat” szerez.¹³ A németalföldi irodalmi nyelvemlékek kutatásában

¹¹ *H. von Fallersleben: Mein Leben. Aufzeichnungen und Erinnerungen I–VI.* Hannover 1868–1870. II, 7.

¹² *E. Poettgens: Hoffmann von Fallersleben und die Lande niederländischer Zunge. Briefwechsel, Beziehungsgeflechte, Bildlichkeit I.* Münster – New York 2014. 466.

¹³ *F. Behrend: Germanistenbriefe von und an Hoffmann von Fallersleben. Mitteilungen aus der Litteraturgeschichte in Berlin. Neue Folge 14.* Berlin 1917. 65. Idézet a Behrendnél közölt, Jakob Grimmhez írt levélből: „*Zu dem Hoffmann*

is sokat segítette. Az 1840-es évekre azonban von Fallersleben durva és goromba tudományos megnyilvánulásai miatt kapcsolatuk megromlott.¹⁴ Lachmann 1825. november 17-én von Fallerslebenhez írt leveléből többé kevésbé bizonyosan kirajzolódik a von der Hagen ellen írt recenzió személyes háttere is, tudniillik von Fallersleben – indulatait szabadjára engedve – voltaképpen Lachmannnak akart kedvére tenni, de a kéréstlenül kedvezményezett Lachmann maga is megrökönyödött a hangnemen, amelyből később neki is kijutott.¹⁵

A kutatás következő fejezete Karl Ludwig Struve (1785–1838) a königsbergi állami gimnázium igazgatójának nevéhez fűződik, aki a korábban megjelent, kíméletlen kritikának helyt adó *Kritische Bibliothek* 1827. évi 3. és 4. füzetében Tzetzés legújabb kiadásáról közölt recenziót, amelyben a *versus politicus* jellegzetességeit ismertette. Miként írja, arra készült, hogy Az Öreg lovag verstani érdekességeit is elemezni fogja, azonban a kiadást a könyvkereskedőtől későn (csupán 1827. június 2-án) kapta meg, így azt utóiratként, az ötödik füzetben (június 5-i dátummal) jelentette meg, majd a teljes verstani elemzést egy évvel később önállóan, különlenyomatként is publikálta.¹⁶ Struve a kiadás első

habe ich eine Art von Zuneigung, weil er zuweilen artige Lieder macht” (1826). 1841-ben Hoffmann von Fallersleben írta a *Das Lied der Deutschen* című költeményt, amely Haydn zenéjével ma is a hivatalos német himnusz.

¹⁴ Behrend: i. m. (13. jegyz.) 66.

¹⁵ Behrend: i. m. (13. jegyz.) 37 (5. levél): „*Ihr vorgestern bei mir angelangter Brief vom 12 hat mich in der That in Verlegenheit gesetzt: nicht als ob ich nicht gern thun wollte, was sie von mir verlangen: ich wüsste doch auch nicht, dass ich mich sonst Ihren Wünschen widersetzt hatte: aber weil Sie mich auf eine Art anfahren, der ich nicht zu begegnen weiß. Ich habe dies Anfahren um meist unbedeutende Dinge schon an Ihren Recensionen nicht angenehm gefunden. Wie ich dazu käme, so behandelt zu werden, dass ich erschrak und meinte, ich müsste Sie gereizt oder gekränkt haben, wusste ich mich nicht zu erklären.*”

¹⁶ K. L. Struve: Über die politischen Verse. *Kritische Bibliothek* 9 (1827) Heft 3, 241 skk. és Heft 4, 370 skk. K. L. Struve: V. d. Hagens Ausgabe eines mittel-

recenzensének, von Fallerslebennek a megállapításait helytálló-
nak, sőt, bármily kemények is azok, még kifejezetten enyhéknek
is tartja. A recenzens kizárólag egyetlen verstani kérdésben, va-
lamint a *versus politicus*ban megengedett hiátussal kapcsolatban
tévedett, ennek megfelelően a verstanilag hibás sorokat elemzi
és veszi sorra. Struve összesen harminchárom verstani hibát tárt
fel, amelyek közül hat hangsúlyhiba, huszonegy a kiadó okozta
szabálytalanság volt, és csupán hat további akadt, ahol a kézirat
olvasatában valamilyen zavar van.

Struve azonban nemcsak a verstani kérdéseket igyekezett tisztá-
zni. Ő mutatta ki elsőként, hogy a görög vers a breton-iroda-
lom XIII. századi, francia nyelvű, széles folyamából merített, és
igyekezett a rendelkezésére álló, igen vegyes színvonalú kiadások
alapján a forrást – legalábbis nagy vonalakban – körülhatárolni.
A königsbergi óvárosi gimnázium igazgatójaként – tizenhárom
évvel a görög regényről tartott első előadását követően – a kö-
zépgörög regény- és novellairodalmat mutatta be a hallgatóság-
nak (1833. január 18). Művét 1834-ben két részben adta közre.¹⁷
A nagy ívű irodalomtörténeti előadás első részének végén tért ki
Az *Öreg lovag* költeményre, megállapította annak rokonságát az
ófrancia *Guiron le courtois* regénnyel, majd a hallgatóság és a ké-
sőbbi olvasók gyönyörködtetésére az utolsó 106 sort németül is
versebe szedte.¹⁸

griechischen Gedichtes. Nachtrag zu der Abhandlung über die politischen
Verse der Mittelgriechen in Heft 3 u. 4 der Kr. Bibl. Kritische Bibliothek 9
(1827) Heft 5, 551 skk. Különlenyomatban: K. L. Struve: Über den politischen
Vers der Mittelgriechen. Verbunden mit einer Recension des Tzetzes der
neuesten Ausgabe von Tzetzes' Chiliaden. Hildesheim 1828. 132 skk.

¹⁷ K. L. Struve: Über die Romanen- und Novellen-Literatur der Mittelgriechen.
In: Historische und literärische Abhandlungen der königlichen deutschen
Gesellschaft zu Königsberg III (1834).

¹⁸ Struve: i. m. (17. jegyz.) 72 skk.

A német nyelvterületen kívül ez idő alatt új kutatási eredmény nem született. Csupán von der Hagen 1824. évi kiadásának két, csaknem betűhív utánnyomása jelent meg.¹⁹

A kutatás következő fontos állomása Adolf Ellissen európai költészeti antológiája, illetve annak kiegészítése volt.²⁰ Ellissen *Az Öreg lovaggal* kapcsolatos korábbi irodalmat – így az akkoriban még nehezen kibogozható francia előzményeket is – összegezte, és új, kritikai szövegkiadást készített. Jóllehet az apparátusként szolgáló jegyzetekben a kézirati olvasatokat is feltüntette – bár erről kifejezetten nem szól –, azokat maga nem kollacionálta (nem *autopsia* alapján közölte), hanem von der Hagen kiadásából következett ki és vette át. Mintaszerű kiadásának, amely Schneider és Struve javításai mellett elsőként *testimonium*okat is közöl, ez az egyetlen hiányossága, ezért nem válhatott mértékadó szövegkiadássá. Az irodalmi párhuzamok között elsősorban a homérosi áthallásokra mutatott rá, miközben tekintettel volt a fennmaradt középgörög *Ilias*-fordításokra is. *Testimonium*-gyűjteményét a későbbi kutatás kis mértékben tudta csak bővíteni. Az irodalmi motívumok vándorlását és kultúrákon átívelő recepcióját vizsgáló legújabb szakirodalom is – kimondva vagy kimondatlanul – az Ellissentől elsőként feltárt és rendszerezett reminiscenciákat ismétli. Ellissen a francia „eredeti” és a görög szöveg tartalmi eltéréseinek regisztrálásában is megtette az első lépé-

¹⁹ L. G. Visscher: *Ferguut*. Utrecht 1836. 197 skk. és F. Michel: *Tristan, recueil de ce qui reste des poèmes relatifs à ses aventures, composés en françois en anglo-normand et en grec dans les XII et XIII siècles*. London – Paris 1835. II, 269 skk. (függelék).

²⁰ A. Ellissen: *Versuch einer Polyglotte der europäischen Poesie*. In drei Bänden mit einer Völker und Sprachenkarte Europa's. Leipzig 1846. A. Ellissen: *Nachtrag zum ersten Theil des Versuchs einer Polyglotte der europäischen Poesie*. 'Ο πρόσβυς ἰπότης, ein griechisches Gedicht aus dem Sagenkreise der Tafelrunde. In Original und Übersetzung, mit einleitenden und kritischen Bemerkungen; nebst einer Übersicht andrer griechischer Dichtungen des Mittelalters und spätrer Zeit. Leipzig 1846.

seket, de a különbségekből a vers értelmezése és megszületése szempontjából nem próbált messzemenő következtetéseket levonni. Jóllehet Ellissen kiadása nagyságrendekkel multa felül von der Hagen munkáját, elődjét udvariasan elismerte, és recenzióinak túlzásait kárhoztatta: tudniillik a szöveg felfedezője nem ezt érdemelte („*Verdienst um das Gedicht*”).²¹

Mondhatjuk azonban, hogy Ellissen „sem ezt érdemelte”, különösképp azok után, hogy von der Hagen védelmére kelt. Az *editor princeps* ugyanis egy évvel Ellissen átfogó elemzésének megjelenése után, 1847. november 8-án előadást tartott a berlini akadémián, amelynek írott változatát három év múlva publikálta.²² Von der Hagen megvallja, hogy a harminc évvel korábbi kiadás előkészítése során még nem ismerte fel a francia minták összefüggéseit, de mindezt azóta pótolta. Sem Michel, sem Visscher, sem pedig Ellissen nem tárgyalta érdemben mindezt, pusztán az ő kiadását másolták le („*Abschrift*” és „*Nachdruck*”). Így hát új kiadásra van szükség, és ehhez kíván adalékokat szolgáltatni. Állítja, hogy Európa nagyvárosaiban a breton-elbeszélések kéziratait személyesen nézte meg, és önálló eredményekre jutott. Valójában szerzteágazó, nehezen követhető, terjedős irodalmi emlék-együttestár az olvasó elé, amely aligha haladja meg a korábbi kutatások eredményeit, majd végezetül (a korábbi recenzensek nevének elhallgatásával), immár pontosan, bemutatja a versformát.

Ellissen 1862-ben a közép- és újgörög irodalmi emlékek újabb szövegkiadásához írt bevezetőjében hosszú jegyzetet fűz a főszövegben említett *Az Öreg lovag* kiadási adataihoz. Saját, 1846. évi kiadását bemutatva közli, hogy azt a kiadónak írt levelében Johann Gottfried Jakob Hermann különösen a szöveggkritika területén

²¹ Ellissen: i. m. (20. jegyz., Nachtrag) 4.

²² F. H. von der Hagen: Über ein mittelgriechisches Gedicht von Artus und den Rittern der Tafelrunde. Abhandlungen der Berliner Akademie. Phil.-hist. Kl. 1850. 243 skk.

– a korábbi, von der Hagen kiadáshoz képest – elért eredményei miatt örömmel üdvözölte. Ellissen leszögezi, hogy a verstani elemzés mellett ő közölte az első tételes összehasonlítást a görög vers és az ófrancia előzmények között. Mindez nem tartotta vissza von der Hagent attól, hogy a porosz akadémián tartott előadásában és annak nyomtatott változatában Ellissen munkáját a korábbi kiadás holmi „újabb hibákkal tetéztet utánn nyomásának” nevezze („mit »neuen Fehlern vermehrten« »Nachdruck«”), amelynek a kiadója, azaz Ellissen, éppúgy, mint a francia Michel és a holland Visscher, *Az Öreg lovag* és az ófrancia előképek összefüggéséről semmit nem állapított meg.²³

Fél évszázaddal az első kiadás megjelenése után Ellissen ismét visszatért von der Hagen felháborító eljárására, és Wagner londoni kiadású középgörög antológiájáról írt recenziójában, végelethetetlen körmondatban – érdemeit ritkított betűvel szedve – tépte fel a régi sérelem okozta sebet, hogy ismét nyomatékosan kifejezze meggyőződését: von der Hagen az előadás előtt betekin-

²³ A. Ellissen: *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur. Fünfter Theil. Anecdota Graecobarbara II. Belthandros und Chrysantza. Griechisch und deutsch, mit Einleitung und Bemerkungen.* Leipzig 1862. Einleitung, 5. 4. jegyz. A maró iróniával fogalmazott mondat tartalma – számunkra már ismeretlen háttéresemények miatt – egészében nem érthető, annyi azonban bizonyos, hogy Ellissen úgy véli, von der Hagenre egyértelműen rábizonyította a lopást. „A megboldogult berlini professzor és akadémikus az udvariatlan irodalmárral szemben – a jelek szerint – legalábbis ebben az esetben osztotta egyik kritikus barátom alapelvét, aki azt magára nézve lelkiismereti kérdéssé tette, hogy olyan írásokat, amelyekről nyilvános szakvéleményt akart adni, nem néz meg, hogy az elfoglaltan ítélet lehetőségét megőrizze magának. Erre [értsd: jelen esetben, von der Hagennél] olyannyira meggyőző bizonyíték van – a dolog a meglehetősen különös, ezek szerint azonban teljesen véletlennek tekintendő körülmény alapján kétségen felül állhat –, hogy v. d. Hagen nem átalotta, hogy az öreg lovag frappáns fiatalkori emlékezéseinek hasonlóságát a homérosi Nestoréval – amelyet más párhuzamos homérosi helyek mellett a számára nem elérhető bevezetőben és magyarázatokban a vers oly előkelően elintézt [értsd: becsmérelt] lipcsei kiadása kiemelt – utólagosan maga is felfedezze [értsd: „felfedezze”] és elővezesse” (255. oldal).

tett munkájába, és abból említés nélkül átvett, miközben holmi tartalmatlan utánnyomásnak bélyegezte a kiadását.²⁴

A német filológia Az *Öreg lovag* kutatásában Ellissen teljesítményével elérte csúcsát, az összegzést tárgyilagos pontossággal (és Ellissen elismerésével) Karl Krumbacher végezte el.²⁵ Ellissen utolsó megnyilvánulása után kereken száz évvel Beck, a legújabb szakirodalom tömör referálása mellett a költeményt ekképpen jellemezte: „az *Artúr-mondakör* visszaadására tett gyámoltalan görög kísérlet”.²⁶

Francia filológia, a XIX. század második, és a XX. század első fele

Jóllehet a breton-elbeszélésekhez kötődő francia irodalmi emlékek feltárását és bemutatását a XIX. század harmincas éveiben a francia kutatók megkezdték,²⁷ Az *Öreg lovag* és francia nyelvű előzményeinek vizsgálatában a kezdő lépést negyvenöt évvel az első kiadás megjelenését követően – minden bizonnyal Ellissen eredményeinek hatására – Gidel tette meg.²⁸ A francia kutatás kezdeti hitetlenkedő, távolságtartó hozzáállásáról sokat elárul a modern görög tanulmányok szerzőjének Az *Öreg lovag*gal kapcsolatos első jegyzete, amelyben elárulja, hogy Brunet de Presle gyanúval fogadta von der Hagen közléseit, ezért a Vatikáni Könyvtárból, De Rossitól tudakolta meg azok hitelességét a költemény eredetiségével kapcsolatban.²⁹

²⁴ Adolf Ellissen recenziója, *W. Wagner: Medieval Greek Texts: Being a Collection of the Earliest Compositions in Vulgar Greek, Prior to the Year 1500*. London 1870. Göttingische gelehrte Anzeigen 39 (27. September 1871) kül. 1533 skk.

²⁵ *K. Krumbacher: Geschichte der Byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches*. München 1891. 866 sk.

²⁶ *H.-G. Beck: Geschichte der Byzantinischen Volksliteratur*. München 1971. 138.

²⁷ *P. Paris: Les Manuscrits François de la Bibliothèque du Roi II*. Paris 1838. 345 skk.

²⁸ *Ch. Gidel: Études sur la littérature grecque moderne : Imitations en grec de nos romans de chevalerie depuis le XIIe siècle*. Paris 1866. 75 skk.

²⁹ *Gidel: i. m.* (28. jegyz.) 75. 1. jegyz.

A nagyszabású áttekintés első felében abból indul ki, és úgy mutatja be a görög vers jellegzetességeit, hogy a töredék akár nagyobb, regényes művekre utaló bizonyíték is lehet, amelyek Konstantinápolyhoz és Ciprushoz is kötődhetnek. A költeményt valójában egyszerű fordításnak tekinti,³⁰ és csupán a homérosi áthallások és a hasonlatok terén lát némi eredetiséget, mert a szerző összességében az epikus miliőt ülteti át lovagi környezetbe. A második egységben – fordítással felérő – hosszú parafrázisban ismerteti a költemény tartalmát a francia közönségnek, majd – a tanulmány egészét átható – hazafias színezettel ír a görög és francia irodalmak egymásra hatásáról. Az általa vizsgált két kézirat (9661 és 9675), valamint a korábbi breton-regényfolyam részkiadásai (Vérard és Lenoir) alapján (Struvét és Ellissent nem említve) kijelöli a görög vers francia forrását, voltaképpen Rusticiaus művét, majd ismét hosszú, minden részletre kiterjedő parafrázist közöl.³¹ A záró elemzésben ismét a francia „eredeti” erényeit ecseteli a görög alkotással szemben. Azokat a „hibákat” emeli ki, amelyeket a szerző a lovagi szokások bemutatásában vétett. Gidel valójában – a vers rövidegét többször kárhóztatva – azon markáns elemekre hívja fel a figyelmet (így az öreg lovag királytisztelete, stb.), amelyek a görög szerző egyéni szemléletének hamisíthatatlan jegyeiként jelennek meg a későbbi kutatásban. A frankokat sokat bíráló bizánci történetírókkal szemben diadalittasan, patetikus elfogultsággal állapítja meg, hogy lám, a francia irodalom szelleme meghódította Görögországot.³² Az áttekintés a német filológia eredményeihez képest újdonságot nem tartalmaz.

³⁰ Gidel: i. m. (28. jegyz.) 76: „*qui curat verbum reddere verbo*”.

³¹ Brunet de Presle nyomán a vers elveszett címéül a Ὁ Πρεσβύς Ἰππότιης-t javasolja (100. 1. jegyz.).

³² Gidel: i. m. (28. jegyz.) 103. „*Rusticien de Pise devenait un autre Homère dans la partie du chanfre d’Ulysse. Il ne s’agissait plus de répéter avec Horace : Graecia capta ferum victorem cepit ; c’était tout le contraire. Maîtres du trône de Constantinople les Latins ajoutaient à cette conquête des esprits.*”

Gidel hazafiasan népszerűsítő munkájával szemben a fiatal norvég kutató, Eilert Löseth 1890-ben publikált monumentális elemzése, amely Rusticiaus és forrásainak tudományos igényű bemutatása és összehasonlítása, nemcsak az École Pratique des Hautes Études diplomájára érdemesítette szerzőjét (1889), hanem a tudós világ elismerését is kivívta.³³ A szerző szerteágazó kézirati kutatások alapján, az elemzett szövegeket (köztük Rusticiaus Branor le Brun-epizódját) parafrázisban, magyarázatokkal kiegészítve közli, és – a kritikai kiadásokat egy évszázaddal megelőzve – mértékadóan tisztázza Rusticiaus és forrásainak viszonyát. Azon XIII. századi breton-elbeszélések vizsgálatában, amelyek összefüggésben állnak Rusticiaus gyűjteményével, később Lathuillère végzett meghatározó kritikai elemzést, amely a 2015. évi kritikai kiadás előfutára.³⁴

Az *Öreg lovag* kutatásában azonban a francia filológia kétség kívül Pierre Breillat munkásságában érte el csúcspontját (1938).³⁵ Breillat úttörő eredményt ért el azzal, hogy a kéziratot eredetiben kollacionálta, és a korábbi kiadásokat is figyelembe véve mértékadó kritikai kiadást készített. A kiadás bevezetőjében átfogó elemzést közöl. Az azonosított előkép (Rusticiaus) szövegének – és a XIII. századi breton-elbeszélések egyes elemeinek – tüzetes összehasonlítása alapján arra az álláspontra helyezkedik, hogy a görög szerző korábbi olvasmányélményeiből, emlékezetkiesések közepette, gyakori egyszerűsítések árán alkotta meg saját művét. Módszertani szempontból Breillat az első kutató, aki érdemben arra törekszik, hogy az eltérések okait feltárja, és azok alapján a görög szerzővel és a verses mű megszületésének körülményeivel

³³ E. Löseth: *Le roman en prose de Tristan, le roman de Palamède et la compilation de Rusticien de Pise*. Paris 1890. kül. 423 skk.

³⁴ R. Lathuillère: *Guiron le Courtois. Étude de la tradition manuscrite et analyse critique*. Genova 1966.

³⁵ P. Breillat: *La Table Ronde en Orient. Le poème grec du vieux chevalier. Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* 55 (1938) 308 skk.

kapcsolatban következtetéseket vonjon le. A görög irodalmi áthallásokkal kapcsolatos korábbi megállapításokat is több esetben árnyalja. A kézirat ismérveinek saját vizsgálatokon alapuló leírása mellett néhány, a breton-mondakörrel kapcsolatos *testimoniumot* is bevon az elemzésbe. A közvetlen nyelvi és paleográfiai ismérvek, illetve a közvetett, történeti *testimoniumok* alapján hipotézist fogalmaz meg, miszerint a mű valószínűleg Cipruson keletkezett, bár létrejöttének dátuma közelebről (1298–1425) meghatározhatatlan. Jóllehet Breillat feltételezését a későbbi kutatás (különösen a német filológia, így Beck) nem tekintette bizonyítottnak, az elgondolás máig mértékadó viszonyítási pont, miként kritikai kiadásának szövege is.

A XX. század második fele, az olasz filológia eredményei

A XX. század második felének Az *Öreg lovaggal* kapcsolatos kutatásait egyértelműen az olasz filológusok eredményei fémjelzik. 1950-ben jelent meg Filippo Maria Pontani tanulmánya, aki Breillat eredményeinek ismerete nélkül (!), a bevezetőben közölt pontos kéziratleírást követően, Ellissen és von der Hagen kiadását alapul véve, összesen 57 sorhoz fűz értékes (Breillat megállapításaival olykor egybevágó) kritikai észrevételeket és megoldásokat.³⁶ A tanulmány utolsó egységében pedig, az olasz kutatás későbbi irányát előrevetítve, a homérosi áthallások pontosítása mellett stilisztikai elemzést végez, amelyben kitér a vers ismétlődő, formuláris jellegére, a szinonimák váltogatására és a négy fő hasonlat szerkesztésére. Pontani az elsők között hangsúlyozta, hogy a versre önálló költői teljesítményként érdemes tekinteni.

Antonio Garzya a források és előképek ismertetése során a kritikai kiadások létrejöttét sürgette, mert csak azok birtokában

³⁶ F. M. Pontani: Note al ΠΡΕΣΒΥΣ ΙΠΠΟΤΗΣ. *Aevum* 24/3 (1950) 236 skk.

lehet Az *Öreg lovag* pontos elemzését elvégezni.³⁷ Néhány eltérést kiemel, és az egyes hősök tudatos lélektani jellemzésére hívja fel a figyelmet, kiáll amellett, hogy a költemény nem holmi fordítás. Az irodalmi áthallások között a homérosi reminiscenciák megjelenése Homéros bizánci ismertsége miatt természetes jelenség, ugyanakkor utal arra, hogy más ókori irodalmi és kortárs példák is felfejthetők. A görög szerző eltérő szemléletére, önálló költői megoldásaira hívja fel a figyelmet. Garyza volt az első, aki nem művészetlen fordítót, hanem alkotót kívánt felfedezni a szerzőben.

Garzya nyomdokain haladt tovább Francesca Rizzo Nervo, aki két átfogó tanulmányát követően 2000-ben kismonográfiában összegezte eredményeit.³⁸ Már első tanulmányában (1985) tétel-alapossággal hasonlítja össze a francia „eredetit” a göröggel. Arra következtet, hogy a vers politikai allegória, amely az öreg lovag képviselte letűnt bizánci „régit” az „új” – Artúr udvarával ábrázolt –, feudális világgal állítja szembe. Cigni Rusticiauskiadásának (1994) szövege alapján – a francia minta és a görög vers pontos összehasonlításának lehetőségével élve – új megközelítéssel, átfogó irodalmi (elbeszélői szerkezet) és történeti-szociológiai vizsgálatot végez (1996).³⁹ A kismonográfia (2000) ezeket az eredményeket egészítette ki és tette hozzáférhetővé jól áttekinthető szerkezetben. A francia és a görög mű tartalmának ismételt, katalógusszerű összevetéséből kibontakozik a frank

³⁷ A. Garzya: 'Matière de Bretagne' a Bisanzio. In: A. Garzya: *Il Mandarino e il Quotidiano: Saggi sulla Letteratura Tardoantica e Bizantina*. Napoli 1983. 263 skk. [= *Letterature comparate: problemi e metodo*. Studi in onore di Ettore Paratore III. Bologna 1981. 1029 skk.]

³⁸ F. Rizzo Nervo: *Il 'mondo dei padri' nella metafora del Vecchio Cavaliere*. Studi di filologia bizantina III = *Quaderni del Siculorum Gymnasium* 15 (1985) 115 skk. F. Rizzo Nervo: *Nuove linee interpretative per il « Vecchio Cavaliere »*. In: *Byzantina Mediolanensia. Atti del V Congresso Nazionale di Studi Bizantini*, Milano 19–22 ottobre 1994, a cura di F. Conca. Soveria Mannelli (Catanzaro) 1996. 375 skk. F. Rizzo Nervo: *Il vecchio cavaliere*. Soveria Mannelli (Catanzaro) 2000.

³⁹ F. Cigni: *Il romanzo arturiano di Rustichello da Pisa*. Pisa 1994.

uralom alatt álló görög arisztokrácia képviselőjének költői énje, aki a letűnt világ erkölcsi erényeit képviselve inti hallgatóságát, és szól a kétnyelvűségben élő frank uralkodóréteghez az egyik latin királyság területén (Rizzo Nervo megfontolandónak, de nem kizárólagos lehetőségnek tekinti a vers ciprusi eredeztetését). Eredményei alátámasztására Cigni nyomán Rusticiaus teljes francia szövege mellett annak olasz fordítását is közli. Vizsgálati módszere a nyelvi-filológiai támpontok és egyéb *testimoniumok* (irodalmi áthallások és történeti adatok) kimerülése miatt elsőként tudott új kilátásokat teremteni. A vers megszületéséhez és megértéséhez közelebb vivő elemzések mellett a szerző nemcsak mértékadó kritikai kiadást készített, amelyben a szöveget józan mértéktartással gondolja, hanem – saját kutatásokból levezetett – máig meghatározó áttekintését is nyújtja a művel kapcsolatos kodikológiai, paleográfiai, irodalomtörténeti, stb. részkérdéseknek. Rizzo Nervo eredményeit újabb adatok előkerüléséig legfeljebb ismételni, árnyalni lehet, túlszárnyalni azonban aligha.

A XXI. század napjainkig – angolszász irodalomelemzés

Az olasz kutatói iskola továbbélésének és a töretlen érdeklődésnek bizonyítéka Rizzo-Nervo egykori doktoranduszának, Giovanna Carbonarónak tanulmánya, amelyben a bahtyini irodalomelméleti módszert alkalmazza a költemény elemzésére.⁴⁰ A kronotoposz vizsgálati szempont érdekes megvilágításba helyezi a már ismert jelenségeket.

⁴⁰ G. Carbonaro: Il cronòtopo del Vecchio Cavaliere (Ἰππότης ὁ πρεσβύτερος). In: *Forme del tempo e del cronòtopo nelle letterature romanze e orientali. X Convegno Società Italiana di Filologia Romanza. VIII Colloquio Internazionale Medioevo romanzo e orientale* (Roma, 25–29 settembre 2012). Atti, a cura di G. Lalomia – A. Pioletti – A. Punzi – F. Rizzo Nervo. Soveria Mannelli (Catanzaro) 2014. 363 skk.

A korábbi angol nyelvű irodalom Bruce, Jeffreys és Beaton értő összegzésein, utalásain és a további kutatásokra buzdító felhívásain kívül jóformán kimerült Martin fordításában.⁴¹ Az első jelentősebb angol nyelvű tanulmányt Marina Brownlee elemzése jelentette, amelyet függelékben Fotini Skordili újabb angol fordítása kísér.⁴² A szerző Palamedés irodalmi figurájára tekintettel a breton-regényfolyam egyes műveit ismerteti Rusticiaus gyűjteményét is beleértve. Az *Öreg lovag* költeménnyel kapcsolatos megállapítások a korábbi szakirodalomhoz képest új elemeket nem tartalmaznak, sőt, a görög szöveg angol fordítása több helyen hibás, amely hasonlóan megalapozatlan értelmezésekhez vezet.

A középkori *interpretatio Graeca* lebilincselően érdekes példaként elemzi a művet Goldwyn. Az *Öreg lovag* és a héber nyelvű *Artúr király* párhuzamos elemzése alapján kimutatja, miként igazították a szerzők a történetet a görög-homérosi és a héber-bibliai frazeológiához és szellemiséghez. A szerző a ciprusi keletkezést, sőt, Ciggaar hipotéziseit kiindulópontnak tekinti, és mindezekelőtt a lovagi környezet átültetésének irodalmi eszköztárát tekinti át: tartalmi allúziók az *Ilias*ból; homérosi stílus – főként a hasonlatok alkalmazásában; narratológiai megoldások; jelzők, és különösképp a párviadatok leírása. Utóbbi különösen beszédes,

⁴¹ J. Douglas Bruce: *The Evolution of Arthurian Romance from the Beginnings Down to the Year 1300*. Baltimore – Göttingen, 1928². II, 28; E. Jeffreys: *The Popular Byzantine Verse Romances of Chivalry. Work Since 1971*. *Μαντατοφόρος* 14 (1979) 20 skk. Elisabeth Jeffreysnek a középgörög irodalommal és a szájhagyománnyal kapcsolatos kutatási eredményeit, amelyek közvetve Az *Öreg lovag* költemény értelmezésével is összefüggésben állhatnak, itt nem említjük. R. Beaton: *The Medieval Greek Romance*. London – New York 19962. 142 skk. Illetve R. H. Martin (lásd: *The Tristan Legend: Texts from Northern and Eastern Europe in Modern English Translation*. Ed. J. Hill. Leeds 1977) 41 skk.

⁴² M. Brownlee: *The Politics of an Arthurian Prequel: Rustichello, Palamedes, and Byzantium*. In: J. M. Hidalgo (ed.): *“La Pluma Es Lengua del Alma”*: Ensayos en Honor de E. Michael Gerli. Newark DE 2011. 53 skk.

hiszen a lovagi harci eszmények (közelharc) gyökeresen különböztek a homérosi hadviseléstől (dárdák hajítása). Felhívja a figyelmet, hogy a szerző tudatosan jelöli ki a költemény műfaját, a komédiától eltávolodva hősi költeményt kíván alkotni. A tanulmány a görög szöveggel és a példákkal kapcsolatban a korábbi kutatáshoz képest új filológiai eredményeket nem tartalmaz – a teljes német nyelvű szakirodalmat mellőzve a homérosi áthallások felsorolásában Gidel művére támaszkodik – másfelől újabb angol fordítást közöl.⁴³

A nagy angol vállalkozás részeként, amely az 1348–1418 közötti Európa irodalmi tevékenységét tekinti át történeti, földrajzi összefüggésben, Marina Scordilis Brownlee és Kevin Brownlee mutatja be az Athén, Thébai, majd Mystras városokhoz és Morea területéhez kapcsolódó történeti, irodalomtörténeti adatokat. A peloponnésosi irodalom, különösen a regények összefüggésében Beaton összegzését, kötetének megfelelő fejezetét követi. Mivel *Az Öreg lovag* – elsősorban témája és tartalma miatt – Beaton osztályozásában a „nyugati regényadaptációk” mellé került, és ezek a regények a Peloponnésoshoz köthető csoporthoz tartoznak, az irodalmi enciklopédiában a szerzők a peloponnésosi irodalom keretében említik *Az Öreg lovag* költeményt, miközben Breillat alapján ciprusi eredetre hivatkoznak.⁴⁴

A legújabb, hatvan oldal terjedelmű tanulmány Thomas H. Crofts-tól származik.⁴⁵ A szerző eredetiben is vizsgálta a kézira-

⁴³ A. J. Goldwyn: *Arthur in the East: Cross-Cultural Translations of Arthurian Romances in Greek and Hebrew, Including a New Translation of 'Ο Πρέσβυς Ἰππότης (The Old Knight)*. *Journal of Literary Artifact in Theory, Culture and History* 5 (2012) 75 skk.

⁴⁴ K. Brownlee – M. Scordilis Brownlee: *Athens, Thebes and Mystra*. In: D. Wallace (ed.): *Europe. A Literary History, 1348–1418*. Oxford 2015. II. köt., VII. fejezet, 63. alfejezet, kül. 315 skk.

⁴⁵ T. H. Crofts: *ἸΠΠΟΘΗΣ Ὁ ΠΡΕΣΒΥΤΗΣ. The Old Knight. An Edition of the Greek Arthurian Poem of Vat. Gr. 1822. with a translation by T. H. Crofts and D. Fimi*.

tot, mindemellett bevallottan nem Rizzo Nervo kritikai kiadását kívánta felülmúlni, hanem „*the present one provides the first anglophone edition, with critical apparatus*”. A görög szöveg és új – a szerzőtől és Dimitra Fimitől készített – angol fordításának „*en face*” tanulmányozása ugyanis még több hívet szerezhet Az *Öreg lovag* számára. Crofts terjedelmes, a korábbi – elsősorban angol és olasz – szakirodalmat feldolgozó bevezető fejezeteinek fontosabb megállapításai, hipotézisei a következők: a *Vat. Gr. 1822* jelzetű kódex véleménye szerint eredetileg egy kompozíció volt, amelyet valahol Észak-Itáliában iskolai használatra állítottak össze. Elképzelhető, hogy grammatikai értekezésével a gyűjteményben (?) szerzőként is felbukkanó Andronikos Kontoblakas volt az eredeti szerkesztő, aki Az *Öreg lovag* költeményt esetleg Bessarión könyvtárából szerezte meg, hogy azt egy korabeli, Ciprusról elszármazott másoló az iskolai gyakorlókönyv számára mint a *transfere ad sententiam* példáját előkészítse. A feltevés, amely a másoló személyével kapcsolatban Rizzo Nervo óvatos hipotéziséből indul ki, tetszetős, de bizonyíthatatlan. A költemény keletkezési helyével kapcsolatban kijelenti, hogy még Breillat nyelvi és Rizzo Nervo paleográfiai érveire sincs szükség ahhoz, hogy egészen bizonyosan a XIII–XIV. századi Ciprust határozzuk meg. Fenti meggyőződésből kiindulva sorakoztatja fel a már ismert *testimonium*okat, amelyek között különösen a Lusignan-udvarhoz köthető előadásokat emeli ki. Grivaud nyomán a ciprusi *Passió-játék*ban megtalálni véli azt az *egyetlen* irodalmi emléket, amely a költemény ciprusi

In: Arthurian Literature XXXIII. Ed. E. Archibald – D. F. Johnson. D. S. Brewer, Woodbridge (Suffolk) 2016. 158 skk. Az olasz kutatók, mindenekelőtt Fabrizio Cigni támogatásával megvalósuló kutatás eredményét már 2014-ben beharangozták. G. Allaire – R. Psaki: *The Arthur of the Italians: The Arthurian Legend in Medieval Italian Literature and Culture*. Cardiff 2014. 252 szerint: „The Old Knight. A New Edition of the Greek Arthurian Poem of MS Vaticanus Graecus 1822, ed. T. H. Crofts, trans. D. Fimi, forthcoming”.

előadását bizonyíthatja.⁴⁶ A szerzővel – a korábbi szakirodalom eredményei alapján is – egyetérthetünk abban, hogy a költemény olyan befogadó közönséget feltételez, amelyet a lovagi erőnyeket eszményítő frank-görög udvari kultúra jellemez. Abban is, hogy a vers előadásra készült a bizánci *theatron*hoz hasonló uralkodói, patrónusi körben, amely a regények nyelvi szintjéhez képest igényesebb, atticizáló költeményt igazán érteni tudta. Az azonban, hogy ez a közeg a Lusignanok ciprusi udvara lett volna, miként azt a szerző tényként kezeli, egyáltalán nem bizonyított. A szerző véleménye szerint – Goldwyn felvetéseit továbbgondolva – a költemény csípősen satirikus éle félreismerhetetlen: „*The poet of The Old Knight is a trenchant satirist*”.⁴⁷ A homérosi reminiscenciák voltaképpen e komikus jelleget erősítik. Az értelmezés valójában Rizzo Nervo társadalom-allegória tézisének alternatívája. Crofts a költemény megszületésével és Rusticiaus szerepével kapcsolatban – kimondatlanul – Ciggaar vadregényes elképzelését ismétli, tudniillik Rusticiaus akár Cipruson, vagy Akrában olvashatta fel I. Edward angol királynak szánt könyvét, és ott nyerhetett ihletet a költő.⁴⁸ A tanulmányt kísérő szövegkiadás a szerző bevallott szándéka szerint Rizzo Nervo kiadásához igazodik, az *apparatus* döntő többségben a kézirat ortográfiai

⁴⁶ Crofts: i. m. (45. jegyz.) 163 sk. Vö. G. Grivaud: Literature. In: A. Nicolaou-Konnari – Ch. Schabel (eds.): Cyprus: Society and Culture, 1194–1374. Leiden 2005. 118.

⁴⁷ Crofts: i. m. (45. jegyz.) 181.

⁴⁸ Crofts: i. m. (45. jegyz.) 177: „*That Edward landed in Cyprus and that Rustichello could have been in Cyprus, is, as mentioned above, certainly enough to set our imagination working. Could our Cypriot-Greek poet have been have been (sic!) involved with this text’s transmission from the time of Rustichello’s presentation of the Compilazione to Edward?*” Vö. K. Ciggaar: Manuscripts as Intermediaries: the Crusader States and Literary Cross-Fertilization. In: K. Ciggaar – H. G. B. Teule (eds.): East and West in the Crusader States. Context – Contacts – Confrontations III. Acta of the Congress Held at Hernen Castle in September 2000. (Orientalia Lovaniensia Analecta 125) Leuven 2003. 131 skk., kül. 148–150.

eltéréseit jelzi, másfelől a feltételezett ciprusi nyelvi formákat megtartja, új eredményt nem tartalmaz.

Jóllehet a költemény rendre újabb, a legmodernebb megközelítésekre sarkall,⁴⁹ új adatokat, és ezáltal a mű értésének érdemi segédletét – a sohasem kizárható újabb kézirat(ok) felfedezése mellett – az egyre bővülő középgörög népnyelvi és bizánci tudósnyelvi *corpus* nyelvi és irodalmi vizsgálatából várhatunk. A görög szerző egészen biztosan nemcsak Homérost, hanem más, tudósnyelvű bizánci alkotásokat is ismert. A népnyelvi irodalommal kapcsolatos ismereteink – motívumok, szerkezeti, verselői megoldások – Az *Öreg lovag* megszületését is árnyalhatják, és nem utolsó sorban a kiegészítő történeti adatok alapján esetleg közelebb vezethetnek ahhoz a frank-görög területhez, ahol létrejött.

⁴⁹ Lásd: <https://vimeo.com/45391890>

Antiquitas – Byzantium – Renascentia

Sorozatszerkesztők

Farkas Zoltán – Horváth László – Mészáros Tamás

ISSN: 2064-2369

I. Szepessy Tibor: *Bevezetés az ógörög verstanba*. Szerkesztette: Mayer Gyula. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-10-3. 266 p.

II: Kapitánffy István – Szepessy Tibor (szerk.): *Bevezetés az ógörög irodalom történetébe*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-08-0. 276 p.

III: Tóth Iván: *Alexandros Homérosa. Arrhianos-tanulmányok*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-03-5. 208 p.

IV: *Philologia nostra. Bollók János összegyűjtött tanulmányai*. Szerkesztette: Mészáros Tamás. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-00-4. 516 p.

V: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West*. Bibliotheca Byzantina 1. Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-15-8. 375 p.

VI: Achilleus Tatios: *Leukippé és Kleitophón története*. Fordította: Szepessy Tibor. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-27-1. 153 p.

VII: Szepessy Tibor (szerk.): *Római költők antológiája*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-25-7. 575 p.

VIII: Maywald József – Vayer Lajos – Mészáros Ede: *Görög nyelvtan*. Szerkesztette: Mayer Gyula. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-31-8. 333 p.

IX: Jacqueline de Romilly – Monique Trédé: *Az ógörög nyelv szeleme*. Fordította: Vargyas Brigitta. Szerkesztette: Horváth László. TypoteX Kiadó, Budapest, 2014. ISBN: 978-963-2793-95-5. 135 p.

X: László Horváth (Hrsg.): *Investigatio Fontium. Griechische und lateinische Quellen mit Erläuterungen. Beiträge der Tagung Klassisches Altertum – Byzanz – Humanismus der XI. Ungarischen Konferenz für Altertumswissenschaft*. Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-33-2. 281 p.

XI: Horváth László: *Az új Hypereidés. Szövegkiadás, tanulmányok és magyarázatok*. TypoteX, Budapest, 2015. ISBN: 978-963-2798-18-9. 301 p.

XII: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland II. Studia Byzantino-Occidentalia*. Bibliotheca Byzantina 2. Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-36-3. 212 p.

XIII: János Nagyillés – Attila Hajdú – Gergő Gellérfi – Anne Horn Baroody – Sam Baroody (eds.): *Sapiens Ubique Civis. Proceedings of the International Conference on Classical Studies (Szeged, Hungary, 2013)*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-40-0. 424 p.

XIV: Zsuzsanna Ötvös: „*Janus Pannonius’s Vocabulary*”. *The Complex Analysis of the Ms. ÖNB Suppl. Gr. 45*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-41-7. 354 p.

XV: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland III. Studia Byzantino-Occidentalia*. Bibliotheca Byzantina 3. Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-44-8. 302 p.

XVI: Emese Egedi-Kovács (éd.): *Byzance et l’Occident II. Tradition, transmission, traduction*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-46-2. 238 p.

XVII: Ágnes Ludmann (ed.): *Mare nostrum. Studia Iberica, Italica, Graeca. Atti del convegno internazionale Byzanz und das Abendland – Byzance et l’Occident III (24-25 novembre 2014)*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-45-5. 186 p.

XVIII: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung II. Beiträge der Tagung ‘Quelle und Deutung’ am 26. November 2014 (EC Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, I.II)*. Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-47-9. 158 p.

XIX: Dión Chrysostomos: *Tróját nem vették be (szerkesztette, fordította, előszóval és magyarázatokkal ellátta: Szepessy Tibor)*. Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest 2016. ISBN: 978-615-5371-55-4. 172 p.

XX: Balázs Sára (Hrsg.): *Drei deutschsprachige Handschriften des Opusculum tripartitum des Johannes Gerson. Synoptische Ausgabe der Fassungen in den Codices StB Melk, Cod. 235, StB Melk, Cod. 570 und Innsbruck, ULB Tirol, Serv. I b 3*. EC-Beiträge zur Erforschung

deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. II.I. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2016. [ISSN 2064-969X] ISBN 978-615-5371-66-0.

XXI: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland IV. Studia Byzantino-Occidentalia*. Bibliotheca Byzantina 4. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-68-4. 271 p.

XXII: Emese Egedi-Kovács (éd.) : *Byzance et l'Occident III. Écrits et manuscrits*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2016. ISBN : 978-615-5371-63-9.

XXIII: Ágnes Ludmann (ed.): *Italia Nostra. Studi filologici italo-ungheresi*. Collegio Eötvös József ELTE, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-65-3.

XXIV: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung III. Beiträge der Tagung Quelle und Deutung III am 25. November 2015*. EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. I.III. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2016. [ISSN 2064-969X] ISBN 978-615-5371-67-7.

XXV: Dora E. Solti (ed.): *Studia Hellenica*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-69-1.

XXVI: Mészáros Tamás (szerk.): *Klasszikus ókor, Bizánc, humanizmus*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2017. ISBN: 978-615-5371-77-6.